

Ю. ЯНОВСКИЙ

ЧОТИРИ
ШАБЛІ

РОМАН

КНИГОСПІЛКА

Бібліографічний опис цього видання
викладено в „Літопису Українського
Дому”, „Науковому репертуарі”
та індекса поетичних Української
Міністерства Палати.

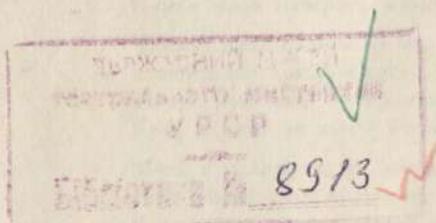
ЧИТАЧУ!

напиши свої думки з приводу цієї книги, зазначивши свій вік
та соціальний стан, і надіши їх на адресу:

Київ, Пушкінська, 8, Український Інститут Книгознавства
та авторові Київ, вул. Короленка 51, п. 12.

Укрголова. № 5631 (240)
Держреест „Київ-Друк”,
1-ша фото-літо-друкарня.
Київ, Сінний майдан, 14.
Зам. 1339—5.000 14½ врк.
1930.

Пустимо стрілку, як грім по небу;
Пустимось кіньми, як дрібен дощик;
Блиснем шаблями, як сонце в хмарі!
(Колядка. „Нар. Юж. Рус. П'єсн“ Метлинського, стор. 338).

Левицька

ПЕРША ПІСНЯ

Голос:

Благословіть почати щирий труд,
Що відчинив би далину, як двері.
Довірте недостойному перу
Достойне слово ставить на папері.

Багато в світі радости ї припад,
Країн багатих і зелених вічно,
На сонці спів синій виноград.
І синє море майорить музично.

Чудесні дива ходять по морях
І манять нас і закликають ніжно.
Та що нам іхній бунтівливий стяг,
Коли не стяг це нашої вітчизни!

Мине і молодість, як золотінь,
Лиш вічний труд ніколи не загине,
Коли кладе отак покірний син
Країні милій — серця тепле віно.
На вітрі рухаються руки рей,
На обрії — омана заозерій...

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей.
І світ відчинено, як двері!

Вони завмерли, ніби ковтили міцної отрути, і вона їм забила дух. Галатів чуб один ворушився, звисаючи над оком. Подзьобане віспою обличчя Марченка стало страшним одразу — оббите морською водою обличчя — кольору сухого полину. Остюк безтурботно тримав у руці соняшника і поклав руку на Шахаєве плече. Цей похмуро пригнувся на стільці, простягши наперед зіплені руки. Він наче сидів на сідлі. Новенький френч з плямами на плечах, де були погони, салдатські штани і нові шеврові чоботи з острогами, букет весільних воскових квітів на грудях — так виглядав Шахай.

Це сиділи на скелі орли, напустивши на себе всю поважність завмерлих хвилин. Це — ще непорушена нічим тиша, яка розірветься через голосне квіління стріл, брязкіт щитів, іржання коней, і затримтить степ, затрясуться шляхи під копитами сміливих вершників. Чи знають вони свою силу і волю, замах клинків своїх, мужність серця і світло очей? Не знають вони ні сили, ні волі, ні мужності серця, ні замаху клинків. Та що їм до таких дрібниць, коли вони почивають, що живуть! Їх четверо верховодить усім Новоспаським. Вони літають, як птахи, кружляючи над рідними хатами, вище й вище, на синю скелю неба, ледве помітними крапками стають там, і насилу впасті може згори завмираючий клекіт. Вони живуть!

— Ворушися, чортова клацалко! — сказав крізь зуби високий Галат. Проте, сам він не ворушився, упершись

рукою в бік і одставивши ліву ногу. Наймолодший з чотирьох, він був і найнетерплячіший.

Марченко сердито скосив очі на Галата, і в цей момент фотограф клацнув затвором. Так вони й залишилися на платівці, ці Марченкові косі очі.

— Готово, — сказав фотограф, граційно вклонившись чотирьом друзям.

Вийшли на сільську вулицю. В повітрі літало довге біле павутиння. Ранок, чудний ранок Шахаєвого весілля, кінчився. Галат біг попереду — довгоногий, тонкий і чубатий. Остюк забирає усю землю під себе, ступаючи кривими ногами кіннотчика. Він розмахнув правою рукою, а ліваувесь час висіла, не рухаючись, наче нею вічно притримував Остюк шаблю. На Марченкові була матроська сорочка і капелюх, тільки славетний кльош було запхано в чоботи. Шахай ішов, нечутно ступаючи по порохнявій дорозі.

— Ми знялися на карточку, — сказав похмуро Марченко. Він трохи гаркавив.

— На карточку! — прокричав Остюк сильним голосом: він звик вахміструвати в ескадроні. — Тепер революція!

— Ми забули знятися з шаблями. І з револьверами в руках...

— Ми виходимо на дорогу, — раптом почав Шахай, перебивши Галата, — дайте мені тільки повінчатися. Як на карточці ми разом, так і скрізь чотири наших голови не виходять з карточки. Ось ми всі нежонаті йдемо, а сьогодні я повінчаюсь, і всі ми повінчаемось, і одружить нас із собою далека путь та грізне життя.

Вони дійшли до ярмарку. Осінь, найкраща пора, пахла з усіх підвід. Пшениця, ще не продана, стояла в лантухах, і мідянє зерно полято соняшним блиском. Вози гарбузів, кавунів та яблук, гарби соняшників, фортеці з капусти,

буряків, картоплі, вінки цибулі, ще яблука, огірки, баклажани — все, що вродила оброблена гірко земля.

— Революція здала нам козирі у руки. Ми їх тримаємо, доки прийде наша гра. Я не знаю, що буде в містах, бо я загубив нитку до тих, що там керують. Але тут у нас ми будемо готові до того, щоб не дати нігде, нікому, нічого за нас вирішувати. Наше слово — у нас у пельці, а в руках шаблі й кулемети, і тридюймовки і сам господь! На колосальнім безмір'ї віс зараз вітер, немає жадної влади, а кожен ярмарок — настояща революція.

Шахай показав рукою навколо.

— Ось ті, що приїхали на наш кліч. Я чекаю з дня на день від телеграфіста на станції повідомлення про офіцерський ешелон з фронту, який варто було б обеззброїти.

— Може ім, понімаєш, теж треба зброї вдома? — сказав Остюк.

— Гасити революцію? — Бач, вони поодинці не можуть, вони їздять ешелонами! Справедливий і правий лише той, хто перемагає. Годі тобі згадувати за дурну справедливість. Сила і воля до життя — ось найсправедливіший закон. Хватай за горлянку і відberи зброю, а потім хай кажуть, де справедливість. Мало тобі за твій вік бито зуби?

Так розмовляючи, вони дійшли до валки підвід, що розташувалися остроронь ярмарку. Добрі військові хургони, коні аж репаються, брезенти зверху, і під ними на двох возах кулемети. Хазяї коней поважно ходили навколо, лускаючи насіння, і груди їхні розпирало чекання.

— Здорові були, — сказав Шахай привітно.

— Здоров, — відповів йому Шворень — рябий гевал, що пишався з свого кулемета, котрого він з братом Санькою привіз з фронту.

— Мовчи, дурень! — крикнув на нього Санька, метко підбігши до Шахая.

— Ми приїхали, — притишив Санька голос, — приїхали з усією бандою. Нас двоє, та Виривайлів аж четверо, Бубонів Петро з кулеметом. Василишиних два брати з хутора, дядько Макар-чередник. Отакі ми всі.

— Сила велика, а головне — надійна, — промовив Шахай, ручкаючися з усіма названими людьми, — я вас запрошу до себе на весілля сьогодні.

— А кулемети?

— І кулемети. Галат заведе вас до моого двору, а я піду ще погомоніти з людьми.

— А ми? — запитали Остюк та Марченко.

— Ви ж дружки. Підіть, постережіть, щоб ніхто церкви не вкрав.

Шахай пішов між возами, питуючись за ціни, за врожай, за кількість салдатів, що поприходили з фронту. Він ходив по ярмарку, переступаючи калюжі, ніби широкі ріки, баклавжани нагадували йому кров, очеретяне віниччя біля яток перетворювалося йому на пишні бунчуки, плахти на руках — на прапори, і вітер над ярмарком — на гомін і шум армії. Бджола сіла Шахаєві на руку — він не прогнав її, доки та сама не злетіла, відпочивши. Пахло свіжою соломою і осінню.

До церкви люди походилися, як на великдень. Церкву колись будували ще запорожці — вона була тісна і старовинна. За всім доглядало певно хазяйське око братчика низового, бо міцніше зробити церкву не стало б хисту й нині. Все окували залізом. Навіть панікадило було такої неймовірної ваги, що влітку, під час одправ, порипували сволоки, на котрих воно висіло, лускалися дошки і, здавалося, втягне хреста з бані до церкви ця щира запорізька пожертва. Суворі звички Січі Запорізької від-

билися на церкві. Ікони було змальовано з братчиків-будівників, з кошового отамана, з курінних. В такій церкві ставало страшно серед вусатих чорних лицарів, уквітчаних оселедцями, в козацьких свитах — лицарів жорстоких та відважників. Вони позиралі зі стін, переморгувалися один з одним — часто з презирством до молільників, іноді — вибачливо, рідко — з потуранням. Та парафіянини вже позвикали до своїх ікон.

Ой, скинемось та й по таліру,
Та купім коня отаману!

Галат мугикав собі під ніс, обходячи церкву. Свічок наявно не хватало. Вусаті ікони гнівалися зі стін: їм треба більше світла. Але церкву не було вже давно й так освітлено. Хібащо запорожці, повертаючися з морських походів, клали вози свічок перед святими кошовими в церкві і викурювали їм же цілі шапки росного ладану зі Смірни.

Ой, скинемось та по другому,
Та купім коня з попругою!

Галат незадоволено пересунув кованого ставника з сотнею свічок — від святої Варвари до ікони Покрови, де в натовпі стояло чимало чорновусих козаків з булавами й перначами. Його не заспокоїло це регулювання поваги до свого брата-мужчини. Остроги його дзвеніли вздовж і впоперек, по закапелках, по притворах. Він не спинявся доти, поки не знайшов десь у скованці ще оберемка свічок. Пономар тільки здалеку слідкував за Галатом. Жарти погані, коли справляє весілля сам Шахай!

Купім коня та вороного,
Та й пойдемо в чисте поле!

Свічки всі порозтикувано. Церква ніби виповнилася живим жаром. Він лежав купами на ставниках, перед іконами,

ворушився, коливався, наче жив багатобічним життям серед білого дня, під промінням, пасмами світла крізь вікна.

Поїдемо та в чисте поле,
Та в чисте поле, в дібровоньку!

Галат зупинився, задоволено оглядаючи свою роботу. Помітити когось в церкві — того, хто прийшов тільки до Галата — він не помітив. Люди стояли не похнюпивши, на вінчанні церква робиться веселим храмом поганського древнього бога. Це — Даж-бог, бог-сонце, бог-година, бог зрозумілий, простий і гуляцький. Дівчина заступила дорогу Галатові. Соромлива, хупава дівчина подивилася в його чорні очі, як у криницю з холодною водою. «Вийдеш, Хомо, на вулицю? Як я за тобою скучила!» — «У церкву несе тебе, Васько», — пробурчав Галат. Узвівши за рукав дівчину, він повів її на крилас. Там уже стояла півча.

Ударили в дзвони. Мідне овкання заходило до церкви крізь двері. Зайшов Шахай. Його наречена ще не приїхала, він послав по неї дружків — Марченка й Остюка. Надія охоплювала всього Шахая. Широкі степи лежали перед ним і його селом. Велетенський хаос, котрий опанував землю, був, як море, що порозбивало човни. Треба йому триматися острова, доки витратить силу штурм і хаос стане пасивний. Тоді — шаблею захищати руїни. Поодрубувати руки всім, хто потягнеться підкоряті вільний народ, хто захоче різати його землю, як хліб, і їсти, захлинаючись від жадоби, від страху, що хтось дужчий однім шматок. Шахаєві приходило на думку царське панування, уся історія народу — славна, гучна і завше велиководушна. Козаки-сіромахи проходили довгою валкою: всі чеснотники, хоробрі гультяї, морські розбійники гордо ступали на великих землях, всі лицарі чести своєї сіро-

машної й мученики. Максим Залізняк, Семен Неживий, Яків Швачка, Іван Бондаренко — всі славні колії, чисті серця 70-х років XVIII віку, месники за кривду, за бідних! Вони проходили перед Шахаєм, як жорстока пам'ятка, як пересторога, як нагадування про панську віроломність, царську розправу, про опоганення хліба-соли дружнього столу, вони проходили з вирваними ніздрями, з клейнами на лобі, несучи в руках свої голови, напхані гречаною половою, вони пропливали, несучи свої ноги, поклавши на плечі поодрубувані руки. Петро Кальниш — останній кочовий Січі — цокотів чотками в самітному затворі Соловецького монастиря: двадцять сім років пряв старий степові думи, дивився на свій край аж з Білого моря, плакав, крізь туман не добачаючи прийдешніх віків, радів сонечку, коли воно проглядало крізь млу півночі. Шахай клянеться собі, обходячи церкву, зупиняючись перед святым козацтвом на стінах, клянеться не допустити жалости до серця. Клянеться, що не віритиме ні кому, хто лежатиме під його шаблею або сидітиме за його столом. Він клянеться і цілує в плече сивовусого курінного. Надія обволікає його, як мариво, як отруйний тиміям великих подій. «Революція — велике слово», — думає Шахай і почуває, як по хребту в нього лізуть комашки. «Всі щасливі, нема царя, правитиме народ, розіллються медові ріки, щастя й радість!»

До церкви під'їхала тачанка з молодою. Одразу всі люди в церкві загомоніли. Шахай прокинувся від своїх думок і поспішив до виходу. Там він зустрів молоду і увійшов з нею назад. Півча заспівала «Гряди!» Голос Галата далеко вилітав за крилос. По всіх кутках бреніли шибки від співу Галата. Вийшов з вівтаря піп і став вінchatи. Марченко й Остюк переморгувались із своїми дружками.

Весілля справляли по-старосвітському.

Дружки летіли верхи на конях по вулиці, на рукавах білі хустки. По дорозі хутко шикувалися заслони, щоб перепиняти молодих і вимагати викупу. По хатах у молодого й молодої востаннє оглядали столи й перевіряли, чи все є так, «як годиться». Баба-розпорядчиця не зазила з печі і звідти керувала весільним чином. Вона захворіла, пішовши до молодої розплітати косу і співати сумних пісень: пісні були навдивовижу дзвінкі й жалібні, а бабина горлянка рипуча, роки бабині лежали на її сухих плечах, як гаряча повсті, а ніч осіння — холодна. Пострілів пролунало стільки, скільки годилося, віно було повезено до молодого, а тачанка з Шахаєм та його дружиною заїхала до тестевого двору.

Скільки пісень погублено тепер — старих і розрадних! Скільки мелодій увібрала в себе чужа гармошка — захрипла гістеричка, де ноти тьмаві, а пісні метушливі й неповажні, де знижується мистецька глибина мелодії, гармошка — демагог, багатоголоса перекупка! Ось співає скрипка чи розмовляє кобза: одна, ледве помітна нота простягається в повітрі, і її коливання таке ж, як і коливання повітря. Струна дає чистий — до божевілля — звук. Коливаються вікі, вузьке, коло часу поширюється на все життя всього народу. Рівна, прозора, проста до геніальнosti нота з'єднує віки. Завмирають люди, дріжать їхні плечі від розкритої таємниці, тримають вій від набіглої щасливої слізози. Та скрипка грає далі. Нота міниться, пролітають дрібні сплески звуку, ніби в скрипці проривається сміх. Обличчя яснішають. Розчулена до краю душа жадібно сприймає веселі звуки. Ноги сами стукають такт. Годі вже їх стримати, коли грає зворушлива скрипка. Старе й молоде рушає в танок. Ходором ходить подвір'я. Бубон клацає й гупає,

як веселий парубійко. Переплуталися пари: на втіху, на сміх. Та скрипка вже стомилася. Десятки рук частують скрипака, кожний хоче з ним випити, поцілуватися, кожного скрипак хоче пославити на скрипці, і постає галас, гомін.

Поміж трьома дорогами,—

починають легко, поволі дівочі голоси.

Рано, ра-но!

допомагають їм хлопці.

Поміж трьома дорогами, ра-не-сенько!

Дівчата стоять у гурті, обнявши. Хлопці оточують дівчат. Пісня радісна охоплює подвір'я.

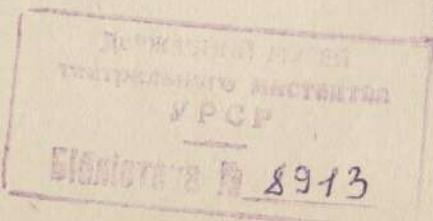
Там здібався князь з Даж-богом, рано, рано,
Там здібався князь з Даж-богом, ранесенько.

Сонце спускається на вечір. Воно дивується, як можна йому зустрітися з князем, з молодим. Сонце поломеніє.

Ой, ти, боже, ти, Даж-боже, рано, ра-но,
Зверни ж мені з доріженки, ранесенько.
Бо ти богом рік від року, рано, ра-но,
А я князем раз на віку, ранесенько!

Хлопці підморгують дівчатам. Скрипка відпочила й запрошує знов до танку. По землі розтікається вечір. Вечірнятиша опановує землю. Тільки на подвір'ї Шахаевого тестя grimmit bубон.

П'яна баба-розпорядчиця співає на печі. За столом точаться розмови, сліпий музика перехиляє чарку для чистого голосу, мостить свою кобзу, настроює струни. Поважне товариство сидить за столом. Червонощока наречена соромливо поглядає на гостей. Галат тримає голову обома руками, щоб вона не впала на стіл.

Ой, у саду голуби гудуть,
Ой, у саду голуби гудуть,
Аж в світлоньку го-ло-си і-дуть...

Баба співає старечим, верескаливим голосом. Вона згадує молодість. На неї сходять видіння далеких років, молодих бажань.

Порадь мені, моя матінко,
Порадь мені, моя рідная,
Кого брати та у бояри?

— Цікаво, кого треба брати в бояри? — промовив Шахай, — мабуть, багатих та дужих. Чи, може, козаченьків з Січі?

Усі засміялися.

Зberи, сину, всю родину,
І близькую, і далекую,
І близькую, і далекую,
І вбогую, і багатую.

Ніхто не міг витримати, щоб не зареготати на всю хату. Бабу почастували чаркою. Вона взяла чарку в руки і доспівувала пісні. Де в ній й узявся голос?! Останні слова, як дорогоцінні яства й напої, баба клала просто на стіл, і ще довго радувалася з них захоплена кумпанія.

Багатую — подарочки нести,
Убогую — порядок вести.
Багатую — щоб напитися,
Убогую — пожуритися.

Співачка випила чарку так, ніби добра дівка була, і кинула посуд на долівку, зухвало вигукнувши: «Гірко!»

Серед загальної тиші, котра постала після поцілунку Шахая, зарипілі леген'яко струни на кобзі, зашуміли, загули, як весняні джмелі, як жовті працьовиті бджоли. Руки торкалися до струн ніжно, і кобза дзвеніла, немов у чеканні.

— Чого ж ти нам заспіваеш? — запитав молодий. — Про честь, чи про хоробрість, про обов'язок людський, чи про лицарську славу?

— Мало тепер чести між людей, — несподівано басовитим голосом одновів кобзар, підводячи до товариства свою голову з невидющими білими очима. Це була замкнена в собі людська істота: за плямами очей горів людський мозок і ніколи не мав надії вийти на світло.

— Мало чести, — сказав сліпий, — і немає хоробрости. Ходжу я по світі, до моря доходив — злодій народ тепер повівся. Скільки разів мене обкрадали, били й сміялися з моїх пісень. Од діда й прадіда пам'ятаю я пісні, а самому не довелося ще й однієї скласти. Чутки ходять скрізь по землі, я дослухаюся до всього, що вістеться по дорогах, до всіх пісень, до всіх розмов. І — ще нічого я не почув, люди. Сліпому тяжко, а зрячому — ще тяжче.

— Слухай, діду, — в голосі Шахая забреніла воля, — ось тобі моя голова, діду! Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом кріпаком, прадідом запорожцем — не загинула іште честь і хоробрість. Любов і ненависть, дружба й самопожертва вже підносяться з забуття. Революції ми не приспимо. Яка воля віє над землею!

Остюк, Галат і Марченко, ніби за командою перехилили чарки. Вони відчували вже вітер шляхів на щоках. Звичайні слова, може й незрозумілі їм, збуджували в їхніх серцях гордість. Через це вірили в зорі і прекрасні ідеї, в чистоту і мужність людської душі. Такі люди ходять по сторінках історії, як по своїй хаті, і дивно стає, чому після них постають зруйновані міста, кров, пустка, смердючі трупи. Може, завше шукання людського, справедливого і достойного дає такі наслідки?

Тим часом Шахай частував гостей: братів Шворнів — розумного Саньку й пришелепуватого Митьку; Макара —

колишнього чередника, рудого велетня із страшними вусами, кудлатою червоною головою і з дитячими блакитними очима; Бубона Петра — найкращого в світі наводчика, котрий міг би набоями обкопати навкруги, мов межею, своє поле з трикілометрової дистанції; братів Василишиних — незрівняних розвідників, телефоністів, і — у вільну годину — музикантів; Виривайлів — чотирьох соколів, що загинули згодом усі, один по одному, — рубаючи шляхту, стріляючи кадетів, домучуючи генералів: Виривайла Івана — геніяльного сурмача з неймовірними легенями, котрий міг перекрічати всі стихії, збудити мертвих і виповнити поле бою тривожним, полохливим, зворушливим, переможним сигналом; Виривайла Петра — комбрига кінної, майбутнього героя Успенівської операції, котрому зробив поминки Марченко, наказавши зарубати над його тілом сотню полонених; Виривайла Семена — первого в армії злодія, що обкрадав усі кінні полки і щодня мав нового коня, а його ескадрон — навіть пташине молоко; Семена зарубав третій ескадрон, оточивши його своїми стодвадцятьма клинками в полі, вислухавши глузування і лайку, давши йому змогу попрощатися з білим світом; Виривайла Панька — гордість піших і кінних полків, кулеметчиків і гарматчиків: Панька, що складав пісні — гострі, як бритва, співав іх так, що вершники падали з коней від реготу, і вивчив солідно лаятись увесь свій полк — він командував потім полком.

Було вже по їжі. Стіл пашів усіма стравами. Під горілку стояли квашені баклажани — зелені й червоні, огірки й капуста, зелена олія з накришеною дрібно й посоленою цибулею. Од ізвареної риби йшла пара.

Найважливіша річ — вибрati людей. Це Шахай знов, допитливо оглядаючи гостей. Тут були потрібні люди. Вони цілком підкорятися волі ватажка і командира. Напо-

леон і Петро Перший завше стоять прикладами — як треба вибирати людей. Жорстокий Даву, стратег Удіно, Ней, блискучий Мюрат, інтриган Меншиков, ще сотні невідомих — всі й померли б офіцерами, синами скульпторів, писарями в нотарів, корчмарями, пирожниками. Їх усіх знашов державний розум, геніяльне передбачення великих людей.

— Хай заспіває про Супруна-козака, — сказав Панько Виривайло, — ох і пісня ж грусна!

Загальна мовчанка підтвердила, що Панькове бажання припало до серця всім. Молода встала од столу і сіла поруч сліпця, мовчки торкнула дерев'яну опуклість кобзи. Очі молодої — вогкі й привабливі — були трохи сумні, як завше сумні є очі всіх степовиків, усіх птахів степового краю, у всіх дівчат великого степу. Акорд пролунав у хаті. З акордом зайдла знадвору дівчина й сіла до Галата. Подвір'я ж танцювало.

Ой, не знав козак,

голос кобзаря нерішучий, кволий, непевний — козак широ не знав, —

Ой, не знав Супрун,
А як славоньки зажити,
Гей, зібрав військо славне запорізьке
Та й пішов він орду бити.

Струни зайдлися цілими оплесками звуків. Згадки, спогади несла їхня хвиля. До берега наче докочувалися ці звуки і ховалися, як хвилі у піску. Серед тиші народжувалися шелести степів, тупіт копит кількатисячного загону Супруна. Кобзар торкає струни ніжніші і ніжніші. Тонші й тонші звуки тихо злітають з його пальців. Звуків меншає — і швидко — одна тенькає струна, і довго в кутках хати чує напружене вухо її відгомін і луну.

Ой, у неділю рано-пораненьку
Супрун із ордою стявся,
А в понеділок в обідню годину
Сам в неволеньку попався.

Молода зідхає. Голос кобзаря став трагічний, наче він розповідає про рідного сина. «Сьогодні неділя», — думає Шахай, — «а завтра понеділок. І обідня година». Галат щось говорить на вухо своїй дівчині, доки звучить мелодія після останніх слів кобзаря. Галатова дівчина червоніє, і її очі заволікає хвиля бажання. Панько Виривайлло не має сили витерпіти. Він прикладає долоню до рота і пронизливо виводить божевільну ноту пісні.

Ох, і ти козаче, козаче Супруне!

До Панька долучається речитатив кобзаря. У нього третята губи від зворушення. Але слова його тверді й роздільні, як докір.

А де ж твої прогромкі рушниці?

По павзі обидва голоси — Паньків і кобзарів — дружно виводять гіркі слова відповіді. Тихо, похмуро, гірко говорять вони про свою біду. Покора людини, що потрапила в горе.

Гей, мої рушниці в хана у світлиці.
Сам я, молодий, у темниці.

Знову бренчить сама кобза. Вона бренчить, як гіркість Супрунового життя. Розчарування і туга за рідною стороною. Струни дзенъкають, нібипадають у безвість дзвінкі краплі часу.

Ох, і ти козаче, козаче Супруне,
А де ж твої вороній коні?

Розпачливо допитуються два голоси — мелодія й речитатив. Відповідь вже їм відома, і вони питают Супруна,

тільки щоб поплакати з ним в неволі і пожуритися разом з його пропащою головою.

Гей, мої коні в хана на припоні,
Сам я, молодий, у неволі.

Співають самі струни, покірно хилить голову людська доля. Але що це з ними сталося, з тими струнами? Вони починають грізно рокотати. Рве пальцями їх незрячий музика. Без жалю б'є їх рука, а вони, покірні, вже розійшлися по хаті бадьорими, сильними звучаннями. Іван Виривайло зідхає на всі свої велетенські легені.

Ох, і виведіте мене, виведіте
На Савур-могилу,
Гей, нехай стану, гляну-подивлюся
Я на свою Вкраїну!

Молода співає вже дзвінким голосом. Та ѹ усі присутні хочуть співати і починають із своїх місць. Лунає пісня, тривожна сила і збуджена радість суворости. Ніби над степами ширяє її пісенна величність, прославляючи давніх мешканців степу.

А з тої могили видно всі країни,
Сиз орел літає,
Гей, стойте військо славне запорізьке
Та як мак процвітає!

На цьому закінчується весілля в хаті молодої. Настає вечір, і лізе на небо червоний місяць.

Дружина Шахая не могла заснути. Вона чекала чогось більшого від цієї ночі. Уява малювала майже божевільну насолоду. Млостъ незайманости п'янила дівоче серце. Та прийшов такий Шахай, і вже немає дівочих мрій,

зникла туманна далина, прозоро міниться обрій. Біль, втома і незручність — холодили новонароджену жінку. Хотілось плакать від розчарування, хотілось забути цю розкриту таємницю і знову коливатися в повітрі, як мариво, ходити росою по воду і щоразу чекати там чорновусого парубка, котрого вона так гарно вміла вишити на рушниках. У Шахая немає вусів, його холодні, тонкі губи цілували соромно, як нігде не написано по книжках. Навіть досвідчені дівчата — подруги — не казали нічого подібного, що так можуть цілувати губи чоловіка.

Шахай поворухнувся, поклав руку на шию дружині, і на мить здалось, що він прокинеться. Та він засвистів носом ще дужче. Молода злякалася і почала його будити. Напівсонний Шахай притиснув її до себе і, вмить спалахнувши нестримним бажанням, удовольнив його. Потім він заснув знову, не випускаючи дружини з обіймів. Прохолода великої ҳати посвіжila чоло жінки. У неї зростала й зростала ніжність до Шахая. Пливли години першої ночі людського подружжя.

На подвір'ї вистрелив хтось із револьвера. Потім голос Марченка страшно вилася Шахая, пролунав ще один постріл, куля влучила у вікно хати. Молода злякалася і затремтіла на ліжку. Шахай не прокидався. Молодій здалося, що він мертвий. Вона припала до нього жадібно, всім тілом і охопила його голову голими, теплими руками. «Чого тобі, люба?» — запитав крізь сон Шахай. — «то певно хтось напився з хлопців. Спи, голубко». Він бурмотів ще крізь сон. Ніч проходила тривожно й мертво, як людські останні ночі, як останні сни засуджених. Це була ніч спокійної радості. За півгодини молода побачила, що Шахай лежить з розплющеними очима. Не подаючи знаку, вона стала крізь вій слідкувати за чоловіком. Вона знала, що не доспить цієї ночі до ранку, і тому трохи згодом

не дивувалася, коли прийшли до Шахая з телеграмою із станції.

Розплющені очі Шахая закрив, затяг туман. Так буває, коли очі людини повертаються до себе в мозок і розглядають те, що відновляють їм мозкові клітини: картини вчорашнього, образи давнього, мрії прийдешнього. Шахай побачив смиренного ченця Залізняка, котрий в темну квітневу ніч 1768 року вийшов з ватагою з Мотрониного лісу. Підтикавши полі ряси, їхав Максим монастирським жеребцем. Позаду його йшла босими ногами по дорозі ватага. Вона простувала до Медведівки святити ножі, бо свяченими тільки й не гріх було колоти. Це — не Мазепа — на край життя свого політик, не Сковорода — європейський розум і філософська голова, це, нарешті, не загадковий Хмельницький, котрий думав, що вхопив голою рукою жарину щастя. Іде ця анархічна сила, що тільки руйнуеть, повстаете катастрофічно і зникає за обрієм, як фантастичний вогненний птах. Він безпомічний, цей ватажок. Він хоче знайти біля себе людину, що бачила б ширше й далі; він хоче вірити всім, не загубити результатів відваги. Залишає ж по собі тільки згадку про пожежу, пісню про тортури та іскру невгласиму, що десь тліє в истрахах мозку до нового, божевільного діла. «Треба співати й про таких людей», — думає Шахай, — «хай не загине на землі боротьба проти гнобителів!» «Вони сміливі, ці анархічні велетні, виявили сили і відсутність точки, до якої треба спрямувати. А зрячі прийдуть потім, витопчути колосисті царини конем і застромлятъ списа глибоко на межі. Але треба берегтися анархічних сліпців: їхні діла відсуваютъ перемогу в темряву прийдешніх віків!» Так снувалася думка в Шахая.

Надворі почала бренчати кобза. П'яній кобзар здався на прохання Галата і вчив його співати пісню про козака.

Швачку. Музика знат, що над подвір'ям висіло нічне небо, людство спало по своїх хатах, а останній гуляка з Шахаєвого весілля давно вже вгомонився там, куди встигли донести його ноги. Проте, серед ночі постала кобзарева пісня. Галат обнімав кобзаря, щоб той не хилився назад, допомагав тримати кобзу і підбадьорував прокльонами. У сліпого повні очі світла від міцної горілки, йому було видніше такої ночі грati, ніж по дню.

Гей, хвалився та козак Швачка,
Під Білуу Церкву ідути:
Гей, будем брати, та китайку драти,
Та в онучах топтати!

Галат совісно проспівав цього куплета й собі. Сліпий його виправив, показавши, як досягти бадьорости й безтурботності в мелодії. Пісня коливалася, як самотній вершник на обрію.

Гей, казав еси козак Бондаренко,
А що славонька буде:
Гей, будем брати, та поли драти,
Та плечі латати!

— Це ви, діду, про нас, — не витерпів Галат, і до Шахая долетіло тремтіння його голосу, — бісової душі віри!

Ти, Марченко, з нами не поїдеш. Тобі я віддаю десятьох
оцих людей. Хлопці, слухайте Марченка. Обидва
Шворні, усі Виривайли, Петро Бубон, Василишині й Ма-
кар — я залишаю вас Марченкові. Зі мною поїдуть Остюк,
Галат та ота сотня охочих, що прийшли сюди на наш клич.

Шахай пройшовся по залі станції і трохи помовчав. Біля
нього було тринадцятеро людей. Блимала на столі гасова
лампа. На пероні гомоніли партизани — їх перехвилював
цей туманний ранок, що потроху розганяв темінь ночі.

— Ми зустрінемо ешельон на Варварівці. Спробуємо його обезбройти і пустити далі без зброї. Ми не встryanемо в жадний бій. Нам треба тільки зброї, і ми її заберемо в тих офіцерів, що їдуть з фронту додому. Зброя за всяку ціну! — ось наше сьогоднішнє гасло. У кого в руках зброя, той і буде диктувати події.

— Понімаєш, — сказав Остюк, — вони можуть ще перед Варварівкою повернути праворуч і поїхати іншою колією. А ми на Варварівці їх не побачимо.

— Ця дорога близчча, Остюче, телеграма каже, що вони можуть поїхати тільки через Варварівку. Вони хочуть швидше дістатись додому, щоб захищати свої маєтки від революції, і нашо їм іхати не по простій дорозі?

Остюк згодився, а за ним закивали головами Марченко й Галат. Все передбачив їхній друг!

— Та я подумав і про те, чого ти боїшся, Остюче: я не беру з собою цієї десятки на чолі з Марченком, хочу, щоб Марченко їх повів до станції Полтавки і там пересидів день, чекаючи ешельона. На той випадок, коли ешельон не піде на Варварівку, а піде на Полтавку, ми будемо певні, що він все рівно від нас не втече. Ти візьмеш його, Марченко?

Останній — ще не зовсім тверезий після весілля — закліпав очима і почухав волохаті груди. Молодший Виривайло осміхнувся до Шахая і вдарив долонею по плечах Марченка. Остюк клацнув острогами.

— Ти візьмеш його, Ничипоре Олександровичу? — повторив Шахай.

Дурний Митька Шворень поплював у руки і крикнув: «Заметем!» Нарешті, Марченко пропитим голосом вимовив:

— Даси мені фугасів зрывати рейки? Із ними я й чорта візьму.

Шахай погодився і наказав Остюкові віддати Марченкові те, що той просив.

— А ми з чим поїдемо? — промовив Остюк. — У нас іх штук п'ять усього є.

— У нас сила більша, ми без фугасів і кулеметів обійдемось, а Марченко мусить мати і підривні засоби й обидва наші кулемети.

Цю фразу було сказано таким тоном, що ніхто не посмів піднести голоса, щоб заперечити. В голосі Шахая бреніли ноти непохитної волі ічувся металевий тембр.

— Тільки виїзди зараз же до Полтавки, — сказав Шахай, — туди рахують сорок верстов з гаком. Щоб ти не спізнився мені, Марченко!

З цими словами Шахай пішов на перон. Там стояв під парою паровіз з кількома вагонами, і висів у повітрі пасмами туман. Люди заклопотано снували по пероні, чекаючи свого Колюбма. Мета їм була темною й невиразною в такому скаженому тумані, що, ніби море, затопив степ і цю непомітну станцію. Чи є та загадкова земля, до якої простував їхній ватаг, чи нема її за безліччю хвиль таємного та грізного моря? Люди цього не знали, і стояв туман над ними і над станцією, туман ранковий, котрий втroe оманніший за нічну темряву. Застережливо стискалося серце, руки матерів ввижалися в туманових хвилях. Проте, всі пестили свою зброю: одрізана, карабіна, чи гостру косу і марили прийдешніми радостями невідомої землі.

— Брати! — виголосив Шахай, ставши на драбинку, що вела до товарового вагона, — схилімо наші голови перед тими, що впали на фронтах! Перед пам'яттю тих, кого розтерзав царський устрій! Хай буде їм вічна пам'ять!

Партизани познімали шапки і тримали їх ніяково в руках. Кожний згадував брата, чи товариша, і розтоплювався, як лід.

— Вам уже казали, куди ми йдемо. Ми йдемо здобувати зброю, щоб не повернулося ніколи назад те, що було. Ні

криваві фронти, ні вовкулаки-царі, ні прокляті пани. Ешельон іде з фронту і везе багато зброї, котру ми мусимо відібрати...

— А з чим? — несподівано озвався хтось в натовпі.

Шахай блискавично зрозумів, що програв ефект промови. Він занадто вже здався на вплив свого авторитету.

— На Варварівці нас чекає тридюймовка з Оситняга і оситнязькі партизани. Ми перекопаємо колію і переріжемо дорогу ешельонові. Він не знає, скільки нас усього є...

— А нащо то нам стільки зброї? — озвався той же голос.

— Товариство! — закричав Шахай, — хай вийдуть на-перед усі ті, хто боїться, або плаче за маминою спідницею. Хай ми на них подивимось і поглузуємо з підліх боягузів! А потім ми проженемо їх від нас, бо ми всі прийшли сюди тільки своєю волею, по своїй охоті. Витріть слізозі страху тим своїм сусідам, котрі рюмають уже, сідаючи тільки до вагонів! А ти, Грицьку, ти хіба знаєш, скільки нам треба зброї? Чи, може, ти нечув, скільки пудів пшениці коштує гвинтівка? Ти бойшся гранат і хочеш маминої циці?

Шахай відчув, що слухачі знову стали його вірними. Легкий регіт пройшов по натовпу, Грицькові насунули його чорну кудлату шапку аж на очі.

— Сідайте до вагонів! — скомандував Шахай, і все товариство товплячись, рягочучи й лаючись, полізло до теплушок. Стояв туман.

Проїхали дві станції, на котрих паротяг брав воду. Туман рідшав. Поїзд ніби виїздив з долини, де вічно снували тумани. Іноді проглядало й сонце, зараз же ховаючись за хмару, часом розривалася сіра хвиля надвое, і між стінами такої земляної пари простягався осінній степ, як лісовий

просік. Нарешті й Варварівка — самітний полустанок, безлюдний острів серед моря-степу й моря-туману.

— Вигрузимось, а потяг свій пошлемо назад, щоб відрізати шлях до відступу, — сказав Шахай Остюкові, виходячи з своєї теплушки, де їх ішло лише троє — з Галатом. Дорогою вони переговорили про все, і тепер кожний знат, що йому робити. Ніякої гармати з Оситнягів не чулося поблизу, де не здивувало Шахая, бо гармата була витвором його мітингового запалу. Із станції повиходило кілька службовців — переляканіх, мовчазних.

— Вигружайсь! — закричав Остюк, і троє друзів швидко мали перед собою армію з восьми людей: дев'яносто два партизани повтікали дорогою. Галат почервонів, його вуха і навіть руки набрякли від крові. Остюк поворушив головою, ніби йому муляв комір френча. Шахай витягся увесь, стаючи струнко. Ніхто не рухався. В цю хвилину десь здалеку почувся гудок і чахкання паротяга.

— Усі по місцях! — подав команду Шахай і махнув машиністові забрати потяг.

Потяг пішов, все збільшуочи швидкість, а десятеро людей на чолі з Остюком та Галатом побігли понад колію до насипу, заховалися за ним.

Їх усіх закрила хвиля туману, що її прикотив чи присунув вітер. З протилежного боку виразно чулося, як наближається до Варварівки ешелон.

Шахай зустрів його, стоячи на пероні, тримаючи руки за спину: такий вигляд має вчитель, коли він стоїть в кімнаті й вибачливо чекає, доки розсядуться учні. Ледве спинився ешелон, як Шахай став походжати вздовж його, рахуючи вагони і записуючи щось до записної книжки, которую він вийняв з кишени. Його оточила юрба. Та вигляд у Шахая був такий, що ніхто не насмілився заступити йому дорогу. На гамір виглянув офіцер з пасажирського вагона,

і всі йому стали гуртом кричати, зчинивши неймовірний гвалт.

— В чом дело? — закричав офіцер.

— Комендант? — почули всі серед тиші голос Шахая. Офіцер ствердив це махом голови.

— Хай комендант ешельона та командирі окремих частин зайдуть для переговорів про капітуляцію, я чекатиму на вас десять хвилин.

Шахай пішов помалу до станції і, сівши в кімнаті біля каси, став чекати.

На пероні наче розпочався ураган. Кричали всі разом, обурено клацали затворами гвинтівок і, крізь вікно Шахай помітив, що в дверях деяких теплушок з'явились кулемети. Після п'ятихвилинного чекання зайшло шестero офіцерів. Вони розгублено і в той же час суворо оглянули Шахая. Останній не запросив їх сісти, і так пройшла вся розмова, сидів тільки Шахай.

— В чом дело? — повторила людина, котра перед цим виглядала з вагона, — хто ви і чого вам треба? Ми вас розстріляємо, не виводячи з кімнати...

Шахай витримав павзу і лін'кувато подивився на того, що говорив.

— Я вам даю п'ятнадцять хвилин на роздум. Замітьте собі — тільки п'ятнадцять хвилин. Всю вашу зброю ешельон мусить здати мені, а вас я пропущу тоді їхати далі. Я — командувач цього району. Через — Шахай удав, що дивиться на годинника, — через дванадцять хвилин мої гармати рознесуть усю станцію разом з ешельоном. Дорогу далі перегорджено.

— Ми не можемо здати цієї зброї — ми веземо її, щоб здати там, де будуть розформовувати нашу частину. Це — казенне майно.

— Я не випускаю нікого від себе зі зброяю.

— Ми мусимо ще порадитись. Зараз прийде наш полковник.

— Ви маєте ще дев'ять хвилин. Але потім — буде пізно.

Офіцери не знали, що їм робити. Вони вже погодилися з неминучістю і тепер лише хотіли просити Шахая, щоб він їм залишив зброї для самоохорони.

— Ніяких уступок, — сказав Шахай і встав із стільця.

До кімнати забіг розхвильований Остюк. Він став струнко перед Шахаєм і похапцем вимовив кілька слів, дивлячись просто в вічі останнього.

— Пане генерале, гарматчики хвилюються! Вони не можуть довше чекати. Вони думають, що вас тут тримають.

— Дурниці, — одповів Шахай, — вони ж мають моого наказа? Хай почнуть тоді, як я наказав.

— Слухаю. Але дозвольте просити вас вийти на хвилину — там стойть делегат від батареї.

— Хай зайде сюди, — вирішив Шахай, але побачивши в Остюкових очах щось йому незрозуміле, не закінчив фрази і вийшов з кімнати. Остюк побіг за ним. «Тікаймо звідси, — прошепотів Остюк, — на станції їм сказали, що нікого поблизу немає. Це похлопають нас тут!» Вони зустріли по дорозі роздратованого полковника, що закричав до них:

— Де він тут, самозванець?

— Там чекає, — відповів Остюк, — я біжу за хлопцями.

Друзі повернули до якихось сінців, перебігли помешкання начальника Варварівки і вибігли до двору. На іхнє щастя знову упав на землю туман. Вони бігли доти, доки не опинилися за насипом, де мали бути партизани. Там лежав Галат і стиха лаявся, погрожуючи комусь ручною гранатою.

— Де ж люди?

— Повтікали гади, боягузи, сволочі!

Шахай і Остюк посідали коло Галата і засміялися. Потім

вони сміялися вже втрьох. Ім приходили на думку різні веселі дотепи. Нарешті, вони полізли насипом вище і, лежачи, почали дивитися вниз на колію, де лежало впоперек кілька шпал. На станції стояв гамір. Пролунало чимало пострілів. Хтось говорив промову, за щось агітуючи. Потроху все там уляглося, і ешельон рушив в напрямку до Шахая, Галата й Остюка. З наказу першого Галат кинув уніз гранату, котра там голосно дуже вибухла. Машиніст випустив зайву пару, і ешельон зупинився майже перед самими шпалами, що лежали на рейках.

— Бувають на світі пригоди, — почав Шахай і подивився на весільні воскові квіти, що їх було приколото до його френча, — пригоди, кажу я вам, коли можна поплутати весілля з похороном. Я пригадую, як одружувався мій товариш на фронті. Наречена приїхала до нього, щоб повінчатися, а повезла його додому в цинковій домовині, і куль у нього був повний живіт.

— Важко їй було його везти, — вирішив Галат, — а як вони не помітили, що ти більше скидаєшся на молодого, ніж на генерала? Чого б це генерал став колоти собі на груди весільного букета.

— Не смійся так голосно, — сказав Остюк, — скажеш своїй матері, що в неї дурний син колись вродився.

— Коли приїдемо додому, — продовжив Шахай, — ми скажемо, що билися до останнього й встелили трупом рейки.

— Ну й возяться вони там! Аж огидно стає за цей ешельон дурнів.

— Не хвилюйся, Остюче, це загальна людська хворoba. Диви, як вони заколотилися, ніби до вечора збираються мітингувати. Колись у нас в шахті жив цап. Ів він у стайні біля коней — стайні глибоко під землею була — спав по забоях і так наловчився звертати з дороги коногонам, що ми його прозвали «шахтарем». Ходив він тільки рейками, і

часто в темряві цокотіли його копитця по залізних шпалах. Певно він почував себе вагоном, бо переступити через дошку, коли вона лежала впоперек, не міг. Він завше терплячо чекав, доки коногони приймали перечепу.

— Цікаво,—закінчив Шахай, коли ешельон раптом пішов назад, і за ним побігли ті, що не встигли сісти,—чи Марченко не проспить цього ешельона? Нас тут усього троє, а в нього там аж одинадцятеро — всі надійні та вірні. Коли не проспить — йому буде багата пожива.

Галат скочив на ноги, став шпурляти грудками вслід ешельонові і протанцював халяндри. Потім всі троє пішли по шпалах додому.

— Поїхали! — закричав Галат. — А ми, як переможці, підемо пішки верстов із тридцять! Звоювати — звоювали, та до рук не попало. Заспіваймо, чи що?

І він почав:

Гей, хвалився та козак Швачка,
Під Білуу Церкву ідуши:
Гей, будем брати, та китайку драти,
Та в онучах топтати!

Потім підморгнув Остюкові й Шахаєві і заспівав зовсім весело:

Гей, казав еси козак Бондаренко,
А що славонька буде:
Гей, будем брати, та поли драти,
Та плечі латати!

На пісках росте вощанка менша; на воді — конюшина біла, ситник ясонплодий, осока; на скелях — перстач альпійський, шеломниця хмелювата, нечуй-вітер, тонконіг і мінколайчики; на степах — чистотіл, чебрець, деревій голій, ковила, хизується грудниця жовта, щириця, серпій променястий та любочки осінні, похитується зміячка — жовта, як кульбаба, тільки висока, головатень степовий; а слава людська росте з єдності та відваги!

ДРУГА ПІСНЯ

Голос:

Підібрано до рей і збито паруси,
Чекає вся команда абордажу.
На марсі варта дивиться у синь,
Зіперлась ліктями на снасті ложі.

Над парусами — мак небесних карт,
Гойдає реї рівний бриз-бродяга.
Серед навах, мушкетів і бомбард
Перед веде гнучка толедська шпага.

Три шаблі, як сторожка трьох сторін,
І шпага, що замкне крицеве коло, —
На всіх морях, на крилах бригантина
Розносять перемогу суходолу.

Три шаблі не погнуться й не впадуть,
У сердце враже буде шпаги зámір.
Коли повстане раптом, як редут,
Ворожий бриг із моря перед нами.

Готуй гакý! Лягає бриг у дрейф!
На абордаж, брати! Гори, корабле!

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей, —
І на чотири боки шáблí!

Ничіпір Марченко, котрого судив трибунал за самовільні розстріли і відібрав партизанську армію — його врятував від шльопки тільки Шахай, — сидячи перед судом в концентраційному таборі, так оповідав камері про діло під Полтавкою, коли йому довелося зустріти й обеззброїти офіцерський ешельон, якого повернули на Полтавку з Варварівки — Шахай, Остюк і Галат:

«Мій Полтавський бій, — казав Марченко, — дав стільки зброї, що я сміливо через п'ять хвилин закомандував фронтом. Близчі села збезлюділи, коли дізналися про зброю. Мені довелося формувати по одному полку з кожного села. Швидко ми переїхали на вузлову станцію, назидали духової музики і стали готуватися до походу на француузів, на греків і на увесь світовий капітал. Ви знаєте, чим це скінчилося, і я ось сиджу за свою славу і за це поруч із вами — барахольниками, бандитами, спекулянтами й буржуями. Слухайте ж уважно про мій Полтавський бій.

«Ми не дали коням старітися в Ново-Спаському і миттю промчали сорок верстов до Полтавки. На підводах у нас гуркотіло дві бочки — відер по сорок, одна бодня, зо два перерізи. Ті баби, що ми в них полюбовно забрали посуд, довго бігли за нами, кленучи нас і наших родичів. На станції ми відшукали інструменти і зіпсували аж чотири одрізани: ми майже по рамку одпилиали рури. Таким чином, у нас готові були гармати різного калібру. Ми заперли усіх станційних в одну хату, щоб вони цілий день не виходили,

а сами поробили для гармат позиції. З бочок повибивали днища, залишили по одному. В центрі прорізали дірки для одрізанів. Дурний Митька Шворень вистрелив, бочка затремтіла й загавкала, таку луну пустила по степу й по ярах, що покрила найкращу тридюймовку. Я призначив орудійних начальників, вибрав тих, що керуватимуть вибухами набоїв, своєю рукою пороз'вінчував рейки і ліг у станції на лаву — виспатися після Шахаєвого весілля. Брати Виривайли заспівали на пероні якоїсь пісні, здається «Незабудочку-дзвіток!» Я їх залишив собі адъютантами — усіх чотирьох, ліда Макара посадовив біля телеграфіста, а решту — п'ятьох поклав на позиції.

«Шанувавши слухи ваші, я не розповім вам усього, що приснилося мені тоді на лаві. Прийшов до мене піп і давай кропити свяченою водою. Я його проганяю — він не йде. Я йому зрубав голову, а він умочив її в воду і кропить мене нею знову. Я його схватив і почув, що то не піп, а дівчина — туга і пружнаста. Я притиснув до себе, затулляючи рота їй, щоб не кричала й не кусалась. Вже я відчув, що вона обм'якла в моїх обіймах, знепритомніла чи що. Я несу її до ліжка, а воно відходить далі, на його місці вимальовуються в стіні двері. Я відчиняю двері, бачу ліжко, іду до нього з дівчиною, воно знову одходить од мене й одходить, ще двері постають на моєму шляху, двері, двері... безкінечна кількість дверей. Я іду, поспішаю, дівчина вже прокинулась і прукається. Вона душить мене за горлянку. Я її кидаю на підлогу і нахилююся до неї — на підлозі хлюпається вода, дівчина тоне в воді. Я упірнаю під воду, пливу за дівчиною, хочу її догнати, кличу її. Вода набирається мені до рота, мені немає чим дихати, я раптом гублю свідомість і прокидаюся на березі серед чотирьох озброєних людей. Я знаю, що у мене є десь армія, а ці люди хотять мене полонити. Удаю, що я непрітомний, і слухаю

іхні розмови, які мені можуть з'ясувати, до кого я потрапив. Вони мене несуть довго степом, лаються, що я важкий, і крекчуть, кладучи мене на землю, щоб самим відпочити. Я чую іхні розмови: це мої вороги, вони несуть мене на страту. Я затримую дихання, мое серце ледве не вискачує з грудей, я жахаюся того, що може трапитися з моєю армією, бо мене так несподівано та безглуздо полонили. Вони розмовляють про нагороду, характеризують мене — так, мене, Марченка, вони знають, що це я до них потрапив.

«Мене довго несли до потяга й посадовили до вагона. Я побачив крізь вій вікно, за вікном світило яскраве сонце, що стояло над самим обрієм. У мене з'явилася думка, що проти сонця важко цілитися й стріляти. Я вибрав хвилину і вискочив у вікно. Сонце засліпило мені очі одразу. Я протер їх рукою і побачив, що лежу на лаві в темній кімнаті Полтавки, і хтось світить мені ліхтарем просто в обличчя.

— «Чернець-молодець, по коліна в золоті стоїть, — каже незнайомий голос, — що це таке буде, Марченко?

«Я схватився за зброю і хотів прострелити ліхтаря. Світло метнулося вгору, я побачив обличчя старшого Виривайла — Івана.

— «Надворі ніч чи день? — запитав я.

— «Вечір і туман, хоч у око бий. Спарувати та й чортові подарувати.

— «Ешельона не проспали?

— «Коли ігумен за чарку, то братія за ковші. Ти спав, а ми що ж — гірші?

— «Я упізнав тебе, Панько, — перебив я, — оце мені Виривайлове насіння! Добрі ви гості, та в середу трапились!

— «З голови — дівка, а далі не знаю. В степу і хрущ м'ясо, і Виривайло — людина.

— «Хай тобі чорт, — зупинив його я, — ти своїми при-

казками мені й сон прогнав. Твою загадку дитина вгадає — це горщик у печі й жар.

— «А що таке: іде лісом — не шелестить, іде водою — не плюскотить?

«Ми посідали всі на лаву і почали вгадувати. Та тут прибіг Макар і сповістив нас, що йде ешельон... Я послав Виривайлів у чотири боки за станцію, а сам з Макаром залишився на пероні. Коли кому набридо мене слухати — пропоную лягти на нари і не дихати. Зараз вам розповідає Марченко, командир революційної армії, і він не звик повторювати чогось двічі. Струнко, барахольщики! Шестая, бандити! Здохніть, спекулянти й буржуї! Ви думаете — легко мені з вами сидіти? Я навіть стрічки свої поспорював з френча, бо я знаю, яких гріхів я наробив. Людина любить життя, а я любив свою армію, у мене в голові лежали сідла, іржали коні і скреготали зубами боягузи-бойці. Да, я їх стріляв, гадів, і завше буду стріляти своєю рукою, бо я сам робив свою армію, сам її суддя — її люблю і вмру за неї сто разів, і хай з мене здирають шкуру!..

«Значить, я ходив по пероні, доки прийшов ешельон. Я запропонував їм здати зброю. На мое здивовання вони довго сміялися, показуючи на мене пальцями. Потім покликали командирів.

— «Знову самозванці? — запитав грізно один, підійшовши до мене.

— «Пропоную здати зброю, — сказав я.

— «І холодну і гарячу? — насмішкувато перепитав офіцер.

— «Усю зброю.

— «Може ви дозволите нам так проїхати? — виступив наперед салдат з ластовинням на весьому тілі, — ми ніколи в житті вже не будемо воювати. Це — зброя для полювання. Ми будемо з тридюймовок гатити качок на лиманах. Прошу

vas, — упав на коліна салдат, — змилуйтесь над бідними, нещасними! Ми — сироти безрідні, скривджені!

«Навкруги нас із Макаром зібрався натовп. Регіт поставав після кожного слова салдата, що поступово входив у ролю і пускався в плач. Ми нічого не розуміли.

— «Ta братіки ж ви мої рідненські! — голосив салдат з ластовинням, — та дайте ж хоч на світ божий надивитися-наглядітися! Прости, світе, простіть, добрі люди, що завинив може чим, простіть хоч перед смертю. Із'їдять мене хижі звіри без зброї, із кісточками пошамають!..

«Я крикнув, щоб для мавпа замовкла. Мій голос наче налякав юрбу.

— «Доки ти нас будеш дурити? — сувро запитав мене старий офіцер ешельона, проштовхуючись наперед, — просто дивно стає, скільки розплодилося шахрай! На кожній тобі станції вони виходять до нас і пропонують здати зброю! Чи ви тут показилися, чи не вірите, що ми прекрасно можемо вас розстріляти? Відповідай, коли питату!

«Я попросив тиші і, догадавшися, що цей ешельон вже певно розстріляв моїх трьох друзів — Шахая, Галата й Остюка, — заклав пальці до рота й свиснув. Я свиснув так гостро, що наче порізав свистом губи. Свистіти я вмію, ось слухайте, слухачі, як я свисну. Фіу-у-віть!!! На хвилину я замовкну, бо зараз до камери загляне наглядач і подивиться, чи не обвалилася стіна від такого звуку. Я радий, що ви поглухли. Це зараз міне. Рідко хто так зуміє свиснути, братва. Наше воєнне життя без свисту не обходиться, а ваше, бандити, і зовсім стоїть. Бач, як буржуйчик тре вухо рукою! Він, певно, згадав, як його клали на землю отаким посвистом.

«Да, свиснув я два рази. Четверо Виривайлів почуло мій знак і стало виконувати інструкцію. Застрочило два

кулемети, дві гвинтовки. Кулі свистіли над ешельоном, як навіжені, і всі люди попадали на землю. Виривайли перестали стріляти. Настала тиша. І потім заговорила моя артилерія. Ба-бах! — гавкнув одрізан з бочки, і ававакнула луна по степу. Б-бах! — вибухнув за півверстви від гармати фугас. Ба-бах! — друга. Б-бах! — фугас. Канонада, як часи.

«Я вже вам сказав, що був вечір і туман. Ешельон ми забрали, як пташок. Вони спробували кинутися на мене, та я ручкою нагана ударив полковника по лобі. Я свиснув гриці, аж заколивався туман. Четверо Виривайлів підхопили мій свист, і мені здалося, що засвистіло все навколо. Ще раз вибухла гармата і розірвався фугас.

— «Вилазь з вагонів! — закричав я.

«В тумані соталася велика сила людей. Ми поставили їх усіх у купу. Виривайли направили на них кулемети. Небавом, причепивши кілька порожніх вагонів до паротяга, ми напхали туди наших полонених і відправили далі з місця Полтавського бою. Я оголосив себе командиром партизанської армії, оглядаючи вагони зброй набоїв, гармати на площадках й інші військові свої трофеї.

— «Хлопці, здається наших трьох на Варварівці розшифровано? Проте, вони мабуть встигли зіпсувати так рейки, що ешельон не міг полагодити і повернув на нас. Правду я кажу?

«Панько Виривайло розбив ящик з ручними гранатами, повісив їх чотири собі на пояс і відповів:

— «Я їм не заздрю. Там було так багато людей, що легко могла зчинитися паніка. У Шахая хтось таки пішов до бога вівці pasti.

«Так ми всі турбувалися за Шахая, Остюка й Галата, котрі згодом в Успенівці прославили себе на увесь рід. Крізь туман вгорі прорвалося пасмо місячного сяйва.

— «Ось, — сказав я, — прийшла, нарешті, ѹ одгадка: це місячне сяйво — іде лісом — не шелестить, іде водою — не плюскотить!

На станції стояло одинадцять панцерних потягів Галата. На цій вузловій станції, куди потрапив Шахай через місяць після Марченкового діла на Полтавці, стояв немовірний, розхристаний, різномасний хаос. Всі колії забито ешельонами, невідомо, де їх набрав Марченко, звідусіль лунає гармошка, переплітаються пісні. В обнімку ходять на рейках партизани і горлають. Велетенський бедлам повстav над станцією, в ньому дзвеніла кожна голова. Партизани говорили голосно, ніби співбесідники були глухі на обидва вуха. Жива людська хвиля перекочувалась під теплушками, по пероні; маневрували ешельони, маніпулюючи з вагонами; кукурікали стрілочники, гагакав паровоз, шипів, випускаючи пару. Це була нестримна анархія звуків, руху, настроїв.

Панцерні потяги Галата стояли остоronь, займаючи дві колії. Кожний потяг мав паровоза, одного вагона й дві площадки на вугілля, на яких стояло по одній гарматі. Панцер був непевний — дощатий: подвійні стінки, між якими насипано піску. Шахай пройшов повз ці потяги, шукаючи Марченка. Галата теж не було біля панцерників. Шахая непривітно оглядали партизани — на ньому не висіло зброй, і він, очевидно, не був своїм. Чорні прaporці виглядали з декотрих теплушок. Навіть на головному панцернику Галата, на паровозі гордо чорнів прapor. Шахай злякався цього крила анархії. Він ішов коліями, пролазив під теплушками, оглядав усе ѹ примічав. Жадного знайомого обличчя! Де поділися його партизани, де його жменя командирів і земляків?

— Чи є це все військо? — запитав він біля однієї теплушки.

— Це військо отамана Шахая, — погордливо відповів партизан.

— А який він із себе — ваш отаман?

— Трохи вищий за вас, обличчя у віспі, і гаркавий.

— Де його можна знайти?

— Поїхав конем у поле за станцію приймати новобранців.

— А Галат?

— Галат не вилазить із свого вагона з братами Виривайлами, п'ють без просипу і стріляють у вікна. А вам нащо його треба?

Шахай не відповів партизану. Він пішов далі. Це було номінально — його військо, і фактично — Марченкове. Траплялося багато п'яних людей, що блукали, неохайнно тримаючи набиті рушниці, необережно розмахуючи гранатами, рубаючи дошки шаблями, замість сокир. Підперевавши кулеметними стрічками, партизани виглядали дуже грізно. Шахай машинально підраховував кількість людей — судячи по ешелонах, їх мало бути тисяч п'ять. Зброї хватало на всіх, гармати зеленіли де-не-де на площах, виглядали з теплушок коні — всього, як у доброго хазяїна, вдосталь. Тільки не видко жадного порядку — метушлива отара замість війська.

Вештаючися серед партизанських юрб, Шахай побачив Остюка, що галопом примчав до станції і поїхав до своєї кінноти, яка стояла в теплушках біля семафора. Остюк був похмурий і немилосердно бив острогами коня. Шапка-кубанка покривала йому голову — раніше Остюк носив тільки картуз. Шахай не зупинив його: треба було знайти Марченка. За станцією на полі чорніла юрба людей — Шахай попростував туди. Здалеку можна було упізнати Марченка, котрий крутився на коні перед новобранцями. Піші

й кінні — вони часто кричали щось, відповідаючи Марченкові. Біля нього сиділи на конях якісь юнаки, що можливо чекали своєї черги говорити. Осторонь стояла оркестра. Шахай підійшов у юрбі партизан.

— Хлопці, — кричав Марченко, — нам не треба ніякої влади! Ми сами собі даватимемо раду. Я вітаю вас у лавах моєї чорної армії. Слава!

— Слава батькові Шахаю! — відповіли новобранці.

Оркестра заграла бравурного марша — він нагадав Шахаєві оперу. Осінній день стояв, як бадьюрій запах. Затужавила земля, наче тремтіла, — це надходило осіннє дрижання. Звуки стелилися тонкою пеленою по землі, хвилювалися, пізніші поганяли попередніх. Під оркестру новобранці сунули строєм до станції, щоб там розсмоктатися по теплушках. Шахай наблизився до Марченка і взяв рукою за повід його коня. Запах горілки ударив в ніс Шахаєві.

— Тобі чого? — запитав Марченко, не дивлячись і не пізнаючи.

— Де твій штаб, Марченко? — тихо одповів Шахай і випустив повід.

Марченко шарпнув коня, трохи не наїхав на Шахая і не знав, що сказати. Потім він замахнувся нагаєм, ударив коня, і пустив скаженим галопом. Так тікає звір, зачувши постріл.

Шахай не пішов до штабу Марченка. Поведінка останнього викликала небезпеку. Коли вовк перекусить горлянку теляті, він не одійде від теплої крові навіть з-під навислого над ним ножа. Марченко жадібно пив теплу кров влади. Шахай, вештаючись поміж партизанів, непомітно добрався до теплушок з Остюковою кіннотою. Пер-

шого він зустрів старого Макара, що стояв у теплушці і розмовляв з сірим конем. Інші коні теплушки простягали до Макара морди, маючи надію й собі поласувати тим вівсом, що його тримав Макар в шапці. «Сучий син, — казав Макар, — ти, мабуть, і здохнеш без хазяїна. Михайло Остюк тебе жалує, Галат з Виривайлами приходять тебе поляскати по шій, Санька Шворень подарував сідло, Петъка Бубон зробив обротьку тобі, як картинку, я тебе вичісую, собаку, і носю тобі вівса, тільки Марченко Ничипір Олександрович за тебе не знає і не бачив у вічі. Остюк тебе береже для хазяїна, розуміш, Сірий? Стерво ти гладке!»

— Добриденъ, дядьку, — привітався Шахай.

Макар здивувався тільки на мить. Потім відповів на привітання. Шахай виліз до теплушки і поздоровкався. Макар одв'язав повід «Сірого», взяв його полою шинелі і передав у полу Шахаєві, котрий ізгадав одразу ярмаркові прикмети, відчув легке хвильювання від такого подарунку. Кінь обнюхав нового хазяїна і простяг губи, як до свого.

— Гарний кінь, — сказав Шахай, — а підіть, покличте мені тихенько сюди Остюка. Тільки щоб тихо.

Макар зіскочив на землю, і Шахай чекав ще кілька хвилин, стоячи біля свого коня, котрого він до цього разу не бачив ще у вічі. Остюк прийшов із Санькою Шворнем. Цьому Шахай потиснув руку, а з Остюком поцілувався. Двоє друзів подивилися у вічі одне одному і, переконавшися чогось, — з полегшенням посміхнулися.

— Саня, — сказав Остюк, — піди поклич Галата з Виривайлами. Щоб тихо й непомітно. Скажи їм без свідків. Ідути сюди, заведи їх під водокачку, хай посвіжать п'яні голови. Макаре, піди до мене, принеси горілки і чогось по-поїсти. Ти не голодний, хазяїне?

— Я чогось із'їв би, — одповів Шахай, — а кого слухають твої кіннотчики, Остюче?

— Мої кіннотчики знають одного бога, і той бог — я, Остюк! Моїх п'ять полків на вісімсот шабель — тільки мої нічій більше. Хочеш, я тобі їх виставлю зараз, як ідолів, отут перед теплушкою, і ти поведеш нас на діло, на того ворога, котрого я ще не знаю? Я не побоюся гаркавого Ничипора, скаженого Марченка, що вивісив скрізь чорні прaporи і не знає, куди нас вести!

— Це добре, що кіннотчики твої; а Галатові панцерники? Як на них можна покладатися?

— Там хазяїнують Виривайли, головним чином, Петро. Та всі вони дихнуть не можуть без Галата, котрий перевиває їх щодня. Уся ця половина станції — цілком твоя.

— Я знаю, що Марченком заволоділа група анархістів: вони його розкладають тим, що величають, напувають до ригачки і тримають тут для темної мети. Я звик бути першим, а не другим, Остюче, і я не прийшов би сюди, коли б бачив, що Марченко стоїть на правильному шляху. Я організовував би собі іншу армію. Я пестив собі свою дружину доти, доки ви, мої друзі, не покликали б мене до спільнії борні. Тепер я прийшов повести вас туди, де з'явився вже ворог! Він погрожує нам і нашій країні, він хоче повернути панську сваволю і катожне життя.

Шахай перечекав, доки заходили: Галат, четверо Виривайлів, Санька, Макар. У Галата були червоні очі з похмілля і мокра голова. Проте, тримався він достойно, як і слід було командирові панцерників і другові Шахая.

— Я прийшов до вас, переломивши свою гордість, бо надходить славний момент, коли треба класти голови за революцію і розбивати груди об ворожий панцер. Я оголосив себе вашим командиром і наказую слухати тільки мене.

— Понімаєш, усі знають, що це військо Шахая, а ми знаємо, що ти є сам Шахай. Моя кіннота салютує тобі, командире, — Остюк витяг до половини свою шаблю і засунув її знов у піхви.

— Панцерники — твої теж, — сказав Галат, — правда, хлопці?

І усі Виривайли закивали головами.

— Ми зараз підемо і візьмемо Марченка...

— Я прийшов сам, — сказав Марченко і став перед двома теплушками, — стріляйте мене, землячки!

— Заходь, Марченко, — простяг йому руку Шахай, — ти уміеш вертатися до друзів. Нам довелося б тебе пріборкати за анархію, та тепер ти сам виженеш од себе радників. Ти — хоробрий, Марченко, і за це я залишаю тебе командиром. Партизани знають, що ти Шахай, — будь же Шахаєм в тому жорстокому ділі, на котре ми підемо всі. Біля тебе стоятиму я, я буду твоїм комісаром, мое прізвище Марченко, і треба зараз вивісити червоні прапори.

Шахай придивився до Марченка й одвернувся. Галат розгублено оглядав коней. Остюк підтяг халави на ногах вище і, розгинаючись, підрахував Марченкову зброю. Виривайли, Макар, Санька — повискакували з теплушкі, за ними вийшли поважно четверо старших — і всі пішли до Остюка. Дорогою згадали, що у Галата є кращий вагон, і повернули до нього.

— Ми зараз подивимось мапу, — сказав Шахай, увіходячи до вагона.

Попоїли і випили, полежали на канапах вагона, порахували чорні прапори, що їх поприносили з усіх ешелонів і заспівали пісні, яка прийшла тоді на пам'ять комусь із партизанів.

Ой, нас, братці, п'ять! Будем пить, гулять!

Коло мене товариш все вірні сидять.

Найгучніше виводив Панько Виривайлло. Він проспівав останнє слово. Годилося другий рядок заспівати двічі. Шахай піdnis чарку і повторив другого рядка сам — серед тиші і настороженості. Марченко голосно засміявся до Остюка, ніби тамуючи щось інше.

Коливаються шалені слова Марченка. Він удавано взяв під свою руку анархістів і дивував навіть їх своєю парадоксальністю. Іdal'ня сальон-вагона повна людей. Крім чотирьох анархістів, крім Шахая, Остюка, Марченка, Галата та чотирьох Виривайлів, сиділи ще і палили цигарки командири всіх полків.

Говорив Марченко.

— Треба нам зробити свою чорну республіку. Вибрati центр, а до нього увесь час будуть прилучатися нові країни. Щоб у кожного в хаті був кулемет і по гвинтовці на душу. Усі міста зруйнувати, спалити, і мешканців пороздавати селянам за наймитів. Ми матимемо свій хліб і їжу, цукор і полотно, а патронів ми вимінямо у тих, що матимуть патрони і не матимуть чого кусати.

— Прошу слова, — командир 1-го Ново-Спаського кінного полку, — прошу слова і двох загибів.

Марченко глянув на Шахая, що сидів проти нього — поруч із чотирма анархістами. Шахай дивився просто перед себе на підлогу, ніби розглядаючи Марченкові чоботи. Анархісти переможно оглядали присутніх партизан і щохвилини зачісували пальцями назад довгі чуби. Шахай раптом устав і пересів на інше місце — з другого флангу анархічної групи, просто перед вікном. Його плечі й голова викреслювались на чорному шклі, за вікном було темно і чорно.

Командир кінного полку зробив загиби з усім знанням

і вправністю старого руського салдата, слова з його горлянки набули загрозливого тону.

— Хотів би я бачити тих дурнів, що, маючи патрони, мінятимуть їх нам на хліб, а не спробують патронами поговорити з нами! Вони просто одімуть усе, що ми випрацюємо, і покладуть на нас ярма і на...уть на нашу дурну республіку.

Комполку подумав і повторив ще раз своїх два загиби.

— Хлопці, — ворухнувся Галат, — чи не пора вже кінчати? Нудьга мене бере, як обченськими за серце, хлопці.

— Не пора, — прошепотів Остюк так, що на нього глянули всі присутні, — хай тобі заціпить, Галате!

Устав Іван Виривайло і зідхнув на всі неймовірні легені.

— Мені больно, — сказав Іван, — що мене вважають за дурня. Я працював на шахтах, і Шахай працював на шахтах, і Остюк переходив різні міста і країни на північному фронті і потрапив до німецького брану і втік знову через фронт до нас. Треба, щоб уся земля була, як велике місто, і на чорноземлі гули тисячі машин, як панцерники на полі атаки. Чи можемо ми гудити єдність і організованість робітників шахт і заводів? Вони нас переможуть, хлопці, як пожежа, і шукатимемо ми тоді своїх порозгублених кісток — скрізь, по всьому полі, по всьому світі.

— Шиба мене охота, — захвилювався гостроязикий його брат — Панько, — подивитися, як вийде воно на ваше, Ничипоре Олександровичу. Кажуть, була колись правда, пожила та й гайдя! На Юрія о цій порі, як рак свисне на оборі! Не буде в твоїй республіці ні ножа, ні образа, ні зарізатись, ні помолитись!

Нервово поворухнувся смаглявий анархіст. «Мені слово, — сказав він, наче сам до себе, — слухайте мене браття-повстанці!»

— Хіба ми, — закричав анархіст, — не хочемо мати у

своїх руках зброї, щоб захищатися від усіх тих, що підуть на нас? Ми скажемо всім, що наша республіка залізом і кров'ю не дасть себе зневолити. Ми будемо працювати, кожний сам собі закон і суддя...

— І командуватимуть розбійники й душогубці, бо їм не жалько голови і життя, мають вони зброю, матимуть і хліб!..

— Надійшов час, — підскочив молодший анархіст, — коли треба всього спробувати! Нехай гинуть міста і села, хай плавають в крові тисячі і сотні тисяч людей. Величних експериментів доба прийшла! Хай божеволіють нетривкі люди, хай божевілля розіллеється над землею — така прийшла пора, пора великої анархічної спроби!..

Галат чхнув. Очі партизан почали горіти недобрым вогнем. Анархізм вони розуміли тільки як руйнацію усього ненависного, як помсту гнобителям, як продовження тієї своєї професії, що вони набули в траншеях світової війни, серед болот, вошій і смерті. Вони приймали анархізм як інерцію розбудженого атавізму.

— Де наш ворог і чого ми тут стоїмо на станції? — пе-ребив промовця Іван Виривайло.

— Насточортіло вже нам воювати! — крикнув командир чільного панцерного потягу Галата.

— Говори... Марченко, — прогаркавив Ничипір Марченко до Шахая.

— Я — за анархію, — голос останнього не підніссся вище за шептіт, але його всі почули, бо десятеро з присутніх знали, що говорить Шахай, — я — за анархію, за руйнацію усього старого, щоб не могло воно воскрести і відродитися і зацвісти буйніше та смертельніше.

Холодок пройшов по ворогах і друзях. Остюк для чогось вийняв нагана з-під френча і почав задумливо перекручувати барабана. Галат слідкував за Остюком; здавалося, що він зараз зірветься з місця і піде з клинком в атаку.

Марченко не рухався, очі його були холодні та безсторонні, губи щільно стулені, щоки зблідлі, на лобі блищала краплина поту.

— Але божевілля нам не треба, — ще тихше говорив Шахай, — експериментів нам не треба. Немає для чого плавати сотням тисяч людей у крові, міста і села хай живуть і відроджують землю. Не треба божевілля туди, де буяє велетенська надія. Надія охоплює нас, цілі мільйони людства здригаються, повертається на кін історії придушені, але жива нація, вже грізно й тривожно вітають її сурми. Хто сказав, що нам треба божевілля?

— Заткни йому горлянку, Шахай, — анархіст показав Марченкові на Шахая, — хто він такий і звідки взявся?

Марченко посміхнувся, на щоці у нього з'явилася червона пляма, — він хвилювався, потім подивився на анархіста так, ніби стріляв йому в вічі і зарані гидував дивитися на його вибитий мозок.

— Говори, Марченко, — сказав він, — говори до краю, бо назавжди нам треба мати карту і диспозицію і прapor і мету, говори.

— Куди ви ведете Шахая? — анархісти знали, що «Марченко» говорить до них. — Невже ви думали, що Марченко не з'явиться вчасно і не розкриє йому очей на ваші махінації?

Ті, котрі знали, що говорить сам Шахай, засміялися одне до одного. Панько Виривайлло — «Швець заслужив, а коваля повісили», — сказав неголосно.

— Заткни його, Шахай, — анархіст удав, що йому не страшно, — а то я сам його кінчу!

— Ми ще й не починали, — обізвався Остюк журливо і вистрелив у стелю вагона.

Електрика раптом погасла. Страшне око темряви положило вагон. Панічний страх охопив усіх. Нечутно було

навіть дихання. Все мовчало, бо ніхто не хотів притягати до себе мушки нагана. Секунди йшли і складалися в хвилини. Навкруги вагона був стукіт, брязкіт, співи полків і сотень. Чекати далі ставало неможливо. Секунди вилуплювалися з темряви, обrostали нею, як волохаті круглі опуки, гойдалися в повітрі, торкалися до облич людей у вагоні. Хвилини наростили, як чорні гори, волохаті, задушливі, що ховають кожний звук. Від того місця, де сидів поруч із анархістами Шахай, рипнув стілець. Легенький вітрець пройшов по вагоні — його відчули всі. За цим виразно клацнув курок револьвера і, раз-повз-раз револьвер став стріляти, щоразу освітлюючи мінливим вогнем вибухів сильюєт Марченка. З останнім пострілом — останнім в барабані — засвітилася електрична лампа, і всі побачили, що лежать вони на підлозі притисши голови до неї, Марченко стоїть і тримає револьвера, з револьвера ще йде смердючий дим, місце Шахая порожнє, побите кулями, кулями побито вікно, на котрому перед цим викреслювалася голова Шахая, а сам Шахай стоїть позаду Марченка і, посміхаючись, каже:

— Ти мене, Ничипоре Олександровичу, трохи не вбив. Анархісти — он ліворуч!»

Тривогу просурмив Іван Виривайлло. Серед темної ночі розтеклися звуки в чорну безвість. Набравши повітря в легені, Іван видихнув його все крізь мідяні вуста покірливої сурми. «По-спі-шай, по-спі-шай! До бор-ні по-спі-шай!» — виводив Виривайлло, що нікому з сурмачів не міг поступитися цією честю — скликати партізанську армію перед очі Шахая, розбудити армію глупої ночі і почаги організацію дисциплінованих полків та бригад для близької Успенівської операції.

Ніч лежала і курилася. Навкруги бімали ліхтарі, стукотіли підковами коні, перегукувалися полки. Іван Виривайло ще раз проспівав у сурму. Піші й кінні сотні вилаштувалися в полі. Команди з Галатових панцерників стали на лівому фланзі. За ними завмерла дисциплінована кіннота Остюка. Далі стала невеличка група гарматчиків. Піші полки отaborилися зовсім на правому фланзі, вони ворушилися в темряві, як великі кущі трави або купи гомінкої чорної гробачні, вони дзижчали, як джмелі, клащали затворами і перебігали з одного полка до другого. Командири полків стояли попереду, біля них світилися ліхтарі. Почав мжичити дощ, подував холодний, осінній вітер, дрібні краплі сіялися й сіялися, утворюючи над ліхтарями рожеві й блакитні німби.

Шахай зупинився біля галатівців. Позад його йшли, як маршали — Марченко, Галат, Остюк. По боках — Санька Шворень і двоє штабних. Галат вибіг наперед і став на чолі свого війська поруч із чотирма Виривайлами, віддав пошану і скомандував «струнко!» Шахай привітався з командами панцерників. Марченко — номінальний командир армії, не ворушився, стоячи позаду Шахая — начальника штабу.

— Скільки в тебе людей? — запитав Шахай, і двоє штабних миттю видобули з кишень олівці.

— Одинадцять панцерників, — погордо одповів Галат, молодість засяла в його очах, як чистий вогонь, він оглянув Виривайлів та інших командирів.

— У мене півсотні бойців, — промовив командир чільного Галатового панцерника, — дві гармати польові, кулемети, і ми ніколи не підемо назад до останнього набою, до останнього серця й пачки махорки. Запиши, штаб.

— Гармат усього десяток на всіх панцерниках, — Петро Виривайло дістав із торби всю свою військову канцеля-

рію, — два десятки кулеметів та близько чотирьох сотень бойців.

— Набої, патрони, їжа — є?

— Все є, всього є досить в склепах на цій станції — військового майна. Тільки одежі нам не хватася.

— Одежі вам не треба — піхота на першому місці, — сказав Шахай і крикнув голосно, щоб його почули команди панцерників, — хто ніколи не служив в армії, право-руч! Десять кроків — кроком руш!

Одійшло біля сотні партизанів.

— Запишіть їх усіх, — наказав Марченко, що до цього часу не випустив і пари з уст. Він почав розуміти наміри Шахая, йому стало досадно, чому це не прийшло йому раніше на думку.

— У тебе залишиться шість панцерників, Галате, — решту доведеться розформувати. На кожному в тебе буде по гарматі, по два кулемети і по півсотні людей. Решту зброї й людей я розподілю по інших частинах армії. Треба оглянути панцерники, підсилити й відремонтувати одні, розбройти і покинути другі. Я в тебе заберу ще Семена Виривайла до піхоти.

— Шахай, — поворухнувся Галат, бачачи, що Шахай рушив уже йти до Остюкової кінноти, — не вбивай мене до краю — дозволь піти за тобою.

— Добре, — почулося від Шахая з темряви, що була безпосередньо за світлом ліхтаря, — іди за мною і зрозумій все, що я робитиму.

— Трохи соб! — закричав збоку Остюк, — бригада, струнко!

Його голос потонув у свисті його кінноти, у вигуках «слава», у брязкоті шабель: так зустрічала кіннота Шахая й Марченка. Остюк сповістив Шахая, що кінноти в нього близько тисячі шабель, а точно — він не знає скільки; тих,

що не служили ніколи в армії, у нього майже немає, — проте він може віддати сотню-другу в піхоту. Фураж є, патронів хватить. Остюк спокійно сидів на коні, за ним вчувалася велика маса людей, коней і ненаситних клинків.

— Понімаеш, — сказав Остюк задумано, — я з ними, варварами, і море перепливу.

Позаду його почувся сміх, сміх покотився й залиував далі лавами, і всі кіннотчики засміялися з дотепу свого найстаршого бога. Шахай покликав Остюка до себе і поцілував його міцно в губи. По лавах пройшло шепотом — «поцілував... поцілував».

— Остюче, ти великий кіннотчик. Твої шаблі купатимуться в крові ворога. Ти, як зализна стіна, Остюк! Спасибі, бригада!

Ліхтар поплив далі по темряві, ще кілька ліхтарів снувало по боках, в темному полі за ліхтарями йшли командири партізанської армії далі, розмовляючи, радячись і не звертаючи уваги на осінню мжичку, на холодний вітер ночі.

Вже зовсім світало, коли було зформовано піші полки. На чолі їх став сам Шахай, що називався ще Марченком. Полки мали по тисячі багнетів: Шахай надіявся розгорнути ці полки в бригади. До піхоти долучили з тисячу бойців кінноти, панцерників, гарматчиків — вийшов цілий полк. Це був п'ятий за лізний. Взагалі, всю армію Шахай побудував так, щоб у кожну хвилину прийняти до лав нові й нові партізанські сотні. Залізні каркаси полків, сотень та батарей було розраховано, вони не ламалися й не гнулися, коли знаходились зайві завзяті бойці для сотень, батарей і полків. Чужі люди ставали частками армії, вони швидко ставали салдатами, дисциплінованою машиною ентузіазму. Під Успенівкою така організація близкуча

витримала іспита — вона закликала до себе масу неорганізовану і невивчену, поставила поруч себе в бою, і маса билася на совість, не відступаючи й не зариваючись, вмирила, випустивши останнього патрона, кропила свою землю рудою селянською нудъгою, захищалася до нестями і гордо вмирала.

Успенівку вибрали не випадково. Мапа показувала чудесні везерунки ярів, прекрасні поля для кінних атак і навіть лісок для засідки. Річка петлювала на розлогих луках, текла на такому низькому місці, що всі луки було до трави виповнено водою. Шахай виміряв і вираховував, офіцер Соса з Саньчиної артилерії допомагав розставляти гармати. Галат похмуро сидів і розмірковував той наказ, що його він одержав од Шахая: божевільний, жорстокий мозок підказав Шахаєві такий плян. Шість панцерників Галата мусіло загинути, пробивши фронт і розбивши собі голови. На панцерники треба було взяти коней, щоб, загубивши дорогу рейками, піти з командами панцерників, з гарматами й кулеметами в рейд аж до Успенівки. Три сотні піших людей (підводи дадуть близькі села), шість гармат, дванадцять кулеметів, троє Виривайлів — Іван, Петро і Панько, сам Галат — з такою жменькою треба було виконати божевільне завдання. Прорватися крізь фронт, котрий утворили вже французи і греки, наступаючи від моря, де висів на берег іхній десант, промчати зі своїми панцерниками в тил, скільки можна буде, влаштувати героїчний бій, зірвати рейки і свої панцерники, зруйнувати станцію, штаб, телефони і телеграф, і потім летіти з тилу до Успенівки, тимчасом відтягаючи на себе ворожу увагу і ворожі набої.

Шахай вивчав Успенівські схили і рівнини, виміряв шляхи навколо Успенівки і розповідав Марченкові грубу схему свого пляну. Він говорив тільки про один плян. Проте, про всякий випадок — інший плян склався в його мозкові, роз-

ташувався до дрібниць в його уяві. На той випадок, коли перший плян провалиться, — Шахай, не гаючи й хвилини, мусів був виконувати другий, сміливо й рішучо, тверезо й непохитно.

— Успенівку ми мусимо зміцнити, як фортецю, — казав Шахай Марченкові, — і за командира цієї фортеці ти призначиш самого себе. Успенівські мешканці нариють нам траншеї, побудують бастіони і замаскують гармати. Ворог боїться степів і просторені — він не звик до кілометрів у своїй військовій практиці: міра його військової відваги — метр. Я пам'ятаю, як на ріді Іпр кілька тижнів билися фронти за будинок поронщика. Газети гордовито сповіщали: «Нашим хоробрим військом забрано ідалю будинка. Є надія відбити кухню». Вони й тут подумають, що ми захищатимемо кухню, а ми, тимчасом, здамося на ноги наших коней, на широчину безкраїх степів. Вони нас визволять, Марченко, — наші коні, наші степи, наші клинки і революційна честь.

Марченко, продовжуючи тему про фортецю, одновів похмуро:

— Ти хочеш сам перемогти ворога, а я щоб дивився тільки і ковтав слину?

Оsmіхнувшись, Шахай зробився подібний до вовка, що ось-ось кладе зубами.

— Ти ще ковтатимеш і свої зуби, — сказав він, — коли тобі француз зайде в рота. З яких це пір яйця почали вчити курку? Сором тобі, Ничипоре Олександровичу, командире Успенівської фортеці. Тільки б твої руки вправлялися тримати клинка, тримати партизанів і тримати переможний наш стяг! Ми стоймо перед дверима історії, ми заходимо до будинка цієї курви, як рівні, ми заходимо, як Наполеон і його маршали, як косоокий, кривий хан Тімур, що розмахував мечем на цілу Азію й Європу, як

Леонід під Термопілами, що загинув із своїми трьома сотнями, захищаючи стежку до Спарти. «Перехожий, скажи, що тут Марченко, Шахай, Остюк і Галат лягли, честь краю боронячи!» на кам'яній плиті напише нашадок на місці бою під Успенівкою. Коли ми переможемо — нас потім прославлять і додадуть нам ще чужої слави і піднесуть нас на щитах угору для всіх прийдешніх поколінь. Коли нас переможуть — нічого нам чекати ні тепер, ні потім — від нас і нашу славу відберуть, розтопчуть нашу чесноту й сміливість, заплюють нашу мету і наші очі. Можна або перемогти або вмерти. Мертвих може не здійметися рука ганьбити. Горе переможеним! Переможця ж судить тільки він сам!

Шахай ще раз осміхнувся при кінці цього свого мотивування про зміцнення Успенівки і надання їй сили фортеці. Марченко загорівся з останніх слів Шахая. Вони невідомим і чудесним чином збуджували нелюдську гордість і силу клинка в руці Марченка.

— Шахай, — сказав він, і це були ніби найщиріші слова за все його життя, — коли ми переможемо цих тридцять тисяч, і Успенівський бій zalunaє по всьому світі, я віddaю тобі свою голову і свій клинок, і ляжу під копито твого коня.

Шахай промовчав трохи, не дивлячись на Марченка, і потім нахилився над мапою, над Успенівкою та її околицями.

— Дивися, як ми хороше зміцнімо фортецю. Об неї розіб'є голову кожна армія. Треба тільки заманити її на зручні для нас місця. Галат, прорвавшися крізь фронт, відтягне на себе сили, а на решту ми нападемо, вийшовши за Успенівку. Ми панічно втечимо з фронту до Успенівки, полки й дивізіони тікатимуть, як опале листя, котитимуться перед французьким вітром. Ми заманимо їх на

ріку, в болото і воду, ми віддамо на поталу сотню-другу наших партизанів — і тоді пустимо в діло гармати, кулемети, резерви піхоти і резерви нестримних Остюкових шабель. Ми розтрощимо розкидану, схвильовану, спантеличену ворожу силу, заберемо танки і гармати, підемо крізь фронт на допомогу Галатові — руйнувати і топити десантні кораблі.

— Я пішов,—раптом втрутився Галат, устаючи з місця,— сьогоднішній день переламав усе мое життя. У мене крутиться в голові і не хватає чим дихати. Мені страшно, Шахай, що ти вибрав мене. Виконаю я твого наказа, чи злякаюся і піду в паніку, загубивши даром панцерників, людей і славу?

— Іди, — одповів Шахай, — і знай, що моя думка буде завше з тобою. Те, що ти зараз боїшся і маєш сміливість зіznатися, — якнайкраще доводить твою хоробрість, котра з'явиться до тебе в холодний час. Іди і готовйся.

Марченко задумливо розглядав мапу, зовсім лігши на стіл, Соса працьовито вираховував щось на шматкові паперу, Шахай помалу підійшов до вікна вагона, за вікном розпочався день — білий від туману, як молоко.

— Успенівка близько, — сказав сам собі Шахай і промовчав.

Успенівка ніколи не бачила такого розмаху і таких маштабів: всіх мужчин було вигнано на земляні роботи. Ішли без охоти, працювали ще неохітніше, лопати грузли в беручкій землі, в глині, що одволожилася після уночішнього туману.

— Так і гоноблять, де б сісти! — пожалівся Шахаєві Остюк.

Шахай встигав одночасно бувати скрізь. Він замислився,

щось вирішив і подякував Остюкові. За годину верхівець оббіг усе містечко і всі траншеї, сповістив, що отаман Марченко дав наказа платити за роботу і що швидко будуть роздавати матерію: сукно і шерсть, перкаль і шовк. Начальні робіт зробили свої висновки, і роботи всі зробилися урочними: за бліндаж для гармати давалося штуку сукна, за кулеметне гніздо — ситець, за сажень траншеї — сажень шерсти. Швидко зачорніло все поле від Успенівських мешканців — діди, жінки, діти — кожне хотіло заробити матерії на одежду, жінки підганяли чоловіків, діти поруч з батьками працювали, як дорослі, баби виносили землю на лантухах і не почували втоми, захопившися з ритму велетенської роботи. По обіді розвозили матерію і скидали біляожної купи робітників — розплата мала бути увечері. З-поміж партизан одразу відокремилися старі фронтовики. Вони, власне, й показували, як треба копати, як зміцняти, як маскувати. Загальний план форту накреслив сам Шахай, і Соса — гарматчик, колишній офіцер, розміряв усе на землі.

— Наше життя дешеве, — сказав Шахай Остюкові, під'їздиачи конем до форта, де порядкував Остюк.

— Дешеве, — погодився той.

— Тільки ми задорого його віддамо, — устряв до розмови Панько Виривайло.

— Одне те, що ми йдемо до бою з ворогами, котрі виграли світову війну, нас підносить на один рівень з ними. Нових людей народять нам степові, плідні жінки, ми можемо гинути спокійно. Є один момент, коли птах щастя сідає на землю, — тоді його треба й ловити. Прогавиш хвилину — будеш чекати сотні років і носити на своїй ший прокляття мільйонів.

— Хапай, дяче, поки гаряче, — почулося від Панька, що стояв далеченько і ніби нічого не слухав, — або слави

добути або дома не бути. Утік — не втік, та побігти можна.

Остюк глянув на Панька, потім на Шахая, з полегшенням засміявся.

— Боже помагай! З ночвами на Дунай! — проспівав собі під ніс Панько, ніби виконуючи завдання — хвилювати Остюка і дратувати Шахая.

— Жаль батька на мари — та треба, — в тон Виривайліві сказав Шахай, — смішки з попової кішки, а як своя здохне, то й плакатимеш!

— Прости, боже, цей раз та ще десять разів, а там побачимо, — серйозно і молитовно звернувся до когось Панько. Потім він весело застромив у землю лопату, котрою він копав, підійшов до Шахаєвого коня і фамільярно почав заплітати коневі гриву.

— Мучить мене Галат, — тихо почав Панько, і його голос перервався, ніби вітер, — ти подивися на нього, батьку, який він страшний. Дай нам когось іншого, бо в Галата тримтять губи.

— Ти думаєш, він боягуз?

— Ми думаемо, що він хоробріший за нас усіх. Та в нього тримтять губи. Ти не уявляєш собі, батьку, як хвилюються бойці з його губів! Дай нам Остюка на нашу смерть, холодно з Галатом умирати.

— Забудь усе, що ти мені сказав. Ти подивишся, як Галат скаже слово перед походом. Коли він хвилюватиметься, я поїду з вами сам.

Панько мовчав, заплігаючи гриву «Сірого».

— Іди вже до панцерників, скоро вечір, і вам треба виrushati, — сказав Шахай і нокнув на коня. Він поїхав по фортах і траншеях, додивляючись до всього хазяйським оком. Скрізь кипіла робота. Сонце лежало зовсім на обрію, ніби воно лагодилося котитися землею, як велике червоне

колесо. Дмухав по землі осінній вітер, дмухав просто в сонце, і врешті зіпхнув сонце за обрій. Довго горіли хмари вгорі, доки сонце котилося десь за землею і падало нижче й нижче. Хмари поставали рожевими, як пальці. На небі відбувалося театральне видовище, день померкнув, крізь потемнілі хмари пролилася (і ллеться!) осіння холодна блакить, зірки ледве помітним миготінням з'являлися на небі, ніби наближалися до землі іхні вічні вогники.

Шахай підіхав до панцерників, що готувалися до прориву. Один за одним видаштувалися панцерники. Паровози шиплять і чахкають. Люди метушаться перед вагонами, забігають до середини і знов вибігають. Бойці з розформованих п'яти панцерників стоять остроронь. Вони заздрять і водночас радіють, що не їм випала на долю перша можливість умерти. Вони вітають Шахая, коли цей зупиняє коня біля Галатового вагона. Галат виходить на площадку разом з Марченком. З першого панцерника приходить командир його — Петро Виривайло із своїми бойцями, з другого — приходить брат його — Іван, з четвертого — брат іхній Панько, з п'ятого і шостого бойці приходять самі, іхні командири вийшли разом з Галатом із його панцерника.

— Чи всі понадягали чисті сорочки? — питав Шахай, і всі здригаються.

Дожовуючи останні слова своєї промови, Галат повів панцерники в нічний бій. Передовий, на котрому було написано крейдою «Прощай, мама!» — ним командував Петро Виривайло, передовий наскочив перший на ворога і славно загинув, полетівши в повітря разом з гарматами, кіньми та більшою частиною людей на чолі з командиром. Решта людей прилучилася до другого панцерника. Ворог

знайшовся несподівано близько біля Успенівки. Галат розпочав страшну кононаду з усіх своїх десятка гармат, виважив коней, амуніцію, набої; по черзі поскочував на землю гармати, вилаштувався і пішов у наступ на полустанок, біля котрого щойно загинув бідолашний Петро. Там усе було розтрощено набоями, штабні папери розкидані скрізь по землі, і французи окопалися поблизу — розгублені і налякані Петром Виривайлом. Перші лави армії були позаду Галата, іх він проскочив біля самої Успенівки, на полустанкові починається близький тил. Поле бою зменшилось, коли навпроти повного місяця збоку од Галата устали на ноги, щоб іти в атаку, блакитні французи — іх Галат нізащо б не помітив раніше. Та переходити на інший бік залязничного насипу було запізно. Залишенні позаду панцерники почали по черзі летіти в повітря. Задній панцерник раптом рушив назад і помчав шукати загиблі під одкосом. Галат наскочив на полустанок, як коршун. Кожна хвилина була дорога, поки не зімкнулося ще навкруги нього кільце. Полустанок швидко запалав, як смолоскип, затъмаривши зорі, а партизани, страшно поклявши помститися за товаришів, рушили на блакитну стіну ворога. В передніх лавах билося двоє Виривайлів — Іван та Панько. Позаду на двоколці з набоями лежала голова їхнього брата Петра — посмалена порохом і попечена вогнем вибуху. Її поклав туди Панько, після смерті коня знімаючи сідло, до котрого приторочено було й голову Петра. Брати билися, як божевільні. Та й уся купка виглядала й діяла так, ніби всі вони погубили розум і шукали лише солодкої раптової смерті серед нічних паҳощів степу. Лізти в пельку до ворога цілою купою, йти, не дивлячись, скільки друзів падає поруч, летіти, як метелик на вогонь, — це могли лише партизани. Більш здивовані, ніж налякані — французи мусіли дати дорогу таким безумцям. Галат вискочив із пастки, вивівши

з собою вісім гармат, десяток кулеметів і сот zo дві людей. Він легко зідхнув, правуючи просто в степ. Партизани розсипались на всі боки і відступали з жорстоким боєм. Скоро загін Галата зник за близчим горбом. Надалі про нього доходили до Шахая лише чутки протягом усього першого шаленого дня Успенівської операції.

Плян Шахая, коли Галат одразу ж біля Успенівки напоровся на ворога, наполовину провалився: ворога не треба було заманювати — він ліз на форти сам. Нічна атака французької піхоти вийшла достойною та блискучою. Пойнформовані про Успенівку, французи кинули туди свої переможні полки, найкращі десантні одиниці. Вісім танків ішло перед піхотними лавами. Долина виповнилася блакитними силюетами, що здавалися Шахаю й Марченкові нічними перелесниками, нічними туманами річки. Шахай послав 5-ий залізний полк на чолі з Семеном Виривайлом — ударити ворога в лоб і заманити на болота і грузькі луки. Семен виконав завдання. Місяць освітлював рівними променями долину, повітря від такого світла зробилося густим і мілливим, набої розривалися в повітрі не так блідо, як удень, не так вогненно, як темної ночі, пороховий дим повіяв звідусіль, долинув до Шахая й Марченка, що стояли разом на горбі, маючи в себе під ногами все поле бою.

Шахай чекав, дивлячись на цифербллят годинника, доки почне своє діло Санька Шворень. Танки сунулися по долині, стріляючи з кулеметів. Лава піхоти перебігала, падала, пригиналася, йшла вперед на Успенівку. Успенівка мовчала. Марченко став нервуватися. Та Санька знав своє діло — його гармати раптом почали скажену стрілянину. Набої одразу потрапили на пристріляні місця, на блакитні лави ворога. Урагановий вогонь гармат збудив до бою гвинтівки й кулемети. Після недовгої, але убійчої стрілянини, партизани вискочили з шанців в атаку. В останню

хвилину до них примчав Марченко і повів полки сам. За годину французи одходили, Марченко зупинив свою піхоту, дав місце Остюкові, що вискочив з околиць Успенівки. Остюк захопив два танки, котрі не могли вилізти з болота, вирізав до ноги екіпаж танків і повернувся до Марченка й Шахая зі шматком французького прапору, запнувшись ним, як хусткою.

— Перший вареник у зубах не в'язне, — осміхнувся Остюк, — піти хіба та порозбивати їхні штаби?

Шахай, на котрого дивися Остюк, нічого не одповів. Він замислено оглядав долину, по якій відходили французи. Стрілянина потроху рідшала і швидко зовсім ущухла. Остюк зрозумів сам, що вириватися з фортеці Успенівки і гнати ворога далі міг би тільки дурень. Лише спираючися на міць фортеці, можна було боротися з ворогом, що був дужчий силою уп'ятеро. Треба розбити дощенту, до білого прапора, не виходячи з Успенівки.

— Як далі? — запитав Марченко, закладаючи нові патрони до нагана і видкидаючи порожні гільзи.

— Ми цих переможців світу завтра рішими, — проідив крізь зуби Шахай. Певне, увесь час, доки тривав бій, у Шахая були міцно стиснені щелепи. — Я ненавиджу нашу націю за те, що вона не вміє до краю думати й до краю діяти. Хмельницький під Зборовим злякався брати до полону польського круля. Хтось може злякався б і тут французів, послав би зараз до них парламентарів і просив би їх помиритися з нами, поїхати геть від наших берегів, заплатив би французьку данину. Я хочу тут поставити своє життя і життя усіх наших партизанів, ми будемо битися до забою, оздоровимо голови і знайдемо енергію — боротися до краю, до перемоги, за гідність, яку розбудила в нас велика революція.

— Хіба те, що хтось би послав парламентарів, означає

переляк? Адже ми сьогодні погнали французів? Треба іноді мати розсудливість і не лити крові там, де можна договоритися словами,— сказав Марченко.

Шахай довго не одповідав. Вони втрьох з'їхали з горба і попростили до Успенівки.

З французького боку запалилося два прожектори, засновигали по небі, схрещувалися, як клинки, забивали світлом місяць і вимітали зорі.

— Великодушність інодіеже з дурістю. Коли справа йде про одну людину, великодушність нікому не шкодить. Зараз, коли ворог міцний і цілий, коли діло наше — це наше майбутнє, — хто сміє думати про дурість?

Марченко їхав попереду мовчки. Не видко було, як він сприймає останні слова Шахая. Тільки кінь його аж стогнав від немилосердного дотику острогів. Розмова увірвалася. Вершники мовчки доїхали до походного шпиталю і, одідавши його, домчали кар'єром до штабу дійової армії, що містився у вагоні на станції. Біля вагона Марченка зупинив поранений в руку кіннотчик. Він тримав за повід коня. Кінь зовсім мокрий, боки були в милі.

— Нічого не вийшло, — сказав кіннотчик Марченкові, — а Василя вбили. Ми їдемо з білим пропором, ми вимахуємо цим пропором і кричимо «мир!», а вони шкварять пачками. Потім — ще й кулеметом. Васька ліг, мене поранило, білій пропор я віддав у лазареті на бинди.

Остюк пильно подивився на Марченка. Той, не зупиняючись пішов до себе у вагон. Остюк поляскав по шії стомленого коня.

— Загнав коня, браток, — сказав Остюк, — ти поклади його, сукінного сина, десь на солому і вкрий наніч кожухом — хай упріє. Не легко було вам ганятися за миром. Гайда, завтра буде день!

Кіннотчик, не розуміючи останніх слів Остюка, скочив

у сідло і зник у темряві. Шахай задумано подивився на південь, де знову почали схрещуватися прожектори.

Удар Остюкової шаблі ледве не зніс французові голови. Та лейтенант був неабиякій фехтувальник. Він жалкував тільки, що пішов в атаку з парадною шаблею — з блискучою нікельованою ніжченою, котрою тільки й можна було пишатися й брязкати в мирнім житті та на маневрах. Лейтенант злякався гарту кубанського клинка. В руці Остюка була невеличка шабелька з чорним ефесом, незавидна й скромна, але вона врубувалася навіть у залізо, не пощербивши. Лейтенант, зустрівши з цим хижим варваром, мав надію засліпити його блиском парадного клинка, — Остюк же, не задумуючись, рубав своїм клиночком куди попало, бо зінав, що вірна його подруга перерубає все на світі. Від смерти лейтенант врятувався тільки тим, що умів фехтувати. Одбивши перший наскок Остюка, француз хитро оборонявся, вибираючи хвилину та зручну позицію для раптового випаду. Оточуючи двох командирів колом, билися солдати.

Вийшовши вдосвіта з Успенівки, кіннота Остюка виконувала тактичне завдання — маневрувала на правому фланзі, маскуючи обходний рух Шахаєвої піхоти. В Успенівці Марченко залишився з гарматами та невеликими силами піхоти, котра, проте, збільшувалася без перерви новими десятками й сотнями людей — вони приносили свої голови з околишніх сіл. Шахай виконував складний і ризикований план. Союзники — греки й французи напосідали на Успенівку. Вони зранку ходили двічі в атаку, але Марченко одбив обидві атаки. Шахай маневрував з піхотою на обох флангах — він несподівано з'являвся в одному місці, йшов у бій з тою частиною, що там була, бився жорстоко і, коли

ворог стягав більше сил, — зникав і з'являвся в іншому місці. Шахай, дезорганізуючи ворожі фланги, що хотіли охопити Успенівку, примусив ворога відчути перед собою колосальні сили партизан. Скрізь, з усіх ярків та лісків, можна було сподіватися атаки і немилосердної різанини. Так усе йти мусіло до вечора, коли малось на увазі одночасово ударити з кількох сторін (за допомогою Галата), а перед цим кільком десяткам хоробрих людей льокалізувати ворожий штаб. На нещастя союзників і на щастя партизан — французькі аеропляни запізнилися прибути разом з десантом і не могли побачити згори всі карти, що ними грали партнери. Ці аеропляни прилетіли пізно, коли Успенівську операцію Шахай уже закінчив.

Навколо Остюка й лейтенанта французької кінноти — бились їхні солдати. Ця зустріч трапилась несподівано. Остюк побачив ескадрон кінноти, що, очевидно, йшов на вивідки околиць Успенівки. Спортивна жадоба кінного бою охопила Остюка, як поломенем. Він вирвав із свого загону сотню і, підкравши по лощині, вискочив на французів. Ці спочатку не хотіли приймати атаки і тікали кілометрів за два, та, певно, і їхньому лейтенантові закортіло побитися на шаблях, бо ескадрон одразу зупинився, розсипався, вийняв шаблі і прийняв бій. Остюк летів тільки на офіцера, і вони зустрілися. Остюк страшно виляявся, підбадьоруючи себе цим, і послав свою кубаночку в повітря над ворожою головою. Француз спокійно одбивав напади, і гарячка-Остюк почав обережніше вимахувати, розуміючи, що так можна й пропасти. Клинки зявкали, коні люто іржали й кусалися, француз одбивав скажені вимахи, Остюк неймовірно лаявся. Лейтенант не витерпів Остюкової лайки. «Прокляття бога!» — закричав лейтенант і ударив шаблею згори в той час, як Остюкова шабля не встигла ще піднестися для захисту. Дві причини затримали рух французь-

кого клинка: Остюкова шапка-кубанка на густих кучерях його та погана якість парадних шабель французької армії. Проте, череп Остюків ніби репнув — так засвітилося йому все поле. «Душу, балабайку, бога!» — одновів Остюк, махнув шаблею і згаряча промахнувся. Француз, зрозумівши, що йому не розрубати Остюка парадною шаблею, став несподівано нею колоти. Остюк не любив таких прийомів, на його думку, шаблею можна було лише рубати, і через це не зміг захиститися. Лейтенанта шабля ударила гостряком у ліву руку Остюка, котрою він тримав повід, пробила долоню, пройшла товстий ремінний пояс, кожушок, френч, сорочку — і потрапила в кістку. Скориставшися з цього, Остюк притиснув ворожу шаблю тісніш до свого ребра, щоб її не так легко було висмикнути, розмахнувся правою рукою і начисто зрубав офіцерові шапку з голови і зачепив плече. Лейтенант упав з коня і, падаючи, шарпнув свою шаблю. Остюк поточився в сідлі і помутнілими очима став оглядати поле бою. Він побачив себе серед чогось такого жахливого і фантастичного, що ледве не упустив з руки клинка. То була грецька кавалерія, що сиділа на віслюках. Сотня Остюка, захопившися боєм з французами, не оглядалася, як її оточили греки. Грецької кінноти було до біса. Це побачив з-під Успенівки Марченко, що виїхав на горб подивитися в бінокль на свою кінноту. Він зблід, скочив з коня і вдарив шапкою об землю.

— Здохну, кулю собі дам! — закричав Марченко, — щоб Остюка ісусова кавалерія полонила?

Марченкові ординарці мовчки перечекали, доки казився Марченко. Потім він знову подивився в бінокль і радісно зареготав. Остюкова сотня, наче опечена, кар'єрол налетіла на греків, зім'яла довговухих коней, вислизнула з пастки, помчала на з'єднання з рештою кінноти. Остюківцям було

соромно, що греки могли наважитись воювати з ними на віслюках.

— Й-богу, застрелився б! — сказав Марченко, сідаючи на коня. Перед ним по долині без перерви котилися хвилі атак. На флангах і в центрі сунули танки. Газові бомби падали на землю і швидко обкутувалися пеленою газу. Низовий вітер стиха котив ці газові кущі і прибивав їх до землі, стелив над водою річки. «Газами душатъ», — подумав Марченко, і йому закортіло встремити клинка комусь у горлянку і повернути там його. П'ять танків сильно потіснили центр. Марченко послав туди підмогу і поїхав на цей участок сам. Він покинув коня, вихватив наган і побіг з ним по брустверу вздовж траншей, погрожуючи бойцям розстрілом. Пробігаючи ділянку свого улюбленого Ново-Спаського полку, Марченко закричав:

— Цистерну спірту даю за танк! В атаку хлопці!

Ново-Спаський полк вискочив з траншей, як корок з пляшки, і затокав на все поле, закликаючи з собою інші полки. Моментально пролетіла по траншеях обіцянка Марченка, і він швидко побачив результати заклику. Такої нерозсудливої атаки французи доти ще не зустрічали. Як косою, клали партизанів їхні кулемети. Танки зупинилися і поставали фортами, але годі було встояти перед атакою Ново-Спаського полку. Він чесно заробив своїх три цистерни спірту, деморалізувавши ручними гранатами екіпажі трьох танків. Проте, на кінець атаки багатьом новоспасів'ям довелось відмовитися від спірту: вони полягли на полі борні. Марченко посмутнів, коли побачив, скільки людей не повернулося з атаки, і звелів видати Ново-Спаському полкові ще одного червоного прапора зі штабу. Глибока осінь, наче зійшовши до долини з околишніх горбів, похолодила поле бою. Постріли стали вщухати, ніби вороги збиралися зализувати рані. Ні на чиєму боці ще не почувава-

лося переваги. Сміливість, хитрість і одчайдушність не в силі були подолати такої сили французів. А французькі салдати вже почували втому, хотіли кави і пригадували, що вони, власне, б'ються проти революційного народу, за реакцію.

Гінець від Шахая передав наказа — бути напоготові. Перед вечором мав підійти Галат. Півсонний Марченко обіздинув позиції. Він куняв, сидячи на коні, та бачив важкі сми. На батареї Петра Бубона делегація від Ново-Спаського полку обступила Марченка. Газові бомби посліпили багатьох бойців. Ті, що пропали від газів, не протестували, але ті, що посліпли, вимахували кулаками перед Марченком і погрожували застрелити його або зарубати.

— Хлопці, — одповів їм Марченко, — коли я переможу, я вам пороблю електричні очі. Коли нас розіб'ють — ідіть і співайте по дорогах про нашу честь і закликайте до помсти. Сліпого дорога годує.

Марченко останні слова промовив ніби до себе. Потім він вихватив шаблю і закричав пронизливо на всю батарею:

— Браточки, не дреф! У французів барахла повні вагони!

Рейками з боку французів з'явилася дрезина. Над нею віявся її здригався білий прапор парляментарів. Їх сиділо троє на дрезині — похмури, бліді офіцери союзного десанту: капітан-грек, капітан та полковник — французи. Вони були без зброї. Залізничий насип переходив уpperек долину, з нього видко було всі позиції і траншеї, партизани перебігали з місця на місце, стріляючи вгору на честь гостей. Парляментарі помітили прекрасне розташування опорних фортив, вірні лінії траншей, в яких лише досвідчене око могло помітити замасковані кулеметні гнізда.

Рішучого бою так і не відбулося досі. Маневри Шахая, заколоти в тилу, що їх чинив скажений Галат, насоки Остюкової кінноти, уперта оборона Успенівки — діло Марченка, погані настрої серед солдатів десантної армії, — все це спричинилося до того, що французько-грецьке командування вирішило почати розмову з бандитами-повстанцями, відтягти час, зберегти за собою славу — фактично непереможеного війська і, відійшовши до моря, почати похід знову. Парляментарі підійшли до Успенівки, тамуючи огиду жах. Бандити здатні були на їхню думку — зарубати або замучити вісників миру. Та нічого цього не трапилося. Колії були порожні — Шахай хотів показати дисциплінованість своєї армії. Тільки біля штабного вагона стояла почесна варта — людей близько сорока, попереду впадали в око мідяні труби оркестри. Почесна варта стояла перед вагоном, як валка розбійників — брудна, закурена пилом і порохом, з кривавими плямами на руках, обличчях, на одежі, повісивши на себе безліч гранат і кулеметних стрічок, револьверів і кинджалів. Оркестра з усієї сили баixнула бравурну мелодію, котра ніби зробилася вже національним партизанським маршем — так часто її грали.

— Марш із «Кармен»? — сказав здивовано полковник, сходячи з дрезини. На площадку вагона вийшов зустрічати сам Шахай. Гості зайшли до вагона, а варта стала голосно сміятися з французьких мундирів. Оркестра закінчила грati і тоді почулися далекі кулеметні й гвинтовочні постріли. Вони линули десь іздалеку — ніби з-за ворожого табору. Парляментарі затривожилися, і грек, котрий зівав російську мову, запитав про причину стрілянини.

— Вас, гадів, десь б'ють! — одновів похмуро Марченко.

Шахай вибіг з вагона, за п'ять хвилин повернувся і покликав із собою Марченка. Останній посварився на парля-

ментарів револьвером і суворо наказав не виходити з купе. Парляментарі залишился самі.

— Це прийшла наша смерть, — зауважив спокійно полковник.

Обидва капітани погодилися. Далеко десь загриміли гармати. Чітко було чути кулеметні речитативи. Бухали ручні гранати.

— Це в нашім тилу, — прислухався капітан-француз. Він вийняв з кишень мапу і розіклав її на столі, — сьогодні звідти були відомості, що велика банда селян з багатьома гарматами й кулеметами наближається з степів до Успенівки. Веде її той божевільний, що пустив на вітер шість панцерників, і спалив полустанок. Він мобілізував усі села, цей диявол.

Палець капітана показав на мапі участок, звідки чулася одчайдушна стрілянина, на которую вже відповідали французькі гармати та бомбомети, і котра все розросталася й голоснішала

— Вони не дурні, — сказав грек, — вони здоровово зруйнують наш тил. До цих ми приїхали миритися, а ті, що прийшли зі степу, не знають про мир і лізуть битися. І, звичайно, їх буде розтрощено.

— Тільки б ці в Успенівці не зрозуміли подовше, в чим справа, і дотримали б миру, доки там розіб'ють того муїжика, — процідив зі злістю полковник.

— Надія мала, — почулося від капітана, котрий увесь час прислухався до стрілянини, — слухайте, вже тріщить лівий фланг. З правого — теж чути поодинокі постріли. Стійте, тут у них має бути кіннота — рівнина, бачте, гарна. І рубатися вони вміють.

— Дивіться, — майже закричав грек, заглядаючи у вікно, — он її видко, прокляту кінноту! Вона пересувається

поза горбами, як великий полоз, вона чекас, щоб останньої хвилини добити їй розігнати знеможену піхоту.

Капітан нахилився над столом. Професійна звичка до своєї справи примусила його забути, хто саме б'ється. Капітан бачив абстрактні військові одиниці, що в руках досвідчених майстрів війни рухалися по полю. Союзний табір здався йому островом серед штормових хвиль. Успенівка розпочала гарматну підготовку. У долині рокотали вже й кулемети. Олівець капітана обкраслив повне коло навколо союзного табору. Парламентарів охопив жах. Партизани вміло підготувалися й ставали до останньої гри. Покищо гупали гармати. З флангу і з тилу ревли на союзників їхні сталеві горлянки. На лівому фланзі причаїлася піхота, розташувавшися до атаки. Правий фланг охороняв Остюк — перший кіннотчик. На його долю випав останній удар, і Остюк мав надію виконати його в кінному ладу. День ішов до кінця. За годину сонце вже висіло над самим обрієм. Ущухли гармати, настала шалена тиша перед атакою. Парламентарі ніби бачили, як перебігають поодинокі стрільці і займають свої місця. З тилу давно вже напосідають божевільні селяни, що не розуміють жаху смерті і солодкості життя. Вони лягають купами перед цівками кулеметів. З фронту — вийшов у долину Успенівський гарнізон. З лівого флангу починає атаку піхота. Є лише один вихід для союзного війська, але й там чекають на нього клинки Остюка. Сонце заходить перед тисяч смертей. Останні подихи тисяч людей холонуть, вийшовши на осіннє холодне небо. Парламентарі бачать у вікно, як з останніми променями сонця йде до бою кіннота. Це безум, бо половина її загине, не дійшовши до ворога. Полковник і два капітани відчувають страх з такої самопожертви, з такого щедрого офірування. Ніби їй краю немає людським істотам, що так віддано мчать до бою. Надворі

темнішає. Парламентарі сидять іще зо три години, дослухаючись до кожного звуку. Потроху потухає бій. Десять іде мовчазна розправа. На кінець четвертої години чекання до парламентарів зайшов Шахай. Він так і зайшов з револьвером у руці, як тримав йогоувесь час, керуючи боєм. Із зусиллям розігнув він пальці і поклав на стіл порожнього револьвера.

— Вибачте, що довелося трохи почекати, — ми саме підписували деякі пакти попередньої угоди, — сказав Шахай так, ніби у нього зовсім пропав голос.

— Які результати були? — запитав полковник, і грек повторив ці слова руською мовою Шахаєві.

— Полонених ми не брали, бо не вміємо їх стерегти, а так: хто ліг, хто побіг, хто потягом поїхав.

— Ви порушили закон білого прапора, — закричав капітан, і грек став, хвилюючись, перекладати, — ми ще повернемось і вогнем пройдемо по вашій країні. Ви ще пожалкуєте, що затримали парламентарів, а сами зробили ганебне діло.

— Ми готові вас вислухати, — одповів шепотом Шахай, — кажіть, що ви хочете нам запропонувати.

Голос Шахая був хріпкий і натомлений, але почувалося, що говорить переможець. Які вимоги можна ставити до переможця, коли кожен м'яз його кричить — «горе переможеним?» Все те, з чим парламентарі приїхали, далеко одкинув останній бій.

— Ми просимо, — вимовив полковник, — ми просимо відпустити нас до своїх. І коли ви виграли бій, — дати нам можливість відійти до моря, сісти на пароплави і відплисти додому. Двох тижнів нам досить.

— Я не дам вам і години, — усміхнувся Шахай — завтра вранці ми будемо біля моря і заберемо все, що не буде на кораблях до того часу. Вас трох я відпущу трохи згодом,

коли можна буде вжити заходів до вашої охорони, доки ви доїдете до своїх. Ви матимете зараз можливість побачити моїх маршалів. Я дав наказа не переслідувати вашу армію, і командири мої швидко будуть тут.

До вагона зайшов Марченко в розідраній матроській сорочці. Очі його горіли, як у вовка, червоні повіки на брякли. Він ніс у руках прекрасну французьку офіцерську куртку. Не соромлячися присутніх, Марченко скинув сорочку і надяг куртку, що ледве зійшлася на широких його грудях.

— Це зайшов маршал Бернадот, — сказав Шахай, — він покищо не князь Понте-Корво і не кронпринц Швеції, але він має всі дані для цього. Він — син новоспаського корчмаря, як Мюрат. Рано пішов до флоти, переплив два океани й кілька морів. Надто любить жінок і славу. Для цього живе і хоче бути першим. Сьогодні він командував Успенівкою і сам водив в атаку полки. Ви могли відчути, як він бився. Це його шабля била вас з фронту.

Марченко дримав, знесилений боєм. Він не слухав Шахая, у грудях його клекотів сон.

— Це ось заходить маршал Остюк, — сказав Шахай, коли в дверях з'явилася постать Остюка, з перев'язаною лівою рукою. Марченко розплющив очі і подивився на Остюка. Кіннотчик дзенькнув острогами і привітався з офіцерами. Він ледве рухав ногами — його вимучило сідло.

— Хазяїне, — Остюк сів поруч Марченка, — попорубала моя шабля лівий фланг. Коли б не твій наказ, — ми б гнали їх аж до моря. Скільки коней наловили ми в темряві, а ві-слюків розігнали геть по степу!

— Остюк — син селянина і вже сім років не скидає військової одежі. Це його кіннота на лівому фланзі сіяла паніку. Шабля у нього — маленька кубаночка, чорнява спі-

вуха. Плачено за неї табунами коней і сотнями голів. І ще ніколи вона не пощербилася.

— Зараз зайде маршал Галат, — продовжував Шахай після павзи, — раджу вас поглянути на цього юнака. Він пробився з панцерниками крізь ваш фронт, і це він налетів з тилу — нестримний та безжалійний. Пригадайте генерала вашої революції Лазаря Гош, що помер 29 літ віку. Він дорівнювався лише Наполеону військовим генієм. Це — Галат — син робітника, сам робітник, що приїхав у Ново-Спаське до своєї тітки і залишився у нас жити і після революції.

Двері широко розчинилися, щоб пропустити Галата. Він сповістив Шахая, що Виривайли хотять йому щось сказати і просять вийти надвір.

— Хай зайдуть сюди.

— Вони несуть голову свого брата Петра і рубають усіх полонених, котрі трапляються їм по дорозі.

Шахай зблід, як бліднуть під час гніву. Марченко устав з місця і вийшов з вагона.

— Хай зайдуть сюди, — повторив Шахай.

Галат нехотя пішов до дверей і гукнув на когось у темряву. Зайшло троє Виривайлів. Семен ніс чорну голову Петра. Похмура велич братньої жалоби затрусила увесь вагон. Французи зіщулилися, коли Семен поклав голову на стіл і почав плакати перед Шахаем, б'ючи себе в груди. Мертвa голова Петра ніби спала. Вічна усмішка лежала на устах її.

— Братіку наш рідний, — стогнав Семен, — та чим тебе поминати, згадувати? Чи кров'ю, чи піснею, чи високою могилою? Дивися, брате-соколе, ось сидять твої воріженky, — глянь на них, братіку, упийся їхніми благаннями бо я їх зараз різатиму...

Шахай підійшов до Семена і поклав йому руку на плече.

— Скільки ви людей уже втратили, хлопці?

Од дверей вийшов наперед Панько, несучи оберемок шабель.

— Не сиди, небоже, то й бог допоможе, — сказав Панько і поклав шаблі на стіл поруч мертвої голови, — чуже горе, — за ласощі, а своє — за хрін. Свічки поїли, а сами очима світимо.

— Це все французькі полки, — пояснив Іван, — кожна шабля — полковник. Погуляли ми сьогодні, батьку. Дозволь тепер братові честь ізробити і достойно поховати.

— Несіть його, хлопці, на гору. Там буде яма для всіх наших братів. І зверху покладемо голову Петра. І наспілмо високу могилу.

Виривайли вийшли. Після них залишився легкий трупний запах. Парляментарі, приголомшені й налякані, відчували, що вони божеволіють. Півгодини в'купе була мертва тиша. Галат і Остюк спали, хропучи в вісні. Шахай раптом устав на ноги і запропонував французам відправити їх до своїх. На рейках знайшли дрезину, сіли, і Шахай проїхав з парляментарями усі небезпечні місця. Попрощаючися, Шахай на своєму «Сірому» повернувся до станції. Йому прийшло на думку, що треба сповістити столицю і людність Радянської Республіки про свою перемогу. Телеграфіста він застав біля апарата. Поруч лежала чернетка телеграмами, підписана Марченком. «Розбив французів під Успенівкою, — писав Марченко, — Шахая забито в бою. Марченко».

— Телеграму цю вже послано?

— Послано.

— На яку адресу?

— Ново-Спаське. Наталці Шахаєвій.

Шахай здивувався і дивувався досить довго, складаючи нову телеграму дружині, що спростовувала Марченкові відомості.

Велике портове місто бреніло від юрби. На рейді ще ворушилися перевантажені пароплави, крейсери й міноносци, деякі з них ще зрідка стріляли на місто, в котрому вже хазяйнувала партизанска армія. Вона збільшилася неймовірно після перемоги під Успенівкою. Оркестри гриміли на вулицях — це був той же марш із «Кармен». На балькону готеля вийшла група командирів. Їх зустріли пронизливими криками й вітальним свистом. Мав говорити голова місцевого запілля.

— Не треба! Шахая! — кричала юрба.

Тоді вийшов наперед Шахай.

— Не треба! Шахая!

Ничипір Марченко проштовхався наперед і став, за клавши руку за лацкан французької куртки.

— Я був отаман Шахай! — хріпко й гаркаво кинув він. Кілька хвилин йому не давала говорити людська пристрасть. Він піdnіс руку догори, і все віщухло.

— Я переміг переможців світу! Європа першого сорту сіла на кораблі і пливе від наших берегів! Європа другого сорту переходить у цю хвилину кордон, і моя славна кавалерія на чолі з маршалом Остюком — топить їх у ріці!

Через ріку pontonами відходили розбиті французькі й грецькі полки. Кіннота Остюка напосідала без перерви. Ар'єргард ворога відстрілювався з кулеметів, боронячи переправи. Дорогами валялося майно, розкидане в паниці. Осідлані коні бігали самі по степу. Прекрасний осінній день погасав, як дзвін. Остюк зі своїм штабом разташувався на горбі і пив з фляги вино. Рештки французів перейшли ріку. Ар'єргард ще охороняв pontони, і кіннотчикам не хотілося злазити з коней, щоб урукопаш схватитися з ар'єргардом.

Несподівано, збоку — за кілометр від Остюка, з'явилася група французів, котра запізнилася до переправи. Їх було близько шістдесяти. Вони йшли, рідко розсипавшись по полю, маючи на флангах по кулемету, йшли — гвинтівки на ремінь. Їхній швидкий марш та спокійна витриманість роземішили Остюка. Він кивнув пальцем на них сотенному Василишину.

— Візьми їх, Васько.

Василишин помчав до сотні, заспівав біля неї команду і повів сотню за собою на жменьку французів. Василишин знат, що треба опішти людей для такої атаки, але йому перешкодила самовпевненість переможця. Французи підпустили сотню близько, обернулися, лягли і так зустріли кіннотчиків, що Остюк аж почervонів, дивлячись, як розлетілася сотня на скалки від французької дружньої відсічі.

— Візьми їх полком, — сказав сердитий Остюк другому братові Василишину.

Другий брат, ще більш самовпевнений, повів полк ніби на парад. Нікчемна купка французів знову лягла і достойно зустріла полк. Заторохтили з флангів кулемети. Полк зупинився, розбився на дві половини і став тікати в степ. До Остюка підскочили розлютовані командири інших полків, але Остюк наказав гррати одбій. Сурмач просурмив одбій.

— Хай ідуть, — були слова Остюка, — ну, де ти візьмеш іще такого славного ворога!

Він осміхнувся, і його обличчя стало прекрасним, як поломінь.

ТРЕТЬЯ ПІСНЯ

Голос:

Прихід іздалеку одчай труби,
Великої військової тривоги!
Летіть, летіть весняної доби
Земля і кінь, спису і корогоби!

О, вітре мандрів, весну розівай,
Підкинь до неба пил полків кіноти!
Земля лежить — щасливий, теплий край,
І коливаються її висоти.

Встає туманна путь і день оман,
Весна народжується під копитом.
У неймовірний синій Ханаан
Ідуть полки за Марченком забитим.

Червоний пропор батареї, бригад
На рани їхні ляже, як товариш,
І партизанський бойовий фрегат
Поставить марс, і брам, і бом-брам-парук

Весна, як струмінь, з безвісти тече,
Як постріли, біжать пісень повтобри...

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей,
Як ост і норд, як вест і зюд на морі!

іншою мовою відомий звичай відмінної ідеї — відмінної мови. Але що тут може бути поганої ідеї? Але що тут може бути поганої мови? Ідея — це відмінна ідея, але ідея — це не все. Ідея — це відмінна ідея, але ідея — це не все. Ідея — це відмінна ідея, але ідея — це не все.

Kінь затримався на кручі тільки мить. Потім він химерно затрипотів, летячи плавко вниз, і за ним водоспадом сипалась у воду земля, що й збило кінське копито.

Уже зникаючи з конем під водою, він бачив, як оглянулося все його військо, що іхало мостом. Механічно сповз із сідла й поплив біля морди «Сірого», тримаючись за гриву й допомагаючи рукою плисти. Кінь лагідно косив оком на хазяїна, на кучеряву голову, що й він любив більше за себе. «Сірий» був розумний кінь і ввесь свій розум віддавав кучерявій голові. Так пливли вони через ріку.

Це був вірний хід. Шахаїв парубоцький хист затуманив серця партизан. Давня забута юність і нерозважність проletіли раптом. Тільки почуття тремтіли у всіх і любов до плавця.

— Ex, і душа доброй конь!.. — співали тихо партизани, піdnявши на стременах.

Весна розкрила свої крила. Вона летіла вниз — на масні поля, затуляючи рукою лицє. Золотими стрілами радости бовваніли далекі могили. Щось невловиме літало в повітрі, пахучіше за чербець, терпке як молоде вино.

Вже й ноги останнього коня процокали через місток, поважно пробігла остання гармата за восьмериком коней, і за нею стомлений гарматчик поспішав, ламаючи вербових бруньок собі на шапку. Закурена пилом піхтура проїхала підводами, бовтаючи занімілими ногами і mrючи. Вже й пил почав сідати урочисто.

Тоді зодягнув Шахай мокру одіж. Голі груди обвіяв вітер ще раз. Заіржав тихо «Сірий», оглядаючися назад. Шахай сів на коня легко й весело, і копита дрібно били дорогу — розлогу й суху. Там, де за балкою оживав і зеленів падалішній хліб, він наздогнав своїх.

За кавалерією іхала тачанка, правив блискучий Макар, на тачанці сиділа жінка з дитиною. Це була єдина жінка загону. «Сірий» зменшив свій біг і пішов підтюпцем. Макар глянув назад через плече.

— Батьку, — сказав, — ще не обіди?

— Які в рейді можуть бути обіди?

Шахай подивився поперед себе на тінь. «Сірий» перемінив ногу. Дитина, що спала на руках матері, розплющила сонні очі й зараз же знову заснула: її вколисав прекрасний день і звичний степ із «Сірим» та батьком.

Далі іхали мовчки. Кіннотчики далеко спереду доспіували десяту пісню, яку виводив маршал Остюк. Це була пісня про чумака, що з батіжком доганяє долю. Вітер розносить степом горе чумацької душі. Через те, що вітер малий, чи, може, через те, що обрії розходились далі й далі, пісня пливла за кіннотчиками.

Гарматчики трусились на ящиках. Комбат Соса крутив вуса й намагався вгадати свою кар'єру. Іздові на конях боком сиділи на сідлах, думаючи кожний. Кулеметчики порозваливались на тачанках, і здавалося, що їм і чорт не брат. Довгі чуби виглядали з-під кашкетів, і мимоволі згадувались руки, що пестили б таку красу.

А піхота пісень не співала. Сидячи на полудрабках підвід, вона говорила про землю.

— Тут би та пшениці вкинути.

— А може баштан?

— Баштан балку любить, щоб холодок був увечері.

«Пшениця», «жито», «чи глибоко вода?», «дерева не-

має» — і мимоволі очі звертались на командира, що був іхньою волею. Чи не все рівно куди — щоб він тільки був на коні та його спокійні очі спереду. І землю, і Шахая вони любили однаково.

Власне кажучи, весни ще не було. Суха ковила ще стояла міцно. Але куди дінеться вона за тиждень? Куди піде її глузливий шелест, коли заговорить нове покоління трав? Зникла ж уже її золота краса й павутиння степової осені? Зникла!

З вирію—чудесної сторони!—вертаються журавлі. Завжди весна й журавлі — це одна мелодія. І здалось, що тіні від журавлів упали на військо.

Саме з'їздили в полонину. Кіннотчики вигравали на губах неймовірно сороміцьку пісню, не червоніючи. Слова гинули у висвистах та зойках. Тільки мелодія гугоніла. Та танцювали коні.

На обрії, що був зовсім близько — по той бік полонини, замаячили постаті. Вони бігли, як шалені, кіньми. За чим вони гналися? Це ж не кіннотчики, що обігти хочуть ворога — вони махають руками, як вітряки. Невеличкі селянські коні мчать просто в полонину. Це — селяни.

Гін із двоє ще до війська ім бігти. А між ними та військом трава кублиться, хрупить, шумить молочай сухий і полинь. Біг якийсь, чи, може, льот? Ось-ось цей слід повернув по траві, обминаючи військо. Ще швидше тріскотить трава. Обминає передніх кіннотчиків. Що це?

Шахай сміється, звертаючись до жінки:

— Хорти зайця погнали!

Хорти пробігли за кіннотчиками, приминаючи траву, як вітрова хвиля. Потроху зупинилися несміливо селяни й не знали, злізти ім з коней чи не злізти.

Кіннотчики замовкли. П'ятеро соколів відокремлюються від них, нахиляючись кожний до гриви. Починається погонь.

Наче то риби дивні пливуть по землі, пливуть ковилою, стеляться, витягуючись удвоє, перелітають рівчаки. Наче то тумани вночі звиваються клубками, щоб долетіти до місця. Гей, дзвенить вона, як вітер, людська відвага!

Але не такої думки Шахай.

Він підніс до очей бінокль, і «Сірий» став, як неживий, затримуючи дихання.

— Летять добре, чортові сини, та не знаю, де сядуть. Як ти гадаєш, Макаре?

— Сволочі!

Макар, не повертаючи голови, презирливо дивився на вершників. Усе військо стояло в полонині. Піхота проминала ноги, скачучи й борюхаючись. Кулеметчики зняли чохли з кулеметів і ладили стрічки.

— Сюди веди! — крикнув Макар кіннотчикові, що гнав поперед себе селян.

Селяни підійшли й потупились. Їхнім коням заглядали в зуби й шарпали за хвости десь за першими підводами. Селяни дивились мовчки на Шахая, чекаючи його слів. Вони знали партизанські закони — «мовчи, взнаваючи» і «взнавши, мовчи» — і виконували їх завжди. Вони чекали запитання.

— Привести їхніх коней,—сказав Шахай, злізши з коня й поправивши на собі пояс.

Селяни ще більше похмурились, тільки в очах їхніх проїшов блиск радості і зараз же загинув.

Коней привели.

— Як зватъ? — запитав Шахай, підносячи руку до вуха кобили, що підвезла голову.

— Рябою.

— Так от забирай свою Рябу та доганяй хортів.

Селяни подивились один на одного. Їхні подерти світки світили латками. Чорні й шкарубкі руки не знали, куди ді-

тись у подяку. Нарешті, одна з них торкнулась командирового френча.

— І заприсягнусь, що ви наші. Гарна в тебе бандочка, батьку!

Макар проковтнув посмішку. А степові очі Шахаєві відверто сміялися.

— А чого вона тобі подобається—оця моя банда?

— Коні добрі, люди правильні, та й ви, видать, нічого собі чоловік. За нас ходите.

Переднім кіннотчикам набридло стояти на місці. Їхній Остюк примчав до тачанки. По-молодецькому злетівші з коня, він козирнув, даснькнувши острогами.

— Зачекай, — Шахай підійшов близче до селян, — навкруги тут не зустрічали якого війська?

— За залізницею по селах стоять трохи — в погонах. Та в тебе більше.

Сила була справді добра: гармати вилискували на сонці вряд і десятків зо два кулеметів на тачанках. Сотня доброї кінноти і решта — підводами.

— А тут, на горі за насипом, поїзд із гарматами ходить. Сюди й туди.

Зустріч наявно ставала корисною. Оглянувшись кругом, Шахай дав наказ Остюкові вислати розвідку.

— Хорти, певно, і сами знайдуть дорогу додому. Паняйте! — сказав він неголосно до селян і взявся знову за бінокль.

Чорні крапки, що ними зробились п'ять кіннотчиків у далечині, збільшились і поближчали увосьмеро. Вони мчали далі, пригнувшись на сідлах.

Раптом біла квітка розкрилася високо над їхніми головами, і потім друга й третя. Шахай, усміхнувшись, покликав ординарця. В полонину долетіло один за одним три вибухи шрапнелі.

І майже одночасно, як луна, стукнули відгомоном звуки від ворожих гармат. Полонина вся заклацала збрюєю. Кулеметчики обняли свої машини.

Вершники мчали назад. Ще три шрапнелі луснуло вгорі, обдавши їх жахом смерти. І потім стрілянина вщухла.

Степова балка мусіла стати вихідним пунктом бою. Синьорожева хмарка вгорі пливла самотньо над неміряним степом. Вона наближалась до сонця.

Все затихло перед боєм. Над кіннотчиками знявся прапор. Тремтяча рука якась тримала його, пригорнувши до себе. Талановитий Галат бігав від тачанки до тачанки. Він проклиниав себе самого і всіх на світі, шукаючи шапку, через яку й день йому немилій, і воювати він не хоче, на сміх людям, без шапки.

Ординарець наче з-під землі вилетів на бистрому коні. Обсмикуючи на собі гімнастерку, він розповів Шахаєві про бронепоїзд, що ходить він по рейках, сюди й назад, маневрюючи.

Повернулись і розвідчики. Остюк сам під'їхав із ними, похитуючи станом, як кокетлива дівчина.

— Це твої люди, Остюче, за зайцем бігли?

— Це мої.

— Покликати.

Полонина гула, як вулик. Особливий хвилястий тон — сторожкий і тривожний. Наче відразу думки вийшли на день, трипочучи на сонці. Все стояло вкупі — так, як поставила дорога. Розвідчики поверталися на свої місця, згори поглядаючи на піхоту й заграваючи з гарматчиками. П'ятеро кіннотчиків Остюкових нарешті під'їхали — мокрі й потомлені. Вони зупинилися перед командиром, чекаючи нагороди за геройство. Коні їхні були сірі від мила, з обвислими гривами й хвостами, і важко дихали, закриваючи часом очі.

— Судити вас будем потім — сказав Шахай, — за вашу

заячу відвагу під час рейду. А тепер спробуємо, — промовив він тихше, — як вона у вас. За мною!

Він спокійно зрушив із місця свого коня й поїхав уздовж валки партизанів. Поруч із ним їхав Остюк, задуманий і суворий, а позаду — п'ятеро.

Коло кіннотчиків стали всі семеро. Остюк передав щось своєму помічникові. Привели двох запасних коней, і на них сіло двоє кіннотчиків. Які в них були думки? Такий страшний переліт — від нагороди до суду — зігнув їм спини. А, проте, спітайте партизана, що таке в зрештою смерть. Особливо, коли рука вірного товариша пустить кулю в серце.

Шахай виїхав на гору. Дійсно, далеко десь між залізничними насипами вився кучерявий дим. Ось він і вийшов по цей бік. Сонце вдарило його з південного неба стрілами, наче зупиняючи. І він зупинився.

Шахай показав пальцем ліворуч по залізниці, де верстов за п'ять стояла купка дерев.

— Їдьте до тих дерев. Поспішайте. Бронепоїзд мусить бачити вас увесь час. Коли ми перейдемо залізницю, повертайте за нами.

Остюк незрозуміло дивився слідом за кіннотчиками.

— Іх переб'ють з бронепоїзда. Вони й половини не пройдуть.

— Ти, Остюче, подумай, що буде. Знаєш гру в те, хто дурніший вийде?

Остюк ззвів плечима, махнув головою.

— Це коли певна дія викликає одну певну думку. Що ти подумаєш, коли дівчина винесе тобі гарбуза?

— Я їй вимажу ворота!

— Ти думатимеш, що вона за тебе не хоче. А коли ворог почне ставити проти тебе гармати — що тоді думати? Невже — що ворог хоче знятися на карточку?

— Я йому, сукиному синові, покажу, як виставляти гармати!

— Ти будеш певний, що він пустить шрапнелю або картеч. Тепер же, що подумає інтелігентний капітан на бронепоїзді, коли побачить, як лятають твої хлопці йому навперейми?

Але Остюк уже сміявся, вставши на стременах і взявшися руками за шию коня.

— Він подумає, що вони зірвуть йому рейки! Це в гра. Не гірш Успенівки.

З бронепоїзду побачили метких вершників трохи запізно. Пустили зо три шрапнелі високо в небо. Вершники їхали далі. Ще кілька шрапнелів приліпилося до безхмарного неба. Бронепоїзд став потроху одсуватись, звільнюючи путь. В'їхав у насип і швидко виплив по другий бік насипу. А вершники все бігли йому навпереди.

За знаком Шахая Остюк засвистів умовно в полонину.

— Чим же вони там зрыватимуть?

— Жаль, що немає чим. Динаміт вийшов увесь.

І Остюк смеється знову, розвалившись на сідлі.

Військо ледве показалося з полонини. Вітер розколихував прapor, нестерпимо ворожий до блакиті і здалеку видний. Він був дисонансом в оції весні — з її невловимо блакиттю повітря та сіренкою зеленню землі. Наче птах якийсь, викупавшись у фарбах вечірнього заходу, коли сонце лягає в долину, виринув і несеться собі, колишучи крилами

Червоного прaporу красна зоря

Обійде із нами далекі моря.

Це пісня лунає від кулеметів. Галат диригую з своєї тачанки. Це тачанка стоїть і навколо неї кулеметчики з чубами на цілу околицю. Завзято доспівують полохливу пісню, похитують у такт головами. Вони обнялися й стоять, по-

клавши руки на шию один одному. Шахаєва хитрість облє-
тіла вже всіх, звеселивши.

Але й кулеметчики ось рушають. В'ється степовий пил
з-під коліс. Жайворонок висить на невидимій нитці, спі-
ваючи весну. Пісня його тремтить згори, не переставаючи,
наче ллється десь в озерце чистий і холодний невеличкий
струмінь.

І хали далі.

Ген-ген позаду залишилась залізниця, на ній досі ма-
неврує поїзд. Пішла бита дорога. Розтяглась валка вzdовж,
і край її заховався в долині. Недільне сонце падає нижче
й нижче. Весно, весно, приди на ці поля скоріш і полий їх
травами хлібними і сіном, сіножатями й царинами!

Працівників у полі не чути. Одчайний безголосий сум
обгорнув усе і кричить — просить робочих рук. Земле наша,
матінко, кров'ю политая, лежиши напохваті у всіх! Кож-
ний руки, що від бажання спініли, кладе на тебе. Але хто
покладе руки на чепіги? Хто потом закрапле борозну на
дош і на врожай? Так і хочеться застромити зброю на межі
й піти вzdовж за скибою, витираючи піт. Ще не час, однак.

Так думає Шахай. «Сірий» аж замріявся, легко тюпаючи
поруч тачанки. Іздець не підганяє його, віддавшися думкам.
Проте, нічого не вчитаеш у нього на обличчі. Похмуро зла-
мані брови й над ними високе чисте чоло — на перший по-
гляд. Далі й суворі уста запримітиш і сильне підборіддя.
Це — звичайний парубок. Роки царської війни поклали
багато важких думок у мозок, і ці думки світять тепер
з очей. Суворе обличчя! А гляньмо но, коли усмішка по-
кривить губи йому, коли розправляться брови — кращого
не знайдеш у світі обличчя. Ось воно сміється й тремтить
куточками губ — блищає степові очі. А в той же час і

наче стримує цю усмішку, знову хмуриТЬ брови — і ще дорожчим від цього стає! За цю усмішку можна піти на скін, можна вирости в своїх очах, знайшовши сили для нелюдського діла. Тільки з нею можна розуміти всю велич і таємність слова — чоловік.

Уже потомилися коні. Вже не співають пісень кіннотчики. Навіть Галат похмурив лиць свое, звісивши одну ногу з тачанки. Земляна пара коливається на обрії — то жене святий Петро отару овець. Парко в повітрі.

— Тату, сідай до нас із мамою.

Це дитина порушила тишу. Мати ніжніше пригорнула її до себе, а Шахай зліз з коня і поїхав тачанкою, тримаючи «Сірого» за повід. Дитинча горнулося тепер до батька.

Нерівний і мелодійний звук повис раптом. Шахай співав. Його думка, літаючи десь, а, може, логічно мандруючи, розважала себе піснею. І дійсно, здавалась розмовою ця пісня. Даремно шукати б умілого співака. Павзи розтягались тут неможливо. Певні звороти мелодії повторювались не раз любовно, забиваючи інші. Але ж чому такою близькою оця пісня стає Макарові, що зсуває він кашкета і лагодиться й собі підтягати голосно.

Верховино, ти світку наш!

Гей, як у тебе так мило!..

співає Шахай.

Спереду оглядаються чомусь кіннотчики. Комбат Соса аж обкрутівся конем двічі. Піхота ставала на полудрабки. Потім і Галат заворушився. Остюк відстав потроху від своїх, байдужо наче оглядаючи партизанів. Він ізліз поправити підрругу й замість того перестелив пітника. Пил невеличкий від копит та коліс обгортав йому ноги. Сонце просвічувало крізь цей пил, і здавалося, що стоїть Остюк за чудесним кущем, що кущ уявся весняними бруньками й пухом і через те прозорий.

Нарешті сідло лежить, як слід. Остюк оглядає його критично ще раз.

— Цабе з дороги! — кричить йому Макар.

Остюк ніби раптом помічає Шахая. Мить — і Остюк на сідлі.

— Як ся маєш? — підїздить він ближче до тачанки. — Там усі хлопці бояться, чи не захорів ти часом, що сів у бричку. Насправді, як?

Справжня тривога є в його словах. Але він боїться показати цю тривогу. Він тримається свободно, слідкуючи за Шахаєм, щоб учасно обернути все на жарт.

— Добре, — каже Шахай, — все гаразд.

Потім придвигляється наперед.

— Твої розвідчики поспішають.

Кілька хвилин мовчать. Остюк їде поруч, байдужо помахуючи ремінцем. Зброя в нього командирська — шабля, мавзер, карабін, до сідла приторочений, та французький бінокль на грудях. Шапка-кубанка з чорним верхом ледве тримається на голові.

— Мчать просто сюди, — каже Остюк.

Шахай поправляє пояс. Торкає рукою револьвер у кишені (іншої зброї він не має) і сідає на коня. Підїздять і розвідчики. Іх двоє. Один говорить, а другий важко дихає й дивиться просто в рот першому, наче хоче заповнити його своїми словами.

— За горою в долині село. Перед селом вітряки. Там стоять кулемети. Стоїть багато піхоти. Кавалерії мало.

Наче вихор полетів «Сірий» під гору, поминаючи своє військо. Шахай знав, що все воно здригнулося. Підсвідома певність небезпеки викликає поспіх. То дурниці — спокій перед боєм! Кожний поспіше так, наче всі сили його потрібні тільки на годину. Всі чуття неможливо загострюються. Кожне слово викликає думки й думки. Як метеори,

проносяться вони, затуманюючи кришталевий день, а, може, ще більше дзвінкої нерухомості надаючи повітря. Наче сон сниться нервовий, напруженій. Дурниці, що дехто спокійний буває перед боєм!

Шахай такий, як і всі. Але він витриманий неймовірно. Він спокійний з виду, як гіпнотизер, що тримає в себе ключі від душі цілого війська. Він вилітає на гору і стає так, що ворог може бачити тільки його голову. Остюк, Соса, Галат і Марченко, начальники п'яти сотень піхоти, стають позаду.

Поволі збігає в долину рілля, клаптики сінокосів і озимина. Сонце просушило її за день, вигнавши пару. В долині село відгукується різними голосами, такщо й не розбереш: чи воно корова реве, чи горобці там з весни радіють, що прийде вона всім на радість. Верстов за дві до села—не розчуєш толком. Десять димлять — хазяйки вечерю варити заходжуються, і видно якось збоку дивитись на мирне оце життя поруч з війною.

Великими групами стойть перед селом військо—до тисячі набереться. Чекають. Але щось гармат не видко—не знати, чи поховано їх, може.

Шахай думає, що це зручний випадок для артилерії. «Вони не чекають на мене так швидко — легше нападати, ніж оборонятися. Де ж, однак, іхні гармати?»

— Соса, — каже Шахай, — давай сюди батарею. Став її отут на відкритому — попробуй розгромити оту купу.

Соса привів свою батарею на ристях. Одна за одною чотири гармати стали вряд на бугрі. Вже поодліали назад передки з кіньми, і наводчики взялись до панорам.

— Р-раз! — вибухнула ворожа гармата.

— Р-раз! р-раз! р-раз! — іще три приєднали до першої свої голоси.

Ворожа артилерія закопалась перед селом за млинами й садить танкери на пристріяне місце. Як же ж ісхопилися гар-

матчики! Земля стовбурами стала навколо, закривши очі кривавим туманом, а сонце раптом коливатися стало на небі. Де вже тут стріляти! Підлетіли коні з передками, причепились, шарпнули — і покотилася батарея назад, не сказавши свого слова.

На ворожім боці до чотирьох гармат долучилося ще чотири. Від ляку заговорило кілька кулеметів і відразу ж замовкли. Піхота розбилася набоки, розсипалася, як мак, уздовж, утворивши фронт. А гармати били правильно й точно, підкидаючи землю й орючи поле, наче хотіли перевону покласти між ворогом та своєю піхотою, що поволі розгорнулась в одну розстрільну, маючи й резервні розстрільні. Вона йшла в наступ, розправивши фланги, як крила, і відкинувши їх трохи назад для більшого розмаху. Всередині фронту чорніли тачанки з кулеметами.

Шахай не чекав, доки ворожа піхота насяде його партизанів. Людською кількістю ворог задушить і зітре з землі. Але ніхто навіть і гадки не мав, що командир вагається, або хвилюється.

Балка нагадувала приблизно велетенську підкову, що охоплювала своїми боками ціле поле, яким тепер наступала ворожа піхота. Кінці підкови сходилися в селі, де була артилерія. На вершку підкови стояли партизани. Плян був ясний.

Через хвилину партизани зникли, залишивши ворогові порожнє місце. Ліворуч балкою пішла Остюкова кіннота, підсиlena кулеметами. Праворуч балкою повів Шахай решту війська — піхоту, гармати й кулеметчиків. Плян був — ударити ворога зразу в обидва фланги з боків.

Стали. Троє вершників помчало далі балкою до села, а ввесь загін лаштувався до бою. Розтяглися півколом гармати, повернувшись на ворога морди. Вся піхота залягла на горбі вряд. Кулеметчики розбіглися з тачанками на фланги.

і Галат без шапки лаявся коло підводи з патронами, не сміючи піднести голос. Тільки ворожі гармати стукали далеко. Все робилося в такій страшній і нервовій тиші, що всім здавалось — нічого на землі немає — ні міст, ні сіл, ні людських звичаїв, тільки вони самі зійшлися тут на герць, самі на ввесь світ — вони та їхній ворог...

Шахай обережно підіхав. Він побачив фланг ворога, що наближався до нього. Розстрільна йшла бадьюро й енергійно з правильними інтервалами між людьми й кулеметами. Такого ворога варто було подолати. Він подав знак гарматам і ліг на землю коло Марченка. Він почував, що всі люди дивляться на нього, і спокійна усмішка ледве пролинула на його губах. В собі він був певний, і це відчував також і Марченко, чию загибель у кінці рейду оспівувала армія. Марченко сам був криця, і ніщо не страшило його.

Ревнули гармати, і снаряди полетіли через партизанські голови вперед, розриваючи повітря і скажено виочи. Зразу наче всі стали трохи недочувати.

— Тепер пора, — сказав Марченко після третьої сальви.

Він скочив на ноги і пронизливо закричав.

— Хло-опці!

Все підвелося.

— Гайдá!

П'ять сотень піхоти рушило рішучо вперед. Розгорнулися в ширшу розстрільну. За ними тягли по землі кулемети. Галат із кулеметчиками на тачанках залишився в резерві. А гармати били вже по ворожій артилерії, мащаючи набоями, як пальцями, вдалині.

Коли вибігли на бугор, чекали побачити Остюка з кінною тою на другім боці. Але його не було.

Ворожі лави розгубились трохи, діставши короткий і страшний удар на свій лівий фланг. Забігали люди, передаючи бойовий наказ. І швидко ворожий фронт став повер-

татись, шикуючись, розгортуючи свої крила, щоб битися в лоб. А Остюк ще не з'являвся.

Ворог рушив уперед. Його артилерія намащувала партизанські гармати. Не раз і не два падали партизани. Але була вже невидережка.

Тоді махнув командир Галатові. Тачанки вилетіли з обох боків, помчали скажено вперед, і, зробивши кожна красицій заворот, застрочили відразу всі шістнадцять кулеметами. Ворог відбивався своїми. Його люди, лежачи, брали галатівців на мушку, але багато візьмеш ти, коли в лоб тобі летять тисячі смертельних мух, свистять і риють землю! Це тяглося кілька хвилин. Партизанска піхота за цей час нарила землі й лежала вже в шанцях, готовуючись до відсічі. Ворога трохи порідшало від кулеметів, він одсунувся назад. Всі тачанки вмить повернули коней і, підстрибуючи по озимині, бігли до балки. Піхота відразу ж прийняла на свої плечі ввесь бій. Остюка ж усе не було.

Хвилин двадцять уже йшов бій. Настрій складався поганий. Ворог насідав міцніш і міцніш. Його люди, чуючи свої гармати, мали бойовий дух. Партизани в шанцях нервувались, як малі діти: багато з них стріляло, не цілячись, заспокоюючи цими пострілами панічність і страх смерті. Тільки сотня обстріляних вовків лежала спокійно і стріляла, вищукуючи ворога. Панічність була в самому повітрі. Отак скочить хтось на ноги, та й біжить просто під кулями, виуючи по-звірячому, загубивши пам'ять. Найхоробріший партизан може піддатися паніці — це пошестъ, безум, що спалахне в одну мить, і не знати, з якими страшними наслідками! Через те й не люблять партизани боягузів: такий і сам пропаде й за ним усі хоробрі, що заквітчали себе перемогами. Боягузові одна доля — смерть!

Шахай відчув цю панічність. Зібравши волю, він сів на коня. Тільки непереможність і спокій командира рятують

становище. Він поїхав під свистом куль легкою ристю до лав, знаючи, що спокійна й привітна усмішка повинна бути на його губах. Він під'їхав до лав, скалячи зуби.

— Хлопці, — почули всі, — я з вами!

Паніка пройшла, очистивши повітря. Стало легше дихати. Часто почали стріляти бойці. Тільки один партизан, почувши рану на голові, зірвався з місця в смертельний тузі, хоч рана й була легка, і побіг назад, кричачи дико. Шахай, підбігши конем, ударив його кулею з револьвера. Боягузова кров бризнула на коня. Ще одного втікача забив Шахай. А кулі літали, як трутні, тонко співаючи погребні пісні. Душа тужила перед смертю.

Бій важчав.

В цей час замовкли ворожі гармати, і стало уривками чутно, як строчить там кулемет. То троє партизанів допалися до ворога! Вони мчать по селу, стріляючи в світ, та утворюють ілюзію раптового наскоку на ворожий тил. Артилерія замовкає.

Ворог губить свою бадьорість. Уже партизани беруть до своїх рук ініціативу. Завзято йде лава на сильнішого ворога. Аж ось і Остюк з'явився на рівнині. Кіннотчики мчать, вилискуючи шаблями, і вигукують, кричати, ревуть — лише гупотить земля. Знову махнув Шахай Галатові. Вибігли на ворога тачанки. Наче повеселішав день.

Ну й хіба тактовно — розповідати, як іллеться потім кров? Це не просто червона юшка, що на неї можна тверезо дивитися! Тепла й пахуча така та солодка, що нею не заллеш ніколи жаги, вона ллеться у весняну землю — на ясні зорі, тихі дощі, на врожай...

Бій кінчався. Частина кіннотчиків побігла ловити ворожі гармати, що давно вже втекли. Тачанки, підібравши мертвих і поранених кулеметчиків, покурили в село. Підводи розшукували поранену піхтуру.

Махнувши востаннє клинком, підійшов Остюк до Шахая. Голову йому вкрив пил, і з-під брудної кори над вухом проступила кров. Він скочив із коня, похитався трохи, як п'яній, не стоячи на ногах від утоми, і витер об озимину шаблю.

— Понімаєш, — сказав він хрипким голосом, — там у балці в їх кавалерія була. Прийшлося попобігати за ними, доки вирубали на капусту. Задержка вийшла.

В село в'їздили з піснями. Коли бій замре й розпліветься пороховий дим, вітер стомлено повіє землею тихою радістю життя, і мертві спочинуть на межах у братських могилах; коли вечір прилетить здалеку, розілле весняні настрої, огорне туманом обрій, до яких прағнеш весною; коли дім блакитний стане на ввесь світ, інакший кожного вечора в короткім людськім житті, тоді хто повірить, що існує смерть? Нікчемне людське серде витче собі найтонше мариво радостей. Воно тремтітиме сильно, наче поспішаючи перебігти свою путь бадьорими ранками весни!

Отже, партизани співали. Голоси хрипко лунали у вечірнім повітрі, і вони були страшні, як клекіт. Стогін поранених, туркіт коліс, іржання морених коней, про яких не можна було сказати, які вони на масть, так вимучив їх бій. Загін вливався в село. Остюкова кіннота найбільш виграла від бою, захопивши коней і переманивши піхотинців на сідла. Галат нудився, сидячи на тачанці. Він відбив стільки «максимів», що задовольнив навіть своє завидюче око. Сосині хлопці за допомогою кіннотчиків наздогнали кілька зарядних ящиков і дві гармати. Тепер Соса й командир другої батареї Санька Шворень сварились, ідучи попереду, за таке добро. Тільки Марченко, сам легко поранений, зби-

рав своїх нешвидких дітей. Нарешті їй він уїздить до села на чолі цілої армії підвід, в'їздить останній — за кіннотою, кулеметчиками, гарматами.

Шахай пропустив повз себе увесь цей цуг, стоячи край села. Морені коні танцювали, проходячи мимо. Партизани підтягнулися, як регулярне військо. Незвичайною гордістю півлежали на тачанках галатівці, поклавши ногу на ногу. Це була мовчазна гордість цілого загону за командиром вдачу. Ще раз Шахай подолав.

Обіхавши всі застави, що не випускали нікого з села, побалакавши з селянами, що прикидалися безпросвітними дурнями, і вирікши долю полонених солдатів (офіцерів порубано зразу), Шахай почув одинокий постріл недалеко. «Сірий» домчав за хвилину туди. Невеличкий гурток людей стояв там і меланхолійно дивився вниз на землю, де бився підстреляний чоловік, щось белькочучи й захлинаючись, і уткнувши обличчя в землю. Тут же поруч стояв кватир'єр Єсіков із револьвером. З сусіднього двору виглядало кілька партизанів.

— Хто це?

— Я його спіймав у клуні в половині. Це — стражник! — Єсіков чекав на Шахаєву подяку й говорив запобігливо широ. Селяни мовчали.

— А хіба в нас суду немає? — Шахай, сказавши ці слова, покликав двох людей з біжчого двору. — Відберіть у нього зброю й ведіть до мене на кватирю.

Тільки пил покурив за Шахаєвим конем. Віддавши револьвера, ішов Єсіков під конвоєм.

Попова хата, що її призначено під штаб, виходила ганком на площа, де розташувалися гармати. Коней було розведено по стайнях, і коло гармат де-не-де манячив стійковий. Соса сидів на гарматі і, поклавши книжку на затвор, читав. Безперечно, це були вірші Лермонтова. Ними завжди козиряв

Соса, виказуючи свою належність до культури. Книжку було зашарпано незвичайно.

Шахай знов це також, як і те, що Соса гарний боягуз. Прекрасний гарматчик, добрий начальник — колишній офіцер боявся смерти й не вмів це заховати, як інші. Тільки граючи на честолюбстві Соси, на його кавказькім темпераменті, Шахай перевідив струни Сосиного страху на бойовий лад. А в мирній обстановці хоробрішого за Сосу не було.

Хвіртку відчинив хтось із середини. Шахай зайшов помалу, як ходять люди сильної волі, що завжди є насторожі. Позаду, майже по п'ятах, зайшов «Сірий». На подвір'ї стояла бричка. Макар мазав колеса в дальшу путь. З сінешніх дверей вибігали й знову заходили вістові. Сонце вже заїшло, залишивши після себе трошки дня й денної метушні. Але все це було, як відгомін. Вечір стояв ясний, надходила прохолода, і денне світло згасало непомітно, щоб одразу перейти в темну весняну ніч.

У сінях привітався хазяїн хати, не знаючи, хто він є, оцей невеличкий і невидний чоловік, що йде з таким виглядом, наче всі двері світу мусять перед ним відчинитися навстіж. У великій хаті готували вечерю. Дочка підбігла до батька і обняла його ноги. Жінка усміхнулася стомленим обличчям— цей не перший бойовий день дався їй у знаки. Шахай почав жартувати з малою, згадуючи якісь пригоди, що були минулої ночі. Помирілися на тім, що дочка мусіла зливати батькові на руки, доки він умивався.

Зайшов Остюк — вимитий і перев'язаний, від чого його кубанка майже не трималася на голові. Він сказав, що Єсікова привели до двору.

Зустріч Шахая з Єсіковим відбулася в маленькій кімнаті з невеличким віконцем. Єсіков переступив поріг і побачив тільки спину Шахая, що стояв, задумливо барабанячи

пальцем по склі. Коли зачинились двері, Шахай помалу обернувся й зробив два кроки до Єсікова. Кватир'єр одразу так зблід, що й увечері це стало помітно.

— Ти що це мені в рейді розстріли влаштовуєш? Не попереджав я тебе вчора?

Тихо пролунали ці слова — їх чуло тільки вухо Єсікова. Остюк, що стояв за дверима, і піп у сусідній кімнаті нічого цього не чули. Тільки стогін пролунав потім та короткий удар у стіну. Упало щось важке на землю — і все.

Коли Єсікова витягли з кімнати з наказом дати йому ще десяток шомполів, Остюк зайшов до Шахая. Остюк, видно, нервувався. Остюк зіперся об косяк дверей.

— Іменем даного мені від партії контролю, прошу пояснень. Це ти хочеш стару дисципліну завести?

— Він без суду розстріляв. Важно, щоб населення знало, що в нас суд є, а не самосудчики.

— Тоді к ногтю його, гада, — ні чутъ не бити!

— Є різні породи людей, — протягнув Шахай, — одного вдар, — горлянку тобі перегризе, а другий ще більше старатиметься. Першого стріляй, коли виправити не можеш, а другого бий і вчи.

До вечера зайшли вдвох, розмовляючи про штабну нараду. Остюк грався оздобленими ремінцями свого пояса.

Трошки боязно й чудно було попові. Криваві синяки на Шахаєвих руках, гупання в стіну і цей товариський жартівливий тон розмови — здавалося, що не можна бачити це в одного чоловіка.

Вечеряли всі з апетитом, натискаючи на м'ясне. Остюк витирає руки об синє сукно штанів. Розмови точилися біля Сосиного коня, якого він годує зі своєї ложки. Шахай похвалив прекрасного коня, що вартий більш за іншого чоловіка, а Остюк, віддаючи дань красі й бігові четверо-

ногого друга, хотів щиро вилаятись із цього, але вчасно прикусив язика.

До дверей зайшов селянин. Звичайній, непоказний, за-
сушений життям, такщо не впізнаєш його віку.

— Драстуйте, хліб-сіль! Добрий вечір, батюшко! З не-
ділею будьте! Де отут у вас самий главний?

Остюк підійшов до селянина.

— Чого тобі?

— Та жалобу хочу на вашу вармію подати. Останню те-
личку зарубали.

Шахай подивився на нього пильно.

— Сідай вечеряти, дядьку, а там потім розберем.

Селянин сів за стіл, наче це робив уже не один раз і наче звично йому було істи в такій кумпанії. Вечеряли далі, аж доки не посвітили ламп. Повставали.

Надворі селянин таємничо оглянувся навколо й заше-
потів на вухо. Він був у шуряка в сусіднім селі і приніс
відомості про ворога. Синчаки, Павлівка й Довгий Кут
повні війська. Навіть на Ковалів Хутір—ось тут за гор-
бом — наїздять інколи. Тисяч кілька. Чув від шуряка — на-
певно, і щоб його хрест побив! — що завтра «в нашім селі
буде позиція». Що завтра о восьмій годині ранку з усіх
трьох сіл — Синчаків, Павлівки й Довгого Кута — поч-
неться наступ цього війська. Павлівка — в центрі, Син-
чаки — зліва, а Довгий Кут — з правого боку.

Шахай подивився вічі селянинові.

Можна було вірити, а можна й не вірити. Обережність —
насамперед.

Відпустив селянина додому, наказавши наглядати за ним
таємно. Потім рушив до хати.

Червоний місяць зійшов низько над степом. Наче якийсь
чудний бутафор вирізав його з червоного паперу й випу-
стив на небо, забувши позолотити. Низько над самим обрієм

коливався він, як відбиток у воді, коли набігала на нього знизу прозора пряжа земного дихання.

Шахай нахилився над мапою й довго сидів нерухомо. Простора попівська кімната відгонила ладаном і зворушиливо материнкою. Багато поколінь попів плодилося й розмножалося під цією стелею, хоріло й умирало — головами до кіотів. Товстий сволок через усю хату бачив не одну подію. Тепер він побачив штабну нараду.

Спочатку в сінях бренчали остроги й чулось бухикання. Двері несміливо відчинилися, пропустивши в хату начальника штабу. Це був немолодий чоловік, лисий і цілком нейвійськовий. Але так тільки здавалось. Він скінчив академію й блискучо вів партизанські справи. Шахай його поважав за акуратність і слухняність. Сам він і води не замутив би. А, маючи загальний план, міг розробити його до найбільших подробиць.

Чемно, з повагою до самого себе, зайшов Соса. Забіг наче з дороги Галат. Остюк увійшов і зразу ж почав пробувати пальцем, чи гостра його кубанська шабля. Марченко був останнім через піхотинські свої турботи.

— Товариші, — звернувся Шахай, — ви знаєте, що ми підійшли до великих ворожих сил. Вони стануть із нами до бою. Маю відомості, що наступ почнеться завтра о восьмій ранку. Коли й не в цей час, то напевно в інший, але тільки завтра. Люди, що втекли сьогодні, вже дали повну інформацію про нас. Ось тут стоїмо ми, а в оцих трьох передніх селах — ворог.

Командири розглядали мапу. Першим почав Соса. Він пропонував виждати ворога й раптовим наскоком з усіх боків розбити. Галат, як і слід було чекати від кулеметчика, виклав фантастичний план: послати вночі всі кулемети в середину села, де стоїть штаб, захопити його, користуючись панікою, дезорганізувати ворога і пройти крізь нього, як

нитка крізь вушко в голці. Марченко пропонував поробити бліндажі й почати позиційну війну. Остюк же спочатку мовчав, а потім почав громити всі пропозиції. Йому відповідали, обґруntовували всіма можливими аргументами. Стримана лайка повисла в кімнаті. Хапалися за шаблі й за револьвери, але погляд Шахая зупиняв.

Шахай сидів мовчки, слухаючи уважно ввесь гармідер. Такий у нього був звичай: напустити командирів майже до бійки, а самому складати під цей галас плян, що завжди протилежний тому, який радили командири. Начштабу теж усміхався собі в уса, знаючи, що буде далі.

— Товариші, всі ви говорите дурниці. Ну, ось слухай ти, Галате, що вийде з твого пляну; злетяться з двох боків ворожі полки — і тільки мокро буде з твоїх кулеметів. Не забувай, що ворога вп'ятеро більше. В лоб тут ніяким чином не візьмеш. Хитроці й науку треба прикладти. Ти ж, Соса, просто чудак. Коли військо вороже наступатиме, то наскакуй ти з десятьох боків — не візьмеш, друже. Іх же вп'ятеро більше! Одно ясно мені й усім — не чекати, а напасті савмим. Завтра о шостій ранку починаємо. Розходьтесь — через годину дістанете наказа.

Командири звикли до таких речей. Хіба не доведено вже їм у всіх попередніх боях, що вони непереможні, доки мають такого Шахая? Вони вийшли бадьорі й веселі і передали цю бадьорість військові. Завжди славу командирові роблять його помічники й самі потім свято вірять цій славі-імені.

Шахай послав за Остюковим конем, а сам сів і написав чернетку наказу про наступ. Начштабу його переписав, і Шахай поставив унизу своє ім'я. Потім він вийшов із кімнати з Остюком. Сіли вдвох на коней і поїхали вулицею.

Місяць вийшов вище на небо. Облив весняним тремтячим молоком повітря всю землю. Позасинали в хатах. Погасли вогни — темно у вікнах. Нишком справляють недільну гу-

лянку парубки. Тріщать ліси й коливаються кущі. Часом чути гармошку.

Коні йдуть по дорозі. Задумались вершники. Про завтрашню січу думка, про вечір весняний, ніч зовучу, долю партизанську? Ідуть із села геть — у степ широкий, оглянути поле. Бо швидко минає ніч, а ранок треба зустріти в гарматнім диму.

Тюпають. Посеред дворів стоять підводи, де хропуть просто під зорями кулеметчики. Іноді двері рипнуть — і хазяйська дочка засоромиться при місяці, поправляючи хустку на голові та млюсно дишучи гарячими грудьми. Якийсь чуб молодецький не дає спати їй — молодій дочці хазяйській. Шукає вона причіпки на місяць подивитися та перемовитись трохи хоч із тою зальотною птицею. Щасти тобі, дівчинко, на добре!

Де-не-де ще вечерю варятъ. Розклалися на подвір'ї, як хазяї, та й гріються коло вогню, розповідаючи бувальщину й брехню. Ніч довга — слухати є коли. По штабах окремих загонів вікна світяться ввесь час. Готуються до бою голови. І потім вкладуться спати, як хто сидів, захрапуть дружно. А дехто до ранку не стулить очей, передумуючи щось, долю благаючи. Різні бувають люди на світі!

Шахай ізліз із коня й передав повід Остюкові.

— Ідь за мною позаду, а я піду послухаю.

І йшов вулицею під парканами, іноді зупиняючись і слухаючи розмови, а більше — помахаючи задумливо палічкою, яку він зламав по дорозі. Раптом став.

— Який адьютант? — запитало за парканом кілька голосів разом.

— Та той, що били його сьогодні. Як чкурене через вікно та городами, рівчаком! Трохи ми боки з нього не порвали!

— А з чого це він?

— Та позавчора, як стояли ми в містечку, досвітки

встроїв. Бабів наприглашав. П'яні всі в доску: тут убіг хтось до двору, та як крикне: «Шахай іде!» — Як горобці всі розлетілися.

— Да, він такий у нас — постріляв би, як собак.

Між підводами горів невеличкий вогонь. Коло нього стояло двоє. Ще троє сиділо на возах, звисивши ноги. Тепле повітря йшло ім знизу по ногах і вище, гріючи лице. Вони їшли щось.

Шахай зайшов до двору і привітався. Йому дали місце коло вогню.

— Вечеряєте, хлопці?

* — Галушок забажалось — ось і наварили.

— Добрі галушки, — сказав Шахай, настремивши собі одну на шпичку. — Добрі, — сказав він далі, покуштувавши.

Коло воріт зупинився Остюк із кіньми. Шахай настремив іще одну галушку й пішов сідати на коня. Поїхали ристю вперед.

До Ковалевого Хутора було не більше верстви. Вибіленій місячною рукою, стояв він на белебені й на роздоріжжі. Нап'яв його хтось наче на середині землі. І небо тут здавалося найвище: надмірно синє вгорі над головою й чорне ген туди вниз, де його, як шатро, припнуто до землі. Яка воля на такім високім місці! Рівний степ, як долоня, лежить без міри в довжину, наче простягся до когось по весні.

Шахай із Остюком стали близько хутора за скиртою старого сіна. Чи почуваває Остюк, що його провезуть отут завтра? Пустили коней до сіна, а сами вилізли нагору, поближче до світла. Чудовий краєвид! Тебе не змалоюєш потертими п'ятаками звичайної мови. А незвичайність, як самоцвітний камінь — його дістають водолази з глибокої води.

На захід далеко йшла стежка аж до того ліска, повер-

тала там трохи й доходила до Павлівки. Праворуч бовваніло село Довгий Кут — далеко теж за степовим розбігом — майже коло обрію. Ліворуч од Павлівки на одній лінії з нею та Довгим Кутом лежали Синчаки поблизу річки бистрої — Синяви. Дощами та весняною водою набрякла Синява й тече собі на захід — бистра, гомінка й глибока, трохи близькі на місяці ледве помітною смужкою.

Шахай не замислився над краєвидом. Тільки від повітря весняної ночі пом'якшав його голос. Та й ще дорожчий став Остюкові, що знов, однак, у яку вузьку петлю посилає його цей голос.

— Тут тобі ось увесь ворожий фронт. Можливо, що ззаду за цими трьома селами є й резерв. Ми повинні виходити з того, чого вони хотуть. Командирів ворожих я знаю, головних, принаймні — це кадрові полковники, люди без видумки. Нічого незвичайного, психологічного видумати вони не можуть. Значить, завтра о восьмій ранку почнуть вони наступ із тим, щоб притиснути нас до ріки й розбити. Мета в них — не пустити за ріку, себто не дати нам Синчаківського мосту і по змозі або розбити нас тут, або погнати назад, де за нами по п'ятах ідуть інші.

Шахай промовчав хвилину, наче хотів збегнути всю серйозність свого становища. Він поклав палець на підборіддя й договорив ще тихше свій план.

— Ми пустимось на військові хитрощі. Прямо нам ударити невигідно, так ми спробуємо косо вдарити. Косим ударом. Я розбирав його недавно й гадаю, що тут він на місці — за таких сил і ситуації.

Остюкові це була новина.

— Відколи він є, цей косий удар? Генерал видумав?

— Король. Років півтораста тому.

Остюк засміявся весело й недовірливо.

— І харашо ним можна вдарити?

— А слухай. Прутинку легше перерізти навскоси, чоловіка легше зрубати навскоси, армію легше розбити також так.

— Ми починаємо бій о шостій ранку — попередимо ворога на дві години. Посилаємо всю піхоту й половину кулеметів до Синчаків, де вони мусять зайняти позицію. Ти з сотнею кінноти стаєш перед Павлівкою. Артилерія з кулеметами рушає в оде́сь село в долині праворуч — верства до нього. Я з рештою кінноти, з кулеметами й кількома гарматами стаю тут ось, де ми стоїмо, під скритою. Так мусимо чекати ми у вихідний момент бою.

Остюк зацікавився таким розташуванням війська. Він подумав, що, розділивши так, загинуть усі по одному у ворожих обіймах. Още такий косий удар?

— Рівно о шостій починає артилерія. Всі наші гармати ураганним огнем містимуть Павлівку. Треба, щоб найбільш ефектно все вийшло. Через півгодини ти йдеш в атаку на Павлівку, вибиваєш звідти ворога і тримаєшся, доки тобі не поможетут зліва.

У Остюка на мить погасли очі, передчуваючи смертельний бій.

— Нас роздушать, як варену картоплю в жмені! Павлівка ж — середина фронту. Вони стягнуть моментально сили.

— Цього мені й треба. Скажений гарматний вогонь на Павлівку, шалені насоки й оборона твоєї сотні — о, я знаю, як ти битимешся, Остюче! — все це примусить думати, що ми наступаємо на Павлівку. Ясно, що ворожі головні сили всі стягнуться до Павлівки.

— А далі?

— Доки маршал Остюк за підтримкою артилерії буде битися з головними силами, вся моя піхота візьме раптом Синчаки й піде громити ворожий фланг. Це і є косий удар, проти якого рідко хто може встояти.

— Що буде з моєю сотнею до тої пори?

— Йі може не бути. Вона може лягти костями. Але слава тих, що загинуть, рятуючи справу й товаришів, вставатиме попереду нас, як осянний прапор перемоги! Слава ця піде між народ по крайні, і заспівають нових дум про Остюків бій під Павлівкою.

Місяць стояв на небі, бліскучий, як клинок. На сухій торішній траві молочаями й ковилою третміли його відблиски, наче дивився він у морську гладь.

Вони найщасливіші в світі люди! Вони не знають безсоніх ночей, вічних хитань, коли думка облітає невідомій неміряні простори, окутує себе тиміямом прекрасного майбутнього і зараз же кидає все це в землю, в труну, і бачиш, як у люстерко, воскове лице своє й заплющені навіки очі. Вони не знають обсипаного листя надій, їхнє сердце не б'ється в повсякчаснім чеканні смерти...

Гляньте на волю таку, коли вона починає титанічний біг. Падають і підімаються з небуття міста й країни! Сказане випадково слово стає символом мільйонам живих і прийдешніх людей. Воно, маючи на собі печать волі, може затрусити землею.

Ніч пролітала помалу. Шахай, попередивши свою жінку про вранішній виступ із села, спав тихо, наче й не спав зовсім. Снів фантастичних і нереальних він не знав. Така була його вдача. Сонце сідало на ланах десь унизу. Стримкі скелі вставали перед ним і його військом. Ось їде він кам'яною дорогою, тільки підкови вибивають іскри. Шлях лежить перед ним довгий і все нагору. Він чує, як військо гомонить позад його тривожно. Як зірветися іноді вершник який — з дороги в безодню. Б'ється з конем об каміння гостре й летить униз, у долину. Сердце холодне в Шахая, не

знає він жалю. Веде дорога вгору до мети. І, наближаючись до ясного верхів'я, він бачить нові й нові простори, оповиті туманами.

Серце поспішало, неясний дзвін розливався в повітрі, і довга стрільчасти хмара затопила все, тільки плив, погасаючи, неясний дзвін.

Нове видіння, живе й реальне, розкрилося, як велика квітка. Бій іде по всій полонині, не вгасаючи й не розпалюючись. Нові й нові сили виходять на поле й стають на місця, як шахи. Ворожа рука бере їх потроху, фігуру за фігурою, звільнюючи місце своїм. Але вперто й помалу підкрадається піхота. Ось вона лагодить кулемети. Б'є сигнал! Як порох, летять фігури й пішаки. «О, я собі зумів вибрати командирів! Хіба не вмре кожний із них за мене десять разів? А чи повірить хто із моїх, що мене можна подолати? Загінотизувавши себе моїм ім'ям, вони робитимуть чудеса. Наче прapor несуть вони мене в серці. Я не такий, як вони? Але воля моя не знає меж. Історія запише мене на свої білоніжкі сторінки. Ім'я мое Шахай-перемога!»

Аж спіtnів трохи Шахай від такого сну. Ще пролетіло щось, не залишаючи сліду. Шум пройшов у голові, і Шахай зручніше повернув на подушці голову. Перші дзвіночки свідомості майнули. Ще не прокинувшись, Шахай знає, що це будить його воля, який він призначив час розбудити. Розплющую очі. І на цьому остаточно прокидается.

Крик про допомогу лунає й лунає з Павлівки! Остюк геройським насоком захопив село, відступив з нього, знову вдарив на ворога. Ніхто не підтримує його зліва. Піхота вже запізнилася на півгодини з Синчаками. Кулепетами й ручними гранатами вигнали остюківців із половини села. Сам Остюк, тяжко поранений у хребет і контужений,

залишився на ворожій половині. Остільки вже видна була його смерть, що ворог навіть кулі пошкодував для Остюка. Його шалені кіннотчики, поховавши й розгубивши коней, вирішили вмерти, а відбити командира. Як розлютовані вовки, кидалися вони на ворога! Як закривавлений птах, що погубив і очі в борні і ледве махає перебитими й поламаними крилами — так билися кіннотчики.

Загальний бій почався рано й розгорався тепер, як по-жежа. Командир Шахай стояв перед Ковалевим Хутором. Він післав уже до Синчаків на допомогу піхоті всю решту кінноти з двома гарматами. З ним залишився Соса з батареєю та кількома кулеметами без піхоти й кінноти. Шахай поставив останню ставку. Синчаки мусять упасти!

Праворуч, за кілометр від нього, стояв Санька зі своїми гарматами і стріляв по ліску, що прозоро зеленів неясними бруньками недалеко Павлівки. Звичайно, там був ворог.

Марченко водив в атаку на Синчаки піхоту. З гвинтівкою в руці кидався він на ворога в первих лавах. Не раз і не два одкочувались назад, як хвиля, партизани. Не один боягуз упав од руки Марченка. Галат, перекосивши ворожу кінноту, що полізла була на його машини за лаврами, ловив тепер під кулями коней і поповняв ними недостачу в тачанках. Його весела парубоцька вдача розважала себе неймовірно довгими прокльонами, наче молитвою. Він готовий був розтрощити свою піхоту, що к чорту годиться!

Саме тут прийшла підмога. Дві гармати почали зразу з шрапнелів. Синчаки впали. Пораненого Марченка повезли на тачанці вперед — підбадьорити й підняти дух у піхоти, що наступала на Павлівку — на допомогу Остюкові.

Шахай цей наступ побачив. Ворожі гармати, що здалеку з-за Павлівки влучали в Саньку й Ковалів Хутір, замовкли. Там починався остаточний і вирішальний бій.

Саньчині гармати теж перестали стріляти вперед по

ліску. Вони промовчали трохи, мабуть, перешиковуючи фронт, і стали кидати снаряди геть у правий бік частіш і частіш, а потім почали шрапнелями. Якась піхота знайшлася на правому фланзі і йшла тепер на Саньку.

Користуючись тишею чи, може, час прийшов — висунулась із далекого ліску лава піхоти. Вона пішла в атаку на центр партизанського фронту — Ковалів Хутір — на Шаха.

Тут і починається справжнє діло. На три частини розподілено партизанів. Кожна б'ється за своє життя окремо. Ні одній не можна впасти, бо тоді загине решта. Марченко штурмує Павлівку. Посліді від бою та крові кіннотчики знайшли Остюка. Вони його ніжно кинули на підводу й везли за собою, як бога. І Остюк знаходив силу іноді піднятися з підводи рукою, посилаючи в бій. Троє найкращих командирів стоять тут. Хіба можна перемогти Марченка, Остюка й Галата, доки вони ще живі?

Саньці приходилося круто з гарматами. Він втратив не-мало людей і, стріляючи щохвілі з гвинтівки допомагали пораненим «нумерам» шарпати за ремінець і розкривати ящики з набоями. Він кидався, як чорт, у пороховім диму, одночасно роблячи кілька діл. Його прокльони підняли б і мертвого з могили.

Голос його гrimів, як труба. Він закричав суворим і полохливим голосом, плутаючи лайку з дистанційними цифрами:

— Став на картеч!

Ковалів Хутір теж розпочав бій. Шахай завів свого коня за скірту сіна і став розмовляти позад гармат із Сосою спокійно й тихо. Це його правило: що важче справи, то тихше й спокійніше він говорить.

— Товаришу Соса, — каже Шахай прихильно, — завжди у найнебезпечніше місце я посилаю Сосу. Чому? Тому,

що я знаю — ніколи того місця не візьме ворог. Ви зрозуміли?

Соса від гордості розцвів. Увесь його страх придушила одчайна рішучість. Він став покрикувати на людей, що підавали набої. А Шахай усміхнувся собі непомітно і ходив позад гармат розмірним нешвидким кроком.

Кулі почали літати частіш. Велетенський бич раз-у-раз хльоскає в повітрі. Дехто з людей упав коло гармат і хріпів, коняючи. Соса підняв комір шинелі, наче од вітру.

— Не поможет, товаришу Соса! — сміється Шахай.

— Прутъ, — Соса виляявся, почуваючи себе, як школяр, якого застукав учитель.

— Не лайся в такім місці.

За скритою почувся свист і стогін. Упав на землю кінь і став битися головою. Ворог ішов в лобову атаку на гармати, негусто стріляючи, і від цієї хмари, що насувалась так низько, поволі охоплював смертельний жах. Ех ти, сонце з високого неба, погасни хоч ти в цю розпачливу мить!

Підбіг ординарець від Саньки.

— Що робити?.. Передавав товариш Санька, що не втримається з гарматами. Насіла вже проклята піхота!

Шахай мовчки подивився на ординарця. Потім одказав тихо й роздільно.

— Скажи Саньці, хай умирає.

Ординарець ірвонув коня. Побіг.

— Вернись! — крикнув йому Шахай, бо побачив, як вилетіли з-за лісів Галатові тачанки, і піхота партизанська мчала підводами в атаку на ворожий тил.

— Передай Саньці, через п'ять хвилин він буде гнати ворога.

Прекрасні хвилини! Ви ніколи не зітретесь і не припадете пілом! Довго ще в тихих походах співатимуть вашу славу!

За скіртою «Сірий» мучився, як людина. Випадкова куля долетіла туди, розбила йому ногу й груди. Шахай вийняв із кишени револьвера й добив вірного коня. Далі Шахай повернувся до гармат, що перестали вже стріляти — така каша заварилася на полі бою. Соса не чув землі під собою від радості.

Далі прийшов з хутора Макар подивитись на бій. Довго придивлявся в далину, зважуючи сили й завзяття. Сказавши — «Тепер можна вже й мені випрягати», — пішов.

Стали вертатися поранені з Павлівки. Підіхала підвода з Остюком. Під ним було до біса ряден і сіна. Лежав він високо на підводі — півголий, обмотаний чистим селянським полотном — скітський велетень вертався додому з перемогою. Коло голови сидів його вірний кіннотчик, коли сама туга може прийняти цей грішний образ.

Остюка везли в село до лікаря й зупинилися коло Шахая. Шахай нахилився до Остюка, що від муки одкривав і закривав очі і всміхнувся одному йому. Це була найбільша нагорода.

— Ти не помирай, гляди, маршале. Бо хто ж замість тебе комісаром у нас буде? А кавалерія?

— Не помру.

Остюк скривив губи від болю, і вся його любов засвітилась в очах. Його повезли.

Ранок весняний розносив бойові звуки. Сонце піднялося високо і йшло ще вище. Перемога! — відгукалося в повітрі. Перемога! — казав степ. Перемога!

Шахаєві підвели Галатів подарунок — вороного коня. Справжня арабська кров бігла в його жилах. На шиї був доказ — невелика ямка, якою помітив його Мухаммед, придавивши палець до шиї. Сухі ноги його нетерплячо били об землю.

— Араб! — каже Шахай, сідаючи в сідло.

— Не араб! — кричить збоку Соса, б'ючи по гриві свого коханця. — Він гірший за мого. Не личить він Шахаєві!

— Спробуємо!

Соса став урівні з командиром.

— Почнемо звідси, — сказав Шахай, поводом попустивши нового коня свого. Погляд його зупинився на шпилі далекої могили, і він на неї показав Сосі.

— Яхчі! — прохрипів цей.

Шахай оглянувся на своїх партизанів, що були вкриті пилом перемоги. Кіннотчики, закривавлені, як різники, похитувались на сідах. Їх було мало цілих, і скажений вогонь бою ще не вицвів на обличчях. Тачанки з кулеметами нешвидко їхали мореними кіньми. Галат, поранений у щоку, напівлежав на тачанці, поклавши руку по звичці на кулемет, теплій ще від роботи. Він захрип, як бендюжник, щохвилі плювався кров'ю, тримаючи червону ганчірку коло щоки, і лаявся страшно й богохульно. З усіх боків бренів день. Під'їздила на ристях перша Саньчина батарея. За ліском на пригорку дорубували останній ворожий загін, що боявся здатись. Страшний блиск клинків сотовся над головами.

А через хвилину лопотіли по дорозі копита командирого араба і хвіст у хвіст із ним ішов кінь гарматчика.

— Ех, і душа добрий конь! — співали тихо кіннотчики, піднявши на стременах.

Степ наче позеленішав за ніч. Не по днях, а по годинах просла трава. Можна було взяти травинку в руку й почути, як в'ється вона й росте. До самого обрію лежав шлях, вибитий підковами. Коні мчали.

Раптом брязкіт шабель, льот шапок і кінське іржання сповістили Шахаєву перемогу. Вихорем вилетів на шпиль могили вершник і став там, як пам'ятник. Простягнута рука застигла, показуючи вперед, ніби бронза раптом потекла в її жилах.

Тло південного неба поломеніло!

ЧЕТВЕРТА ПІСНЯ

Голос:

Бригади кінної сувора честь
Не може падати, або згасати!
Життя тече, рушниця тре плече,
Перетомилися в боях салдати.

Далекий край — його таємний док,
Пливе мінливо і росте туманом.
В патронах порох до кінця замок,
Давно вперед не кличуть барабани.

Надія падає, як в море день,
Звірячий — до безчестя кличе голос.
І хто бригаду кінну поведе,
Заплямлену — боротися на поле?

Покинь свою красуню, командир:
Між рогачами в тебе шабля, брате!
У бій бригаду кінну поведи,
У бій веди її, комбриг Галате!

Невже відважні голови поснули?
Хиліть своє життя до дна, як мед!

Хор:

Салдат на землю падає від кулі,—
Його життя іде летить вперед!

різниця у тисненій масі між підлогою та підлогою
після того, як він змінив джерело, що дозволяє підтримувати
таку різницю, спричинює погане дихання, серцеві проблеми та
зупинку серця.

Зоря замигтить несподівано, тоненьке, ледве помітне
проміння звисне від неї вниз і, як павутиння, не-
стиметься на землю. Зоря давно погасла, за квін-
тильйони кілометрів падає, вирвавши із загальної системи,
лише її близкучий труп. А світло, що вона послала в про-
сторінь, ще летить і летить, вібруючи й переломлюючись
в атмосфері.

В день, коли цілу дивізію Шахая ворог охопив кільцем,
і бригади билися кожна окремо, кінна бригада това-
риша Галата мала шістсот кінників. Настрій у бригаді був
барахольний, і в результаті вона погромила містечко N.
Комбриг Галат, кулеметчик, що прийняв бригаду після
останнього бою, після мовчазної рубки в степу і став на
місце забитого Виривайла, — комбриг сидів безвихідно біля
своєї дівчини на хуторі. Він чекав розплати за бешкет, хоч
і не брав у ньому участі, бо лежав саме п'яній, запутав-
шись у спідниці коханої. Комісар бригади зник після того,
як його хтось підстрелив уночі. Галат пиячив, почуваючи,
що келех переливається через край, а комісар капає на
нього Шахаю. Дівчина була вогонь, ніздрі у неї гарячі, як
у коня, і коли вона обнімала за шию Галата, він почував,
що ще трохи — і вона задушить його. Осінь пройшлася
брудними чобіттями по полях. Подули холодні вітри з пів-
ночі. Швидко мали впасти сніги на остуджену землю і одяг-
ти її в біле полотно.

Бригада ще не відпочила, коли прийшов наказ виступити. Наказ застав Галата на хуторі. Йому підвели вороного огиря «Флоріду». Галат поціував міцно свою дівчину, так міцно, що вона впала непритомною. Поточився огир, виносячись з воріт хутора, від гуку й свисту Галата. Та недовго він мчав. Тверезий вітер холодної осені обвіяв кіннотчика. Він перевів галоп коня на ристь, а потім на широкий крок.

Голова була остуджена і своя. Тепле тіло дівчини не вабило вже його. Він, як справжній мужчина, заволодівши жінкою, запліднивши її, ставши їй близчим за хреста на тілі, віддалявся, і думок про неї не було в його голові. Таких дівчат багато виросло на нашій пахучій і міцній землі. Чи не від них маємо чекати велетнів на втіху нашій пожадливості?

Галат возив дівчину в обозі. Горда і в'юнка, вона не підпускала до себе Галата і тоді, коли він клав перед нею револьвера та божився всіма кулеметами, що загине без її поціунку. У весь обоз полюбив дівчину, і Галатове товариство в захопленні випускало свої чуби аж на очі.

Часто в боях Галат раптом губив пам'ять, у нього в очах ставала дівчина, і лише сліпе військове щастя рятувало його голову. Шахай примітив це одразу.

— Галате, — сказав йому Шахай, — через твою сестру мені геть увесь обоз перестріляють.

Галат, що ніколи не рахував своїх перемог на жіночому фронті і забував їх, одержавши, — Галат почервонів.

— Галате, — продовжував Шахай, — бригада Виривайла просить кулеметчиків. Може б ти поїхав, голубе?

Галат посмутнів і прикладав руку до кашкета.

— Тільки придивився до людей, бо бригада тривожна. Я їх давно вже хочу послати в жорстокий перепльот і зробити з них відвагу.

Шахай говорив, мляво стукотів пальцем по пляншетці,

і Галат знат, що це неласка. Серце загорілося й заболіло, а кулі в загоєних ранах ворухнулися, наче під магнетом. Він зустрів у дворі Остюка і пожалівся на комдива. Остюк пройшов з ним до воріт, припадаючи на поранену ногу.

— Ідь, Галате, тихо і нагостри свою руку. Там тобі буде почище, ніж мені було в рейді.

— Я там буду сам, Остюче.

— Понімаєш, — сказав Остюк, — він тебе з власної руки застрілить, коли ти загубишся серед сотень бригади.

— Ти гадаєш, що я загублюся?

— Я — комісар дивізії і кіннотчик і командир, — закривав Остюк, — я зарубаю тебе до землі, коли ти забудеш за мене, за Шахая і за покійного Марченка.

Вони обнялися і зараз же застидалися з такого прояву своїх взаємин. А над ними вечір розкинув шати, такі високі, що їх ніяк не зогрієш диханням, вони темні та безсторонні. І людям під ними холодно.

Флоріда» любив Галата. У нього була звичка миритися з людьми. Це був огір, але огір смирний. Він іноді міг іржати, стаючи цапа, випростовуючись на задніх ногах, геть заюшений слинаю. Він не любив вістових, що воліли краще поспати, ніж вчасно його напоїти. «Флоріда» тихо іржав і лизав руки Галатові, коли той згадував за нього й приносив йому води. Особливо — «Флоріда» любив хліб. Хто його вивчив і хто зіпсував таким чином його смак, невідомо, але «Флоріда» завше з насолодою ковтав пережовану масу хліба, і ці ласощі в ньому асоціювалися з якимсь надзвичайними спогадами. Його подарував Галатові маршал Остюк.

Галат попускав поводдя і мчав уперед, в напрямку містечка N. Він був цілком свіжий, ніби й не було того вина

і тих дівочих дарунків, коли кров пінилася, а він лежав знеможений і безсилій. Далеко десь були товариши — жорстокий Шахай, відважний Остюк і тінь розстріляного Марченка. Тут серед степу побачив він далекі руки, що сплітаються з його руками, думка жахнулася, згадавши всю безодню падіння. Насуплені очі ввіжкалися йому скрізь, бойові товарищи сварилися кулаками й шаблями. Геройський Остюк похмуро хитав головою. «Кулю гаду, — бурмотів Остюк білими губами, — шкура барахольна!» Галат не виправдувався. Він заплатить за те, що допустив любов до свого бойового серця! Нехай лютують усі небесні вітри! Нехай хмари пливуть на небі, як безлюдні кораблі, як невідомий, невблаганий гнів комдива!

Посіяв дрібний дощ, наче все повітря зробилося мокрим. Почала літати мерзла крупа. Сипалася крупа, а потім мокрий сніг завихрився і встеляв дорогу й степ. Ішов сніг і розтавав слідом.

В містечку було повно засідланих коней бригади. Обоз уже виїздив за околицю. Дві гармати стояло в центрі площі. Помічник комбрига вишикував бригаду біля гармат. Галат, підлетівши на «Флоріді», геть заболочений, розпалиний від галопа, зробив огляд. Потім він сказав промову.

— Хлопці, — крикнув Галат і обкрутився конем перед бригадою. Здалося, ніби він почне співати. — На нас кадети наганяють полки, стягають кільце. Бій буде жорстокий і кривавий. Ми побарахолили в тому проклятому містечку і на нас тепер плює уся дивізія.

Галат поїхав попереду бригади. Аж до станції бригада мовчала. Коні відчували на собі жорстокість людської руки й гострі дотики острогів, що рвали ніжне м'ясо на ребрах. Будила роздирали кінський рот, заушений слинаю, в сlini вже червоніла кров подертих ясен.

Сонце викочувалось з-за хмар, пливло по синьому шмат-

кові неба, обливаючи всіх несказанною тривогою. Потім воно заходило за хмари, його вкривав сірий туман, що наче підіймався з землі, починав моросити холодний дощ, вітер наганяв сніжні пелюстки просто на конячі ніздри й на червоні обличчя людей.

Похмуру мовчанку переривав ляск підків та хлюпання копит по мокрій дорозі. Соняшні промені, що з'являлися несподівано, і несподівно ж зникали, виповняли людей невпинним хвилюванням. Голови відважних погромників то хилилися аж до поводів, то підносилися вгору до бадьорої пісні сонця. Вони почували на собі важучий гріх, який змиває лише кров. Людське життя, що завше надіється, часом виповняло їх безмежною нахабністю. А зрадливе серце стискається не знати чого. Воно передчуває смертельні дотики. Воно передчуває, бойці!

Потомилися кіннотчики. Тиша і ляск підків, і несміливий голос здіймається над бригадою. То Галат розспівався, як весняний жайворонок. Цей новий комбрг не був довгодоби бригаді після покладистого Виривайла. І мовчазна сльота-мжичка, холодної осени струмливе молоко, стоїть між рядами коней, що під ними пливе назад дорога.

А спереду доноситься пісня Галата. Він наче відповідає комусь на болюче запитання.

Мені шляху не питатъ,
Просто степом мандруватъ.
Гей! Ге-ей!
Долю доганять.

Його голос такий бадьорий і такий переконливий, що всі вірять у долю, яку треба догнати і яку доженуть.

А сама мелодія пісні нагадала зелений соняшній промінь, процидженій крізь густий лист верховіть у темну, таємничу сутінь лісу.

Летять вгорі голки. Пливуть вечірні хмари високо й не посугаються вперед. Хилитається верх високої тополі на станції. Стойть бригада колоною, попереду Галат.

І все це відбивається у величезній калюжі, цілому озері води, що не ворухнеться поміж бригадою і ганком станції, де завмерла самотня людина. Відбиваються конячі морди у воді, відсвічується небесна глибина, і вершники зрослися кінськими копитами — в воді і над водою.

Обличчя в людей у декого — заляпані болотом. Ледве помітні риси провів олівцем страх. Розбризкуючи воду й розбиваючи копитами небо калюжі, від'їхав Галат від бригади до станції. Людина на ганкові привітала його лівою рукою, і всі побачили тоді під шинелею поранену праву руку. Це був комісар бригади.

— Вольно-о! — крикнув Галат і зайшов разом з комісаром до станції.

Вони пробули там стільки часу, що надворі погода встигла перемінитись двічі: пішов дощ, потім тоненький лід почав шерхнути на калюжах. Вони виказали один одному багато гірких слів, багато гарячих слів. Галат шльопнув би комісара за деякі нахабні вирази, але останній ніс на собі волю і велич Шахая. Комбриг кінної, ступивши на єдиний шлях, на криваву стежку розплати за злочин, лівою рукою лише стискав срібний ефес шаблі, подарованої Остюком. Він мовчки вислухав наказ Шахая.

Незабаром бригада почула його співучий голос, коли він з ганку викликав до себе чотирьох сотенних командирів. Ті прив'язали до дерева коней і зайшли до станції, лініво клацаючи острогами, перевалюючись з одної зомлілої ноги на другу. Ці сотенні командири були, власне, диктаторами кінної. Скажено хоробрі та відважні, вони виробляли завше чудеса. Рубали голови, не скривившись, крали коней в су-

сідніх бригадах і любили відступати останніми, розшукуючи баражло. Слава цих сотенних ніколи не радувала Шахая. Комбриг Галат знати його підлеглих багато більше, ніж може знати командир без того, щоб не поставити сотенних перед фактом їхньої смерти.

Бригада побачила, як заходило сонце, прорвавши на ту хвилину з-за оболоків, і від'їхав паровоз по колії ліворуч від станції. Тоді вийшов у сутінь вечора Галат. Чомусь погода зробилася наче теплішою. Комбриг дав розпорядження, і всю станцію виповнив дзвін острогів.

Коні ніяк не хотіли заходити до теплушок, кусали людей і все намагалися вибити хоч одну дошку з ненависної теплушки. Вантажилися просто з перона, асфальт одразу вкрився трісками з дощок, сіном і кінськими екскрементами. Ліхтарі гойдалися від нічного вітру. Обоз залишився до ранку на станції. Лише розібрано було по вагонах усі набої та гранати.

Галата викликав комдив до телефона. Комбриг поправив на собі шапку, кобур револьвера і шаблю, потім він обережно взяв трубку телефона, ніби вона була скляна.

— Єсть! — відповів голосно Галат на перше запитання, переклав телефонну трубку в ліву руку, а правою розстебнув кобур і взявся за наган.

— Я вам їх уже відправив з комісаром, — відповів він далі, випростуючись перед телефоном.

Далі Галат мовчки слухав гнівні слова комдива, не реагуючи на них жадним м'язом обличчя. Він слухав довго, і слова пропалювали йому мозок, як розпечено оліво пропалює папір. Від таких слів дріт мусів би в степу між стовбами закручуватись, як стружка. Галат не відповідав нічого Шахаєві. Той, сказавши все, що вважає за потрібне сказати, передав трубку Остюкові.

— Галате,— почулося од Остюка,— передай там поклон

Марченкові, і хай він тебе ще раз застрелить після твоєї смерти. Бийся, Галате, і ховай «Флоріду» від куль. Мою шаблю не віддавай ворогові. Ми мусимо розбити кільце.

Галат стояв іще, не чуючи вже слів і наливаючись гнівом, як кожух кулемета водою. Він повісив трубку, аж зігнувши важельок телефонного апарату, і повернувся до дверей. Його зупинила постать нахабного блідого кіннотчика, що стояв, упершися в боки і сиплючи іскри з очей.

— Товариш комбрг!, — прошипів кіннотчик, — куди ти дів моого брата? Куди ти відправив іще трьох наших командирів?

Галат, ніби нудьгуючи, поглянув у вікно, щось подумав і раптом притиснув ногу до ноги, звертаючися до кіннотчика. Той здригнувся і випростався.

— Я іх послав за бронепотягом, товаришу. Вони їхатимуть слідом за нами.

Але кіннотчик не був такий простий і не в теплій воді купаний. Брат його встиг навчити, як треба поводитися із зброєю та з командирами. Він побілів іще більше, і голос його зривався на тонкий вереск.

— Де ти брата моого подів, комбрг? Братіка моого мілого куди ти закопуеш?

Кіннотчик скочився за шаблю і вже до половини витяг її з піхов, але Галат підскочив до нього і ручкою револьвера вибив з пам'яті. Потім загасив лямпу й вийшов на перон.

Вітер, як беззвучна пісня, пролітав угорі. Наче після вибуху гармати, вухо не чуло гудка, і Галат бачив лише стримкий фонтан пари біля димаря паровозу.

Kінна бригада, загнана з волі в ешельон, мчала назустріч боям. Ніч облягла бригаду і ввесь світ. Тунель ночі нарисав над ешельоном уже кілька годин. Багато людей понад

дягало чисті сорочки. Мовчазний ешельон віз бригаду, яка, мов живий таран, мала з'явитися несподівано перед ворогом.

У бойців уже апатія й сонливість. Було моторошно мчати так у нічну темінь на невідомий фронт. Найміцніші заснули. Кволі серцем і нервами метушилися по теплушках, як птахи. Коли б їхню передсмертну енергію можна було перетворити на крила, то певно все небо закрив би розпачливий шелест людських крил.

Осіння ніч, пізня осінь перед зимою і горішній вітер — неслися назустріч. Нарешті, ешельон зупинився. Це була глуха станція. Звідси кінна бригада Шахаївської дивізії мала почати наступ, оглянувши коней, порадившись із мапами, почистивши кулемети і спробувавши, як виймаються клиники.

Галат не вийшов із теплушки. Він сидів на лаві за столом, розгорнувши перед собою мапу. Олівець він тримав так, ніби то була важка шабля. За теплушкою метушилася станція. Іржали приглушеного коні. Гуркали колеса гармат, коли їх скочували з площадки. Щокотіли відра біля водопою. Стряманий гомін шести сотень людей навис над станцією, не розлітаючись ні вгору ні вбік. Ніч посіріла від лави туману і від далекого загорання дня, критичного дня в житті кінної бригади.

До Галата зайдло троє кіннотчиків. Це були делегати від бригади. Комбриг прийняв їх похмуро і непривітно.

— Куди ти нас ведеш? — сказали всі, перебиваючи один одного, делегати.

— Я веду вас, — сухо інформував Галат, не підводячи очей від мапи, — на проклятого ворога. Я веду вас на поля, за бідних людей і за правду.

Кіннотчики засміялися.

— На смерть ти нас ведеш, Галате! Нас одірвано від усього на світі, і ми в кільці тут покладемо свої шкури.

— А вибитися треба з кільця?

Галат обвів олівцем велике коло. Кіннотчики нахилилися до мапи, але дивилися вони, як у воду. Мапа перевернула їм душу і надзвичайно піднесла авторитет комбрига.

— Осюди треба нам проскочити,—показав делікатно пальцем один кіннотчик. Його палець пройшовся по мапі, витираючи ліси й озера та руйнуючи гори. А до гір отих бригаді треба було б мчати в галопі не один тиждень!

Кіннотчики вийшли задоволені з командира. Їхня природна хитрість не дозволила їм запитати про те, що буде бригаді за бешкет. Тепер усі думали за розплату, але ніхто не признавався голосно. Делегати поінформували бригаду, що Галат знає, куди веде, і кінна виб'ється з мішка.

У комбрига були інші думки. Жорстока неминучість хоч би кого могла увігнати в розpac, і Галат сидів, смакуючи темні лінії мапи. Його приголомшувала лише відповідальність. Краще було б, коли б хтось послав його в бій, давши правильний напрямок. Він був з тих людей, що знають таємницю безрозсудної хоробрості і не вміють написати наказа про наступ.

— Я пускаю бригаду з обох боків залізниці, — бурмотів сам собі Галат задумливо, — гармати підуть посередині. Я дійду до станції, візьму її і буду триматися до обіду.

Галат ізгадав бій під Павлівкою. Тоді Остюкова кіннота майже згинула, відтягаючи на себе всі ворожі сили і даючи можливість решті своїх ударити ворога з флангу і з заспілля. Тоді вони з Марченком визволяли напівмертвого Остюка і рятували його божевільних кіннотчиків. Перемога тоді зійшла з сонцем на полки, і ранені забували вмирати.

Тепер Галат мав те завдання, що колись і Остюк. Він притягав на себе, на станцію, яку мусів узяти, сусідні ворожі полки. А Шахай Остюк і решта бригад дивізії про-

йдуть повз нього, проб'ються крізь послаблений фронт і з'єднаються з армією. Ніхто не згадає про Галата. Остюк пожалкує за «Флорідою», а Шахай почне формувати нову бригаду.

Теплушка скидалася на домовину. В одчинені двері запливав туман — одвічний меланхолік. Тумани справжніми хвилями стояли над людьми. Туман не порідшав, коли Галат сів на коня.

Сотенні обступили його й мовчали.

— Не женіть коників, братця. Бережіть силу до атаки.

Галат раптом вихопив револьвер, почувши, як наближається до станції паровоз. Бригада розсипалася поза лаштунками, і дехто від'їхав далі. Четверо сотennих командирів і п'ятий — брат одного з них зійшли з паровоза. Крім останнього — всі без зброї. У одного в кишені був револьвер пораненого комісара бригади. Вони повернулися до своїх і, ледве ступивши на перон, почали страшними словами клясти Галата. Вони хвалилися, що вимотають йому кишкі на телефон, одрубають голову і кинуть її під кінське копито. Це були хорообрі безумці. Галата, що сидів недалеко від них, розвеселила така вигадка смертників. Він націлився з ручного кулемета.

— Стій!

— Галате, виходь на розправу! Ми твого комісара худого викинули й вернулися по зброю. На суд, Галате... — але останні слова їхні покрив рокотом кулемет «Шоша» і вони попадали на зарошений туманом перон.

Десь підіймалося сонце. Почав підноситися туман. Галат під'їхав до зібраної бригади. Ворог почув, уже певне, кулеметні постріли, і взяти станцію буде тяжко.

Бригада гомоніла й лютувала. Коли б не ворог близько, вона пошматувала б Галата й розвіялася б по селях. Загальна небезпека тримала ще всіх укупі.

— Шворень, виходь, — кричали з бригади.

— Шворень хай побалакає! Шворня сюди!

Нарешті виїхав і Митька Шворень. На обличчі в нього була мішанина з ластовиння, віспи й шабельних шрамів. Він посміхнувся до Галата і почав виконувати наказа бригади.

Галат видобув шаблю — подарунок Остюка. Після першого ж наскоку Шворень дізnavся, яка тверда була сталь Галатового клинка. Вони збіглися ще раз. «Флорід» Шворень зачепив вухо. Огир круто повернувся й високо вдарив задніми ногами, дістаючи ворога. Бригада вибухла сміком. Шаблі ляскали й дзвеніли. Це було чудне видовисько, атавізм татарської доби. І, головне, кожен ніби забув за ворога, за майбутній прорив фронту і за руку Шахая.

Шворень нападав уже не так упевнено. Галат навіть зробив спробу напасті самому. Остюкова наука аж тепер йому знадобилася.

Двобій тривав далі. Почав пролітати сніг. Погода була мінлива, як військове щастя.

Коли над джунглями ліниво пливе місяць, і далекими передгр'ями лунають бойові пісні полюючих звірів, і мускусною парою димлять рослини, і гниють пні, повні чудесних світляків, як жару незгоримого, зеленавоблакитних поні оgnів; коли бенгалська духм'яна весна вилle всі свої безкінечні теплі дощі, і заплідніє від води земля, і завагітнюють ріки, широкі й священні води, і над джунглями ліниво пливе місяць,—

тоді на галявину лісову вийдуть двоє вовків, двоє сірих братів. Вони повилють одне одному смертельний виклик, піднявши морди до ясного місяця. Оббіжать галявину дружною іноходдю, бігтимуть поруч, клацаючи зубами і тор-

каючися боками. Зелені очі жеврітимуть, як жарини. І тоді вони почнуть битися.

Могутніми лапами роздиратимуть одне одному боки. Шерсть летітиме клоччями, і вони зіб'ються в один рухливий клубок. Кров і піт заллють галевину. Хряск і луть рознесуться навкруги, лякаючи дрібних і нехоробрих мешканців джунглів.

Тільки тигр тоді, ступаючи м'якими лапами, вийде до бойців. Він крикне, і ніби полетить на джунглі безліч срібного пилу від затремтілого місяця.

Чітко, розміreno ступаючи, вийшов на перон невисокий Шахай. Обійшов розстріляних кіннотчиків, що плавали на сухому. За ним не вийшов ніхто з вагона. Він був у сірій шинелі, на широкому ремінному поясі висів кобур з револьвером, пляншетка з мапою і через плече на ремінці біночль

— Ала-а-а! — пролетіло по бригаді і відразу вщухло. Шворень і Галат заклали в піхви клинки.

— Струнко! — закричав хріпким і задиханим голосом Галат. Він вихопив шаблю і відсалютував нею.

Кінна бригада не зводила очей з комдива. Той здавався надлюдською силою. Це був гіпноз. Усі чекали, що Шахай скаже магічне слово, і від нього встануть на пероні мертві. Коли на пероні справді хтось із п'яти заворушився, усіх бойців пройняв дріж, і вони почали чекати ще неймовірніших подій.

Галат стояв перед Шахаем, тримаючи в лівій руці повід. Комдив кинув йому кілька слів. Галат ісадив бригаду на землю і коноводи відвели коней. Бригада стала у велику розтягнуту колону.

— Товариші,—почав Шахай,—сьогодні ми мусимо про-

битись до своїх. Або ми всі ляжемо славно, напившися ворожої крові.

Павза. Гудуть дроти.

— Сюди за мною йдуть інші бригади нашої дивізії. Летять орли кінної бригади Остюка, славетної бригади. Їхні революційні прапори заквітчано перемогами. На них немає жадної плями.

Павза. Дроти гудуть на легкому вітрі.

— Славетні погромщики й барахольщики! Хоробрі бабники й шкурники! Де ви позичили совісти? Де ви зараз очей позичили, дивлячись на мене і не провалюючись крізь землю?!

Павза. Гудуть дроти і гуде бригада. Незадоволене, зло гудіння багатьох людей.

— Я плюю на вашу совість, бригада! Мені соромно за мою дивізію!

Мовчанка.

— Хлопці, я хочу вірити, що ви ті ж самі, що ходили зі мною в рейд. Пам'ятаєте, яка сила ворожа гнулася, перед нами? Я поведу вас сам у бій, і горе тому, хто оглянеться назад.

Бригада щось прокричала, брудні й неголені обличчя заворушилися, і невідомо було, яке почуття розчулило бойців.

Шахай дістав з кишенні папір і розгорнув його. До білого шматка паперу прикувалися всі очі. Шахай тримав його перед собою мовчки, часом опускав, і тоді всі очі опускалися за ним. Комдив глянув на Галата.

— Струнко! — прокричав Галат.

Серед зловісної мовчанки почав читати Шахай прізвища. Найперше відгукнувся присадкуватий козарлюга з тої категорії, що зветься по селах «старими парубками». Він сміливо вийшов з лав бригади і підійшов до Шахая, поглядаючи

через плече назад на товаришів. Це була безмежно нахабна постать. Він почував, що за ним стоїть всемогутня бригада. Коротке пальто не сходилося на його випнутих грудях, і руки вилазили з рукавів. Він став перед Шахаем, лініво чекаючи, що буде далі. Комдив його викликав недурно, і бригада може пишатися з нього. Погляд поминав Шахая, блукав десь у далечині, і ввесь вигляд кіннотчика свідчив за велику вибачливість його до цілої людськості.

— Здай зброю, — почув він несподівано.

Кіннотчик задирливо подивився в вічі комдива. Його серце тъхнуло. Суворий, твердий і важкий погляд сірих очей Шахая ліг на нього, як тягар. Він утратив свою нахабність, зробившись винуватим. Відчув вогники смерти в очах комдива. Бригада мовчала, затайвши дух.

Потроху кіннотчик зблід. Він був переможений. Наче великий молот ударив його, і тепер дзвеніло все навколо дрібними неприємними звуками. Зняв з себе пояс із шаблею і револьвером і кинув на руку Галатові. Потім відійшов на десять кроків і став самотньо.

Шахай викликав дального. З лав вийшов безбусий ніжний юнак і, ще не наблизившись до комдива, побілів, як стіна. Він ледве чи чув наказа здати зброю, але тремтячими руками зняв її з себе, поклав Галатові на руку і відійшов, ставши поруч із першим. Бригада мовчала.

Комдив викликав ще одного. Йому відповіла мовчанка. Тоді з перших рядів почувся несміливий голос:

— Уже, — сказав голос.

Такі вигуки подала бригада ще чотири рази, мимоволі дивлячись на перон. Шахай далі викликав кіннотчиків. Вони виходили з лав і йшли до комдива наче на високу скелю, за якою западається в безвість земля.

Коли Шахай перестав викликати, стояло вже шестero. Галатові тяжко було тримати зброю, і він її поклав на

землю. Викликав передню півсотню і поставив її перед шістьма кіннотчиками. Комдив прийняв команду.

— Галате, — сказав він комбригові кінної, — здай зброю й ти.

— Шльопнеш? — запитав Галат.

Бригада ніколи не бачила, щоб так ходили люди, як пішов їхній комбриг. Це була хода людини, що лише могутньою волею випростала своє тіло і несе його туди, від чого тіло тікало б, не оглядаючись.

— По ворогах Революції, — скомандував Шахай.

Півсотня піднесла гвинтовки й націлилася. Смертники дивилися на комдива. Він востаннє стоїть перед очима. Вони не керують уже як слід язиками й потъмареним розумом. І все таки вони кричать. Це якийсь хріп. Кричать дужче. Кричать, як пеньки, кричать на зеленій лісовій галавині.

— Слава Шахаю! — чує комдив і чує вся бригада.

Смертники кричать, і є небезпека, що до їхнього крику прилучиться бригада.

— Отставить, — каже Шахай, — підемо разом усі в бой.

Кіннотчики бачать, що спускаються гвинтовки, і Галат, як закоханий, припадає до землі. Бригада не може цього витерпіти. Вона руйнує лави, збігається до комдива і підносить його на руки.

Бригада пішла в наступ, як бригантина, надувши паруси і поскріпуючи снастями. Станцію взято, і сніг покрив загибіль більшості кіннотчиків. Решта дивізії також прорвалася за вороже кільце поблизу. Остюк, зробивши прорив, примчав з полком до місця, де на його думку загинула бригада і загинув безумний Шахай.

Остюк побачив обоз, що віддалявся. Він упізнав здалеку Галата на захопленій тачанці. За ним завмирала пісня.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря!

— Добра була частина, — крикнув Шахай, ніби продовжуючи цю пісню. Остюк мовчки згодився. Вони переломили шматок черствого хліба і почали їсти його, давлячись слизниною, в тиші могутнього ранку.

Біля них мовчав степ. Вороний «Флоріда» із сідлом примчав розгублений і ображений. Він сміливо підійшов до свого першого хазяїна, простяг губи до хліба і штовхнув головою Остюка. Над землею сонце показувалося з хмар, як пофарбована тачанка, і починало обстрілювати з беззвучного кулемета земні позиції.

Довго ще після того, як бригантина пішла під воду, біліли на поверхні моря одірвані паруси її. Регулярні армії повстали серед хаосу і руїни. Стихія, виступивши з берегів, знову увійшла в них.

П'ЯТА ПІСНЯ

Голос:

Щаслива путь, у далеч ідучи!
Топчіть її, оріть важку планету.
Життя — є рух, життя — в числа числа,
І люди в них — безбдень силиости.

Таємний час, мов ніч і мов кажан,
У темряві ховав чорні крила.
Загоїлось чимало славних ран,
Кривавих ран, що землю напоїли.

Над трупами салдат росте трава—
Незмінна доля і трави її салдата!
Погас вогонь і жар колишніх ватр.
На бівуаках інші ляжуть спати.

Засіяно поля жорстоких війн.
Розвіялись по світі ветерани.
Народи йдуть. Часи летять без змін.
Забуті тіні із могил не встануть.

Кружляй же, земле, у крицевім коблі,
Як літо і зима, добро і зло!

Хор:

Горі з горбю не зйтись нікбли,
А долі людські в'яжуться вузабм.

HISTORIA HICHL

Была в лесу в деревне Ступино
девушка Федора Федоровна.
Она сидела на берегу реки
и плакала — так и плачет.

— Плачешь ты, Федора Федоровна?
— Да, — сказала девочка.
— Ты плачешь из-за кого?
— Из-за моего боярина.
— Боярина? Ах, боярин! —
— Да, — сказала девочка.
— Ты плачешь из-за него?
— Да, — сказала девочка.
— Ах, боярин!

Федора Федоровна увидела
боярина в окрестах леса.

Остюк, радянський дипкур'єр, шкутильгаючи, підійшов до поручнів мосту С.-Люї і кинув листа в Сену. Це був уже третій протягом останнього тижня. Першого листа прочитала Остюкові сама Льоретта, водячи пальчиком по рядках чорних літер. «Такого листа вигадала зла людина», — сказала Льоретта, — «дуже зла людина. Ця людина попереджає Остюка, щоб він покинув ходити до Льоретти. Вже нагострено ножа, і незнайомий буде різати Остюка». Льоретта покружляла по кімнаті, напудрила носа і потягла з собою Остюка на вулицю. Другого листа Остюк подер сам, побачивши знайому руку на конверті. Третього — Остюк носив кілька день у кишені, забуваючи викинути. Цілими днями тинявся він по місті і несподівано мостом Сюллі потрапив до острова С.-Люї. Його обтікала вода Сени, Париж рокотів навкруги, як далеке завмираюче божевілля, острів із своїми тихими вуличками став присяною базою для Остюка. Великий шум зокола ледве долідав сюди. Кілька старовинних будинків з поверхами, що виступали, як балкони, старе кафе — ще з часів, коли не було в моді старовинне слово кабаре, і люди приходили до кафе не так надовго, — все це прийняло в свою тиху тісноту й Остюка, що випив тут поволеньки, смакуючи рожевого напою з голосною назвою «Нектар Бургундії». Хазяїн кафе з добрым бургундським черевом і пухкими чернечими руками ніжно взяв з руки Остюка належну йому кількість сантимів і з побожністю провів Остюка до дверей. Тихою вуличкою

Остюк дійшов до мосту С.-Люї, що з'єднував острів С.-Люї з островом Сітє, підійшов, шкутильгаючи, до поручнів мосту і кинув нерозірваного листа в Сену. Потім він витяг з кишені листа від Льоретти і кинув його усілд за першим.

Вода була чорна і неприємна. По ній пливали масні плями, трісочки, відбитки хмарного неба, блищаала синя глибінь поміж хмарами. Остюк пригадав чисті степові озера, і йому здалося, що він бачить у Сені морду свого «Флоріди». Місто затискало в лапах Остюкову степову душу, обламувало його крила і обмежувало розмах очей. Вітри над Паризем дмухали чужі й нерівні, сонце сходило за хмарами і лягало в дим вечорів. Остюкові іноді хотілося промчати вулицями міста із своєю непереможною кінною бригадою, блиснути клинками серед веселих, темпераментних натовпів і свиснути — крикнути степовим покриком, щоб зникло заорожене місто і повстала чудесна, мудра ковила. Земля далекої батьківщини лежала перед ним, як теплий житній хліб, як ляскіт копит по м'якій степовій дорозі, як запах кінського сідла і як цвіт черешні. На тихому мості С.-Люї Остюк ніби скинув цивільну одяжу, свій капелюх та краватку і надяг похдний старий френч, червоне галіфе, шапку-кубанку з синім верхом, ніби обплутався знову в пахучий ремінь: від револьвера, шаблі, біонокля, фляги. Хтось підійшов до Остюка і торкнув його за плече. «Не топіться, глядіть, пане», — увічливо сказав йому ажан. Полетіли в безвість шабля і френч, кубанка і галіфе, — Остюк справжній европеєць, пішов далі мостом до Сітє.

Перед ним похмуро устав із землі Нотр-Дам. Маршал Остюк подивився на нього, як верхівець, що проїздить повз хреста на перехресті доріг. Темні башти собору захиталися перед ним, і він пригадав собі, що близько десь мусить бути знайоме йому місто. Кроки маршала зробилися повільними, він став оглядатися навколо себе. Ліворуч на

самому березі між мостами С.-Люї та л'Архевеш побачив морг. До нього й попротував хворий маршал. Перебита нога боляче хрущала, поранений під Павлівкою хребет коло, наче тисячами голок, розбитий під Успенівкою череп, як мідяний дзвін лежав на мозкові. Остюк не вірив лікарям, котрі запевняли його, що він може знепритомніти десь на вулиці, любився з Льореттою до безпам'яті, не давав хворобі покласти на ліжко його тіло, тримався так, як воно йличить хворому маршалові. За шкляною стіною морга виставлено було з десяток заморожених людей. За шклом штучний мороз, Остюкові, котрий зайшов з теплих передосінніх вулиць, стало приемно від прохолоди. Тиждень тому Остюк побував уже тут. Він розглядав тоді покалічені трамваями, омнібусами трупи, перед ним пливли поля жорстоких атак, трупи його партизанів, братські могили в трагічних степах, де кружляли вгорі чорні круки й солодко пахло травами й мертвим тілом. Маршал тоді заплакав був трохи в руку, його серце так защеміло, як щемить воно тільки на чужині. Наглядач морту за кілька франків допусгив Остюка подивитися, як заморожують трупи перед тим, коли їх виставляти біля шкляної стіни. Повіки в одного утопленого ченця затремтіли саме в той момент, як Остюк нахилився до нього. Маршал оживив ченця, півгодини попрацювавши над ним. Ніколи не можна вигадати такого дрібного випадку, який міг би не врятувати людини за хвилину до її смерті. Чернець поблагословив Остюка і запитав його ім'я. Остюк одповів, і чернець, зрікшися свого імені, назвав себе Михайлом. Тепер, трохи постоявши перед трупами, Остюк пригадав цей випадок, що був зовсім зник з його хвою голови.

Перед моргом починається сквер в ограді Нотр-Дам. В сквері прекрасний фонтан розбивав шматки води на краплі, краплі розкидав на бризки, бризки розвівав, як піл.

в бризках поломеніла райдуга, зеленіла, блищала й коливалася. Маршал посидів на лавці, розглядаючи крізь водяні бризки диявольську архітектуру собору. Потім він пошукутильгав далі, обійшов собор, поминув Отель-Дье і зупинився, вражений безліччю квітів на вулиці. Це стояв ярмарок квітів посеред Парижу на острові Сітє.

Маршал Остюк пройшовся ярмарком. Гомін веселої юрби стояв навколо, як висока трава, і Остюк простував нею. Заплюшивши очі, тримаючи лівою рукою патика, маршал уявив себе в рідному Ново-Спаському. Стоять вози, фургони, гарби; мухають воли і слина падає у них з рота, наче павутиння; хвоськає батіжком заїжджий баришник і лукаво підморгує господарям; зайшлася халяндрою уся численна циганська родина — од малого до великого витанцюють божевільний танок; продає сопілки похмурий дід, весело пищить в його устах степова дудка; Остюк ніби прийшов додому на побивку — він насвистує щось, пощокуючи новенькими острогами. Зараз він зустріне дівчину. Он вона підходить до нього в гурті веселих подружок своїх і осміхається здалеку. «Кахи, чорнява!» — не витримує Остюк і прокидається серед чужих людей на ярмаркові квітів. Просто перед ним жінка ховається за великим кущем. Маршал підходить до нього і одгортає квіти рукою. Там сидить віщувалившись, налякана, його Льоретта.

— Ти ж поїхала, — каже маршал, і сльози бризкають з очей Льоретти.

— Ти ж назавжди, — повторює маршал і бере задумливо синю волошку з букета милої.

Льоретта вже зовсім заплакала. Вона бачить крізь сльози, як нюхає Остюк синю квітку, що нічим не пахне. Льоретта хоче пояснити, чому вона перейшла сюди зі свого старого місця біля церкви С.-Мадлен. Чому перейшла таємно, скавши Остюкові, що виїздить з Парижу. Льоретта любить

хворого маршала, їй боляче, що він докірливо на неї дивиться, вона не знає звичаїв його предків з Великого Лугу, котрих не могла засмутити жіноча печаль.

— Я хотіла спровадити раніш твого ворога, а потім повернутися до тебе, — запевняє Льоретта, але Остюк уже її не слухає. Він зрозумів тільки, що його хотіли захистити, що жінка хотіла підставити за нього своє життя, і це його остаточно відштовхує. Погане діло, коли мужчину починає жінка жаліти й оберігати: так недовго докотиться й до ганьби! Остюк іде далі від Льоретти, не глянувши на неї, нюхаючи непахучу квітку і ледве стримуючи свій гнів.

— Вернись! — кричить йому Льоретта, ридаючи.

Маршал не чує. Йому саме пригадалася Павлівка. Він лежить на підводі обмотаний полотном, майже загубивши свідомість, і лише посилає й посилає своїх людей до бою. Мозок його вмер, живе тільки та крапка, котра керує правою рукою. «Вперед!» — кличе мовчки простягнута рука.

— Вернись! — біжить за ним Льоретта, і Остюкові здається, що вона хватає за стремено небіжчика коня його. — Вернись, мій маршале, до свого дому! Без тебе я не житиму ніколи!

Остюк іде, як сонамбула. На його шляху трапляються східці. Тримаючись рукою за поручню, Остюк виходить на самий верх і сідає на даху омнібуса. Вулиці рухаються, вітер б'є в обличчя Остюкові, омнібус переїздить на правий берег Сени і швидко їде величезним Севастопільським бульваром.

Уставши на розі бульвару С.-Дені, Остюк пішов до Монмарtru. Мети в нього не було жадної. Навколо — ніби степ, а в самого Остюка застуджені вуха: в них шумів,

верещав, ляскав, співав, сміявся паризький день. Безліч кафе розчинили двері на бульварі. На тротуарах стояли столики, біля них жили різномасні французи. Маршалові згадалося, як він бився з ними під Успенівкою. Він ішов серед натовпів, котрими багаті вулиці у післяобідню годину, він розправив свої плечі і підніс голову догори, гордо шкутильгаючи. Йому з пошаною давали пройти. Всі думали, що це йде колишній спагі — його шкіра була темна від лютих степових вітрів батьківщини. Кафе гостинно запрошували зайти і стомлений маршал зайшов. На його честь зараз же заграв джаз. Остюк пив потроху вино, як пив він його колись із французької фляги після Успенівки, і думав про музику. Слухаючи сольо на банджо, він пригадав бандуру, котра водилася в його полках. Бандура була кращою за банджо. Бандура брала серце безліччю сухих, коротких та болючих звуків. Її породив степ, вона передає трохи однomanітний гомін його, вона співає, як мужній і скромний степ. Її припадало завше співати про неволю і пригноблення цілого народу, вона примітивна, як і кожна печаль. Остюкові не подобається банджо — звуки стогнуть і ниютъ, це спека й задуха коливається на струнах банджо. Зате флекстон і цугслейта Остюка зачаровують. Підкresлюючи металичні тембри джазу, ці інструменти вивершують їх, закручуються спіралями і обплітають кафе. Так Остюкові здається. Він жалкує, що не запровадив джаза у своїх бригадах. Це справді музика енергії, руху, машин і пристрасного безуму. З такою музикою кожний ескадрон бився б, як цілий полк, — подумав Остюк і вийшов з кафе та пішов бульваром далі.

Жінки поминали його, сяяли оголеними руками. Жіночі голоси щебетали й кликали. Голоси чудово гаркавили, літера «р» переливалася в ніжних жіночих устах, як мелодійна пісня води. Коли жінка сміялася, вона, здавалось,

тримає в своїх руках пів земної кулі. Маршал пожалкував, що його народ не мав таких жінок. Його країна—країна тільки матерів. Печальна матір вирощує дітей, годує молоком і колише безліччю добрих мелодій. Та на старість немає кому її годувати — пішли сини в найми і соромляться матерініх пісень. Остюк пригадав своє жіноцтво — його доля була терпіння. З народження до смерти працювати в полі і вдома, молитися й плакати, класти життям за дітей, ледве розцвівши — бути вже безіменною річчю — таку жінку мав маршалів народ. Остюкові закортіло побачити в себе інших жінок, почуті з їхніх уст прекрасну вимову багатозвучних слів, завмерти від їхнього мелодійного сміху — і потім піти на неймовірні тортури, у скажену роботу, до осяїних високостей. Так подумав Остюк. Він не міг би викласти цієї думки словами, як не зміг би ніколи пояснити своєї туги за батьківщиною.

Бульвар Пуасоньєр скінчився і почався Монмартр. Остюк думав про врятованого ченця, не помічаючи дороги. Тротуар пішов під гору, поминаючи фунікульєр. Назустріч Остюкові бігли юрби школярів. Продавці солодощів пропонували йому свій крам. Інвалід війни продавав цигарки — маршал купив у нього півсотні і забув їх узяти з собою. Оглядаючись через плече, Остюк бачив черепицю на дахах будинків, бачив вигнуту лінію бульвару, верховіття декількох каштанів. Він вийшов височенько під гору. До нього наблизився задерикуватий хлопець із шарфом на шиї і просив франка. Остюк відхилив простягнуту руку, не зупиняючись біля хлопця. Йому ніколи було думати про милостиню — він побачив попереду себе сіру сутану ченця. В натовпі вона метнулася перед очима раз-другий і зникла. Хворий маршал надаремно шукав її, ходив, зазираючи до дверей крамниць і кафе. Вже втративши надію знайти ченця, Остюк казав собі: «яка сила ченців є на світі!»

і зайшов до музею, де на дверях висіла бліскуча досточка, а у вікні було виставлено воскову голу жінку.

Пахощі воску. Важкі портьєри на вікнах. М'який килим під ногами. Серед усього рухається залями пахучий ааза. Хворий маршал урочисто робить огляд генералам і королям. Еполети вилискують мертвим золотом. Коштовна одіж облягає постаті. Остюкові здається, що вони швидко почнуть дихати й командувати. «Фрідріх Великий» — читає про себе маршал і додає — «король». Він пригадав Павлівку і павлівський удар навскоси, котрого винайшов оцей восковий невгамовник. Король тримає в руці голу шпагу. Довгий, зелений мундир спадає до колін. Маршалові подобається королівська постать. Оповідання Шахай про війни цього невидного чоловічка хвилюють Остюка, і він, оглянувшись, щоб цього ніхто не помітив, хоче помацяти короля рукою. Знову спогади захопили його мозок. «Ти ж не помирай, гляди, маршале», — каже йому Шахай і усміхається десь здалеку. «Флоріда» ірже й маше головою.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря!

Цокотять підкови і чхають коні. Вирийлова сотня свариться за барабано. М'який теплий степовий день. Остюк зідхає і хоче голосно заспівати, та його погляд чіпляється за чергову воскову людину, і маршал знову відчуває себе серед нерухомих героїв. Малий пузань в сірому, подертому на ліктях мундирі, дивиться просто на Остюка з-під чудного трикутнього капелюха. «У таких капелюках возять катапулти!» — думає Остюк і лагодиться засміятись. Пузань, проте, дивиться на нього сувро. Остюк підносить руку і хоче фамільярно поплескати пузаня по плечах та шкляний ковпак не пускає цього зробити. «Як же тебе звати?» —

питається Остюк і читає під ногами імператора — «Наполеон».

Маршал сідає на стільця, що стоїть поруч, і довго сидить нерухомо. «Нарешті я тебе зустрів!» — осміхається Остюк, — «нарешті я зустрів тебе, пузата бабо!» — Він оглядає імператора, як нещасливого вояку. Нещасливого хоч би вже тим, що він помер і не може зробити того, що ще виконає Остюк. «Боже війни, — промовляє Остюк, — хто тебе навчив доручати кінноту дурням у день рішучого бою Ватерльоо? Імператор французів не одповів. За нього відповів чийсь голос з глибини залі. «Не суди мертвого», — сказав голос, — «Ватерльоо трагічно невдалий день». «Але можна ж було тому чортові, що його було послано розшукувати союзників, можна ж йому було принаймні хоч умерти?» — запитав Остюк, не дивуючись і не розшукуючи розмовника. «Це ваша привілея, — іронічно пролунала відповідь, — не жити, а вмирати».

Остюк розгнівано пішов по залі до того кутка, звідки лунав голос. Там стояла воскова група, що показувала коронацію Карла V. З натовпу воскових ченців, котрі стояли навколо воскового Карла, вийшов до Остюка один. Остюк придивився. Це був його теперішній тъозка, чернець з моргу.

— Здоров, побратиме, — сказав чернець.

Звікна Остокової мансарди видко було невеличкий брудний двір, похилений флігель, високий і міцний паркан сусіднього машиново-ремонтного закладу та цілу серію червоних черепичних дахів його вулички, що підходила безпосередньо до бульвару С.-Мішель. Бруд і веселість — ось характерні ознаки цієї вулички. Вузька, як степовий, глибокий ярок, вона часто була аrenoю дивовижних процесій.

То несли в ночі п'яного студента із смолоскипами, співами, плачем і реготом; то студенти влаштовували весілля; то — простували юрбою до будинка їхньої *alma mater*, щоб за- свідчити чергову п'яну любов. Остюк часто виходив на вулицю, зачувши співи студентської ватаги, але веселість та була чужа йому. Постоявши хвилину, Остюк повертається до кімнати, тамуючи огиду. Іноді за стіною хтось цигикав на скрипці. Маршал тоді сідав на ліжко й мріяв. Він думав про свою молодість в Ново-Спаському, про роботу в господарстві батька, про свою власну землю і власну хату, — які б вони були в його міцних, роботягих руках. Він думав про всесвітню війну, котра вирвала його з життя і штовхнула в смерть та руїну; про революцію і горожанську війну; про свої партізанські бригади; про те, що життя біжить дуже швидко, і ніколи людині зупинитися на хвилину; про бистрі роки і поважну ходу свідомості, котра сповнює важку голову; про чужину, що з неї видко батьківщину — бідну, порожню землю і червоні прaporи на ній; про вмирання селянської психіки і про страх, як перед зрадою.

Мансарда, що в ній жив Остюк, належала художникам, котрій лежав саме в лікарні. Остюкові дали це житло лише до одужання її господаря. Так воно і стояло — це художникове ательє — з полотнами, з картинами в рамах, з мольбертами і розкиданими скрізь тубами фарб, прийнявши в себе хворого маршала з його скромною валізою. Остюк перечитував книжки по малярству, переглядав альбоми видатних художників, і йому здавалося, що він дійсно розуміє чужу мову і що книжки ті розкривають йому різні таємниці. На мольберті стояв недокінчений пейзаж з контурами ворони на початку дереві. Остюк виймав з валізи старого бойового револьвера і старанно цілився в ворону, відійшовши аж у куток мансарди: йому все здавалося,

ніби рука його починає труситися від жахливого болю в хребті.

Та мушка револьвера не тримтіла, і Остюк клав його назад до валізи, заспокоївши себе.

Улюбленою картиною Остюка була одна, що її Остюк витяг з-під ліжка. На ній художник намалював двобій. Вершники з блискучими шаблями в руках божеволіли на тлі червоних хмар, серед котрих заходило велетенське сонце. Фантастичні постаті вершників та іхніх коней чарували Остюка, він часто й подовгу розглядав картину. Художник розумівся на конях, око Остюка навіть упізнало одного коня — це була ніби морда «Флоріди». Від такого починаючи, Остюк дійшов чудних висновків: художник намалював його, маршала, з кубанкою на голові, з червоною стрічкою на кубанці і з шаблею в руці. Придивляючись до картини довше, Остюк упізнав Успенівську рівнину і побачив крізь пил грецьку кінноту, що йшла допомагати французам. Тоді Остюк став розгорнати всі полотна, що стояли в кутку, і роздивлявся їх уважно та недовірливо. Усі вони вразили Остюка якоюсь подібністю. Скрізь — будь то пейзаж чи людська постать, чи просто композиція фарб і ліній, — повсюди видко було замах руки та блиск шаблі в ній. На однім полотні так замахнулося дерево. Воно ніби хотіло вискочити з корінням на поверхню землі. На другому полотні — людська постать. Вітер нахилив над нею смугу дощу. І — наче висіла над перехожим рука з шаблею. Третє полотно мало на собі цілий вихор рук, що замахнулися шаблями. По клинках дзюрила ніби кров, та Остюк протер очі, і все це зникло з очей, як вигадане, або як чарівне.

Льоретта зайшла до кімнати. Остюк мовчки подивився на неї і знову втопив очі у полотно.

— Мішель, — сказала Льоретта, — я прийшла до тебе.

— Понімаєш, — сказав маршал спокійно, як перед кінною атакою, — твоя доля мене турбує аж надто. Сідай.

І потім він замутикав під ніс:

Ой, пряду, пряду, спатоньки хочу,
Ой, склоню я головоньку на білу постілоньку.
Може я засну.

— Ми з тобою побралися, — продовжував Остюк свою думку, — і жили вдвох увесь той час, коли я приїздив до цього міста. Двоє людей — мужчина й жінка — живуть у темряві від інших людей. Вони ходять вулицями серед загалу, але з ними ж і ходить їхня темнота. Між двома людьми — чоловіком та жінкою — немає її не може бути нічого чужого.

Настала проречиста павза, в котрій Льоретта боялася заговорити.

— Ти вбила свою дитину, — сказав Остюк і одвернувся од жінки на хвилину, — і мою дитину також. Я не піп, і мені немає діла до гріха. Але моя батьківщина — країна плідних матерів. Мій народ — немає в світі більш плідного народу. Ти не сказала мені її слова і загубила дитинча. Ти маєш право так діяти, і я заховав невимовний біль в собі. Дітей убивати не можна, Льоретто, — це загибель для народу.

— Воно загубило б мое життя, Мішель, — одповіла жінка.

Остюк пригадав своє захоплення з краси парижанок і жахнувся того, що краса та мертві і неплідна. То ходили вулицями трупи, нафарбувавши губи і прикрасивши обличчя. Осміх з'являвся на губах їхніх, але то був осміх, що загине разом з красунями. Та гаркава, граціозна й мила мова не покладеться в дитячі уста, бо діти тисячами катяться з брудних каналізаційних труб дном мутної Сени. «Hi, не

треба нам таких жінок, — зідхнув Остюк, — хай живе одвічна страдниця Матір!» Підсвідомо хотіти загибелі може тільки нація, яка кінчає історичну путь, — подумав Остюк і йому не стало соромно від такої ідеалістичної думки. Він виглянув у вікно і побачив, як вибігли робітники з майстерні на обід. Декому їсти принесла дружина, дехто розгорнув червону хустку з хлібом, каштанами й жменею винограду. Червона хустка зворушила Остюка — скрізь, по всьому світі робітники їдять з червоних хусток. Десять по великих фабриках робітники мали ідалні, але тут перед очима Остюка тільки невеличка майстерня, і вона нагадала йому робітництво його батьківщини. Шахта, де працював юнаком Остюк, завод, що був поруч шахти, запахи вугілля, сірки і горілого заліза, пил і дим, сліпучий блиск вилитого на землю шлака, кров у грудях, що клекотить, відчуваючи навколо себе рух і метал, — ось що уявив собі Остюк, виглядаючи у вікно. Потім він говорив далі, повернувшись до Льоретти.

— Ти не могла інакше зробити в цьому Парижі, і я переїду до головного.

Маршал замовк несподівано і зрадив звичай своїх предків з Великого Лугу: пожалів жінку. Надаремне він глушив у собі жалість — вона розквітла, як паухче гроно, заволоділа ним до краю. І жінка зрозуміла це, але нескористалася з жалості Остюка. Ще більший вогонь охопив маршала, бо він відчув благородство жінки. Вони сиділи мовчазні, як двоє любовників, що не кінчали своєї любові, а лише розпочинали її.

— Я боялася тобі сказати, скоро ввійшла, що цю кімнату я добре знала, — пролунало нерішучо від Льоретти, котра вирішила інстинктивно, що треба допомогти Остюкові реалізувати його жаліслівість.

— Як? — ухопився за випадок і Остюк.

— Тут жив колись мій наречений. Вже кілька років він зник з моїх очей. Він був тоді військовий, збирався в похід до Греції чи до Сибіру. За ці роки я ніяк не могла знайти оцю його кімнату і тепер ось бачу її такою, якою вона була тоді.

— Це його малюнки, — сказала Льоретта, розгортуючи полотна, — він був тоді блискучим художником, шикарним художником.

Остюк слухав Льоретту, як слухає подорожній ріку, що тече в нього біля ніг, слухає, знаючи — він одпочине й піде далі, а ріка тектиме собі в невідоме море. Його любов до Льоретти робилася малою, як жайворонок, і підносилася всередині серця вгору й вгору, Остюкові здалося, що його серце побільшало неймовірно; проте жайворонок і щебетання десь підступали Остюкові аж до горлянки. Жалість підказала йому, що треба бути жорстоким одразу, сказати всі причини, які змушують його розійтися з Льореттою. Ця потреба постала перед ним так яскраво, що він здивувався своєї слабкості. Так буває — жалість породжує жорстокість і це почуття тоді діє, як благословіння. Остюк мусів лягти в лікарню, надій вийти звідти у нього не було, він почував себе щодня гірше й гірше — хто б осудив цього героя Павлівки й Успенівки за те, що він хотів зробити?

— Перед від'їздом, — сказала Льоретта, — він співав мені старого романса. Хочеш послухати його?

Льоретта почувала, що в повітрі висять громи та блискавки, але як більшість жінок — вона ховала голову під крило.

— Хочу, — одповів Остюк і, виглянувши у вікно, побачив, що двором іде чернець, — я хочу послухати його.

Льоретта проспівала першу строфу.

На батьківщину у Тульон
Вертає шкуна «Трьох Корон».

Веде її рубака Жан,
Малий чорнявий капітан.

Потім вона басом проказала приспів, як відповідь на цю строфу відважного Жана:

Го-го! Грот-парус став,
Щоб вітер гнав і гнав!

З коридору почулося, як хтось там зашаркотів ногами. «Можна» — сказав Остюк. До кімнати зайшов чернець. Він виглядав на малу обскубану мишу, проте сутана йому ли-чила. Чернець поправив на носі залізні окуляри й сів. «Хвилину уваги, тъзко, — вимовив Остюк, — Льоретто, далі». Льоретта, що, як кожна парижанка, не боялася їх не соромилася мужчин, провадила пісню далі.

Відважний Жане, поспішай
До затишних тульонських шат.
Сумна дружина їй немовля
Твого чекають корабля.

Го-го! І гафель став,
Щоб вітер гнав і гнав!
На чорний прапор «Трьох Корон»
Чекає твій ясний король.
На золото в троюмі — жде казна.
Тебе, корсара, зла тюрма.
Го-го! Ще й клівер став,
Щоб вітер гнав і гнав!

— Правильно, — зауважив чернець, — став і клівер, бо стільки обставин на тебе чекає в Тульоні.

Та ось і виплив сам Тульон
Із хвиль солоних лона лон.
Його замріяний обман
Вилискує і крізь туман.
Го-го! Та й топсель став,
Щоб вітер гнав і гнав!
Відважний Жане, долю зваж,—
Це ж край твоїх тропічних вахт!

Чи варті жінка й немовля
Тюрми ясного короля?!
Го-го! Усе напни!
До берега жени!

— Так роблять справжні мужчини, — сказав чернець і подивився на Остюка, — сьогодні ввечері ми з тим нашим другом здібаємося біля Сени. Всі папери він принесе з собою.

— Пісні ще не край, — зауважила Льоретта, і мужчини замовкли. Вона стиха проказала останні слова романсу, ніби виголошувала нагороду відважному Жанові.

I Жан зійшов, мов паладин,—
На березі дружина й син.
А навкруги юрба ревла:
«На гільйотину короля!

— Кінець пісні поганий, — не погодився чернець, — і слово «паладин» зовсім не показує відваги, а лише високомірство. Більш цікаво виглядало б, коли Жан, поцілувавши дружину, сів би до в'язниці.

— Життя людини — театр, — печально виголосив Остюк, котрий хотів справжню печаль видати за удавану.

— Ви думаете про режисера чи про декорацію, маршале?

— Я думаю про волю людини, котра йде проти всього.

— Проте, ви не скажете, що могли б бути режисером в театрі?

— Я був помічником режисера в Успенівці і актором, котрий умирав в кінці п'єси, — в Павлівці.

— Знаю ці бої, — вклонився з пошаною чернець.

— Я ще ставив п'єсу «Комбриг без коня» на кону партізанського театру і поставив би кожну п'єсу зараз у себе на батьківщині.

— А чому ви зараз тут?

Остюк промовчав, не називаючи себе і не розкриваючи

своїх намірів. Льоретта сиділа, щось свое думаючи, бо й Остюк і чернець розмовляли мовою Остюка. Звідки чернець знає його мову і хто він такий — Остюк не розпитував. Мансарда трохи нагадувала невелику клуню. Дах був високо, ніби лежав на кроквах. За вікном у кутку — закапелок, де щось висіло на стіні. Остюк щодня, просинаючися на ліжкові, думав про те, що треба поглянути у той куток. Але вставши, зараз же забував. Протягом дня він не сидів у дома, а ввечері куток той був темний. Чернець розгорнув вузлика, котрого він приніс із собою, і пішов за ширму, де стояло Остюкове ліжко. За кілька хвилин він вийшов звідти, несучи сутану в руках. Піджачок і штани бовтвалися на ньому, як на кістякові.

Остюк і Льоретта побачили дрібного чоловічка цілком студентського вигляду.

— Повісьте рясу он туди, у куток, там є вже якась одежа.

Чернець пішов до закапелку і підняв темну матерію, вкриту пилом. Усі побачили мундир французького офіцера,—походний, ношений і шаблю під ним. Остюк підійшов та взявся рукою за шаблю.

— Ого, та це моя знайома! — вирвалося у нього, і він більш нічого не додав. Ніби щось ударило його у голову. Сліпучий успенівський день заколивався перед його очима. Голова Петра Віривайла лежала мертвa на столі.

Дійшовши пам'яті, Остюк з годину не рухався на ліжку. Чернець розмовляв за ширмою з Льореттою. День ішов на вечір. У вікно линув гомін перехожих з вулички. З бульварів С.-Жермен та С.-Мішель лунали трамваї. Вибухали мотори автомобілів. Напроти вікна на даху флігеля скакало двоє котів. Плач дитини скидався на скавчання. Зблизька

десь чувся пронизливий рип коліс чиєсь тачки. Маршал повернувся на ліжкові і знову загубив свідомість. Променій гуркіт заполонили його мозок, і кудись простяглась з голови одна нитка, за котру шарпав хтось без жалю, ніби Остюкова голова була дзвоном, а мозок—білом у цьому дзвонові. Маршал застогнав, його занудило. Чернець підійшов до ліжка і поклав мокру хустку на голову. «Льоретто»,— покликав Остюк. Льоретта підійшла, Остюк уявив її за руку і відчув, як сила з її руки прояснює йому мозок. «Ти моя жіночко»,— прошепотів Остюк, і його непам'ять перейшла в тихий сон. Йому приснилось, що він спить під зорями в степу, поклавши голову на сідло. Пасеться «Флоріда», припнутий до списа. Потім підходить до хазяїна і лиже йому лоба. Остюк хоче прогнати коня, він замахується на «Флоріду» рукою, і Льоретта хватает його за руку.

— Чи ба! Та вже зовсім вечір, — каже Остюк, підвішившись на ліжкові.

— Вже вечір, — констатував чернець, — чи здатні ви піти тепер зі мною до Нового Мосту?

— Звичайно, здатний, — одповів Остюк і став складати всі свої речі до валізи, ніби від'їзди назавжди. Замкнувши валізу, він виніс її з кімнати і за хвилину повернувся назад.

— Консьєржка дивується, — було його резюме, — і я сказав, що це речі ваши, тъозко.

Вони всі троє посідали знову, цілком різно виявляючи почуття. В той час, як Льоретта, не стримуючись і не криючись, витирала слози хусткою, а чернець заплющив очі під окулярами, і лише губи його лукаво кривилися,—Остюк сидів цілком спокійний, дивлячися в одну крапку на стіні над його ліжком. Потім він устав і зняв із стіни те, на що він дивився. Кладучи цю річ — то було фото, — до кишені, Остюк на хвилину затримав її перед очима. Там сиділо че-

тверо партизан: Шахай, Галат, Марченко і він сам. В руці у Галата був соєшник.

— Ну, прощавай моя хата, — тихо проказав Остюк, і з цими його словами прочинилися двері, на порозі з'явився високий мужчина. Льоретта ахнула, упізнавши господаря мансарди — свого нареченого. Остюк пізнав офіцера французької кінноти і, коли той зняв капелюха, — побачив шрам на його голові від своєї кубанської шабельки. Чернець же хутко вислизнув у двері.

— Бувай здорова, дружино, — вимовив Остюк і поцілував міцно Льоретту, — ось тобі буде муж і хазяїн після мене.

З цими словами Остюк вийшов і він це зробив достойно, як мужчина.

Такі їхало напрочуд швидко. Вже звечоріло. На мості С.-Мішель засвітилися ліхтарі. На Сітє, біля поліційної префектури стояла валка ажанів. До вулиці Ріволі їхали кілька хвилин. «Ріволі», — сказав шофер і зупинив машину. Остюк, шкутильгаючи за ченцем до скверу С.-Жак, намагався розшукати, звідки він знає слово «Ріволі». Потім поруч цього слова повстало в пам'яті «Мантуа». За цим прийшло слово «Жубер». Нарешті, сідаючи в сквері на лаву перед баштою С.-Жак, Остюк пригадав четверте й останнє, як ключ до всього — «Бонапарте». Так, Остюк знав від Шахая про бій під Ріволі з італійського походу генерала Бонапарте. Жорстоко билися перший день. Увечері генерал Бонапарте довідався, що йде на нього ще велика сила з боку Мантуа. Залишивши кінчати бій молодого Жубера, генерал помчав назустріч підмозі. Три дні не було Бонапарте, і три дні бився під Ріволі Жубер, не маючи сили подолати ворога, але й не піддаючись його шаленим наскокам. Бонапарте, зустрівши і розбивши підмогу, що йшла до Ріволі,

повернувся туди лише на четвертий день. Цього ж таки дня, знову з'єднавшися з Жубером, Бонапарте переможно закінчив бій під Ріволі. «Вулицю треба було назвати ім'ям Жубера» — подумав Остюк, і йому приємно стало від однієї згадки про цього близкучого вояку, молодого, соромливого й романтичного хлопця, котрий загинув у Австрії так несподівано, провівши туди з Італії крізь гори, холод, сніги, крижані безодні — шістнадцятитисячну армію.

— Він ітиме отут, — вимовив чернець, — і шукатиме моєї сутани, в обличчя мене не знає. Коли нас тут не зустріне, він піде до Нового Мосту і там чекатиме. Ясно — сірий костюм, круглий значок Рот-Фронта, оранжова краватка. Упізнали б?

— Упізнав би, — одповів Остюк і розвалився на лавці, мов сидячи на тачанці. В руках своїх Остюк відчув гвинтівку, на поясі — сотню патронів, він прийшов на засідку. Усе пливло невідомо куди, все минало й мовчки мінилося на інше, над головою Остюка надимався парус, не було жалю і ввижалася попереду незаймана просторінь. Люди мелькотіли перед очима, переходячи сквер. Чернець уважно слідкував за всіма мужчинами й філософствував про Остюкову батьківщину так, ніби там зроду жив.

— У вас буде прекрасна столиця, — казав він, — і називатиметься вона Хортицею по імені острова. Посередині Дніпра стоїть острів з граніту, площа його — три на шість кілометрів. Гранітовий масив колосальної глибини. Поруч острова світова електрична станція, навколо стел з рудами, вугіллям, нафтою й пшеницею. Острів, як криця, — це не фінські болота, котрі треба було загачувати кістками ваших дідів, щоб збудувати Санкт-Петербург. Це не острів Манхеттен, на котрому стоїть Нью-Йорк, це славна гранітна Хортиця, що витримає будинки яких завгодно маштабів. Тепер далі: тече ріка, котрій і ціни не складеш, так вона

доцільно протікає серединою країни, забираючи в себе воду з усіх менших річок: з Тетерева, Десни, Росі, Сули, з Тясьмина, Псла, Ворскли, з Орелі, Самари, Інгульця. Імена які, які звучання!

— Які? — запитав Остюк.

— Кожне ім'я записане мужніми руками ваших предків до історії. Тетерев, Сула, Тясьмин, Самара! Як Ігорева сурма звучить Сула, кривавий Тясьмин, скромна Самара. До Царграду плив Дніпром Олег, велика дорога — «із Варяг у Греки». Славна у вас історія, тъозко.

— Це ви про що?

— Про історію вашої землі за останніх дві тисячі років.

— А про столицю?

— Пробачте. Я хотів сказати, що майбутня столиця ваша мусить бути прекрасного, як казка. На самому острові — центр. Вісімнадцять квадратових кілометрів під центр. На всі сторони з острова перекинуться мости через Дніпро. Ажурні сталеві цяцьки ляжуть з острова на берег. І ще ростиме місто. Місто, що його обтікає велика ріка, воно мусить бути чисте й здорове. Днішрові плавні осушать і віддадуть городньому трестові, по схилах балок, на пісках ростиме чудесний виноград, річище поглиблять і закують в бетон, просто до міста підходитимуть пароплави з усіх морів, колосальний пролетаріят стукотитиме молотками по заводах, і це буде справжня столиця.

— Можна подумати, що ви тільки те й робите, що будуєте столиці, — осміхнувся Остюк недовірливо. Проте, в його уяві зараз же виросла Хортиця і засяяла в сліпучому електричному свіtlі. Сквер С.-Жак перетворився в сквер на острові, а ліхтар на башті С.-Жак в зорю над будинком виконкому міста. Потім Остюк пригадав собі це місце Дніпра й Кічкаський міст, котрий переходила його кіннота, постріли ворога, що тікав без оглядки, пустельний, випа-

лений сонцем степ, пил, спеку і втому колишнього походу,— пригадав і сумніви заройлися в його голові. Але й ще одну річ відновив у пам'яті Остюк — могутню Дніпрову течію, безліч води, що, затиснута між велетенськими скелями Вовчого Гирла, мчала, як шалена, вируючи, шумуючи і подаючи знизу голос велетня. Загадково вилискувала ріка, несучи безліч тонн води в море, пекельно-гарячий вітер степу пролітив над хвилями, як жадібний птах, п'ючи й каламутячи крилами воду Дніпра. Хортиця тоді стала на очах у Остюка вкриватися баштами й будинками, лініями рівно прорізаних кварталів.

— Хортиця, — сказав Остюк, — без мостів і вигляду жадного не матиме. Береги там високі, мости будуть дуже високо йти над водою. Запорозькі козаки там, кажуть, жили раніш. Шахай міг би вам багато дечого разповісти про них, як вони відважно й хитро скрізь билися.

— Вони добре вміли умирати, — повторив чернець сентенцію, що її він мовив уже в музеї воскових фігур, — та й взагалі у вас добре вміють тільки умирати. Англійські журнали сімнадцятого століття виповнено портретами ваших гетьманів та полковників, військові спеціялісти вивчають їхні походи та переможні бої з поляками й турками, все йде до того, що на сторінку історії випливе новий могутній життєздатний народ, та все раптом летить шкеберть: гетьмані зникають, пропивши всі славні діла, полковники розкішно умирають, четвертовані, колесовані, на кіл посаджені, у мідних биках підсмажені, або стають московськими боярами, кличуть до себе воєвод і — ганьба! — стають рабами незвойовані, неподолані на полі бою, не примушенні силою до покори.

— Кажете — добре вмирали? — Остюк аж нахилився до ченця.

— Умирали так, як ніхто в цілому світі не вмирав. У вас

є якась гордість смерти. Скільки ваших прадідів умирало, сидячи на палі на майдані або при дорозі, мовчки усміхалися із своїх ешафотів, лаяли ворогів і кепкували з них. Жадного єтогону не зривалося з уст. Очі були ясні, як небо над головами, мужні сердя рівно стискалися, тремтіли від напруження м'язі, з котрих злуплювали шкіру і, посипавши її сіллю, тулили до живого м'яса.

— Чому ж вони не билися до загину?

— Вони були довірливі, коли ворог хотів їх ошукати, вони були нетривкі там, де треба було перечекати, вони були жалісливі там, де ворог удавав, що просить милости.

Остюк силкувався зрозуміти, куди хилить розмову чернець. Серед усіх цих слів десь мусів висіти гачок на його думку. Може цим гачком був сором, що його відчув Остюк, змушений визнати незнання свого минулого?

— Яка ж у вас професія, побратиме, поза монастирем? — запитав, нарешті, Остюк.

— Я інженер, — скромно одказав чернець, — гірничий інженер.

— Можна подумати, що ви інженер чужої історії, — сухо промовив Остюк, — але я подумав, що вам просто набридло чекати нашого друга. Скільки ви вже мені про це говорили?

Йому стало боляче від подібних розмов. Що саме боліло — він не зінав, можливо не факти, а сам тон розповіді. Чернець вибачливо усміхнувся і, поправляючи окуляри, заховав за цим рухом лукавий блиск очей.

— Ви божевільний, — лагідно зауважив Остюк і устав з лави, — коли я вас досі слухав, то тільки через те, що не зінав цього. Щось іще маєте мені сказати перед тим, як я піду?

— На мою думку — ви не підете, — засміявся чернець, — бо вам потрібні ті папери, що їх принесе наш незнайомий друг.

А потім, — глузливо сказав він, — з якої це пори Остюк боїться слів? Хіба ви не мужчина і не можете захищатися? Адже ви добре знаєте, що голова в мене не гаряча і мозок у мене не хворий?

Остюкове серце враз виповнилося гордістю. Безкінечні бої за надбання революції промайнули перед його очима. Він відчував себе ніби в глибокому рейді, пройшовши лінію ворожого фронту.

— Нам по дорозі з кожною країною, котра вивісить червоного прапора, — сказав він тихо й переконано, — всі нації борються у нас за одне діло — і це діло є вищим за інтереси окремих націй. Ніхто ще не довів, що нова панівна кляса — пролетаріят — може бути націоналістичною, може товпитися в рямці однієї нації з нібито більшим культурним минулім. Звідси — неможливість того, що ви називаєте ошуканством, — коли ви серйозно так думаете, а не викликаєте мене на одвертість. Доведіть мені.

Чернець одкотив рукав на лівій руці й показав Остюкові великий шрам від розривної кулі. Світло ліхтаря лилося на руку, як молоко. Шрам такий, ніби м'ясо вирвала тигрова лапа.

— Я був у союзі «Спартак», товариш, — залунала його мова, — я бився за Ради і сидів у в'язниці. Ради — єдина система влади, що її приймає пролетаріят. Система ця потребує пролетаріату національно свідомого. Там, де свідомість ця стане зарозумілою — нічого доброго не вийде.

— Ви, значить, німець? — запитав Остюк.

Замість відповісти — чернець устав на ноги і повернувся обличчям до Остюка. Обличчя його було в тіні.

— Он він іде, — прошепотів він, — сірий костюм. Слідкуйте за значком та краваткою.

Незнайомий пройшов близько. Це був той, кого вони шукали. Остюк зблід, побачивши обличчя людини в сірому

костюмі. Коли незнайомий (Остюкові він був з найомий!) пройшов далі, чернець пішов за ним, як мисливець, а Остюк загорівся помстою. Сталася цілковита несподіванка: Остюк захотів одвертості.

— Ця людина з нашого радянського представництва, — він поінформував ченця, одразу викриваючи себе з головою, — коли ви сказали мені про цікаві документи, за котрі наше радянське представництво заплатило б добре гроши, я вирішив не йти ще до лікарні та спробувати одержати ті папери. Грошей у мене не було — ви мені їх дістали. Ви використали якісні таємні зв'язки, і ось тепер ця людина іде перед нами. Зрештою, я бачу й причину, чому мені захотілося дістати папери, я відволікав день операції в лікарні, свою смерть. Які там у нього можуть бути папери — у цього продажного гада?

Чернець стиха сміявся:

— Ви, побратиме, врятували мені життя. Я хотів вам цим трохи віддячити. Мені вже давно треба зникнути з Парижу, бо незабаром мене зловлять. Я кінчав свої справи перед тим, як ви мене побачили утопленником, жертвою моїх конкурентів.

— Я хочу і його кінчити, — сказав Остюк, не слухаючи ченця, — і лягти до лікарні. Своїми розмовами про те, як ми умираємо, ви розбудили мене до чогось.

Найблискучіша в Парижі вулиця — Ріволі — вступила в годину найбільшої метушні. Вікна крамниць сліпили очі. Автомобілі — ціла армія чорних жуків — сунули вулицею, як лава. Рух був конвульсивний: палічка ажана затримувала його і дозволяла знову поновитися. Складалося враження, що містом повзе плисковата чорна глиста — зупиняється, розтягаючись; здригається, рушаючи; вимашує мокрим черевом асфальт, котрий блищить і западається під ліхтарями, відзеркалюючи їхнє світло. Мисливці, ідучи за

звіром, наблизилися до вулиці Нового Мосту і повернули ліворуч. Іноді, коли трохи завмирав галас сирен та крики газетярів з вечірніми випусками, — докочувався до вуха поважний церковний дзвін. Він розходився над містом, як блюзінство з машин і з темпу вулиць.

— Це дзвонять близько — в С.-Жермен Оксера, дзвонять там, звідки близько чотирьох сот років тому відзначили початок Варфоломіївської різанини. Тоді цей дзвін кликав різати гугенотів *ad majorem Dei gloriam...*

— А тепер він кличе різати зрадників революції,—Остюк хутко перебив ченця, ніби збираючись довго говорити, але замовк, ледве вимовивши цю фразу. Йому закортіло опинитися в степу, де ніхто б не перешкодив.

— У вас виросте могутній пролетаріят, — сказав чернець Остюкові згодом: він мовувесь час тримав у голові цю тему, — численна армія тих, що відродять країну. Вони побудують нові заводи на місцях, де є руда, вугілля, сировина, вони прив'яжуть до себе селянство машинізацією важкої степової роботи, організацією занедбаного селянського господарства, вони привернуть до себе селянина, маючи одну мову з ним і творячи цією мовою велику культуру пролетарської кляси.

Незнайомий дійшов до Нового Мосту і оглянувся навколо себе. Остюк і чернець ішли просто на нього, не відокремлюючись і не подаючи жадних знаків. Незнайомий помітив уже Остюкове шкутильгання і окуляри ченця. Він рушив на міст, зрідка недбайлivo поглядаючи на боки. Остюкові прийшла на пам'ять Льоретта. Постать її він убачав у кожній жінці на вулиці. Її гаркавий сміх лунав йому з кожних уст. Він тримав своє серце, котре хотіло розколотися. Раптом йому здалося, що він бачить Льоретту. Вона йшла з худорлявим офіцером, похиливши голову, сумна усмішка ніби блукала на устах її. Остюк уявив собі розбиті

серце її, дитину, що плавала вже в Сені — і наче жменю сухого піску кинув хтось в обличчя йому. Жінка з офіцером підійшла ближче — це була не Льоретта. Коли вони проходили повз Остюка, він помітив, що у жінки заплющені очі. Невеличкий пароплав на Сені внизу пронизливо закричав, причалюючи до Нового Мосту. Електрична реклама на сусідньому мості Мистецтв показувала контур келеха, зроблений з блакитних ламп, і червоні краплі електричного сяйва падали в келех з чорного неба, на котрому горіла назва.

— У весь Новий Міст побудовано з каменя зруйнованої в'язниці Бастілії, — сказав чернець, коли було пройдено половину мосту, біля монумента Генріху IV. Умовлене місце починалося від монумента. Незнайомий вибрав темну смугу біля поручнів мосту і став у тінь. До нього зараз же підійшли чернець і Остюк. Чернець піdnіс над головою кулак, щоб незнайомий їх упізнав: це була умовна поznака.

— Контрреволюції служиш, браток? — Незнайомий здригнувся, зачувши голос Остюка. Навкруги наче навмисне стало малолюдно. Остюк підійшов до зрадника щільно і заглянув йому в вічі. Жалюгідний хаос побачив там Остюк. Все заглушаючи, піднялася в ньому хвиля сліпої жорстокості. Він загубив владу над своїми вчинками. Десь, наче з нічної мли, на момент повстали перед ним вітряки його батьківщини. Крила іхні кружляли, як пропелери. Остюк схватив зрадника за груди і за пояс, підняв його над поручнями і кинув у Сену. Там саме проходив пароплав. Людина в сірому костюмі ударила об залізні бильця борта, хриснули кістки, хлюпнула потім вода. Остюк зіперся на поручні мосту і загубив свідомість. Останнє, що побачив — були червоні краплі, котрі падали в келех на мості Мистецтв.

І сниться чудний сон маршалові. За Кічкаським мостом стоїть його кінна дивізія. Неймовірно сяє місто на острові Хортиця. Мости з острова, як павучині лапи. Дніпрова вода внизу яскравозеленого кольору. Шахай: «Здо- будь мені місто, Остюче». «Понімаєш, — одповідає маршал, — треба сюди ще Галатових кулеметів». Шахай: «Там кулемети не поможуть! Я битиму з важких гармат, а Марченко полетить аеропляном і скине сотню бомб». Остюк пригадує, що Марченка було розстріляно з ворожого кулемета, пригадує безголове, понівечене тіло свого бойового товариша, йому стає страшно. «Марченко мертвий!» — кричить Остюк, але Шахай маше прaporцем, і до нього летить Марченко. Він салютує, перегнувшись через борт машини і летить усе вище й вище. Остюк говорить команду полкам. І в цей час над містом з'являються контури келеха і кривава рідина крапле в нього. Мостами з усіх боків залитає до Хортиці кіннота. З жахом Остюк помічає червоний прapor на виконкомі. «Хлопці!» — кличе командирів маршал, і йому здається, що всі глузують з нього. Він виймає револьвера і хоче застрелитися, його душить ганьба, але хтось одводить руку од голови. «Божевільний — це Париж!» — кричать йому на вухо. І справді — бригади стоять біля Автерліцького мосту, а гарматчики тягнуть важкі гармати до Ботанічного саду. Маршал одразу уявляє собі мапу Парижу. Ніби блакитна шабля лежить посередині Сена. Командири чекають наказу. Остюк розбиває кінноту на троє. «Перша бригада піде звідси набережною С.-Бернарда, поверне ліворуч на бульвар С.-Жермен», — каже маршал і немає жадного сумніву в його голосі. Бригада помчала. Остюк інструктує командира другої. Мовчки салютує шаблями бригада, і Автерліцький міст гуркотить і гнететься під такою кількістю коней. Залишається біля Остюка його улю-

блена третя бригада. «За мною! Рушай!» — командує маршал і, як диявол, веде полки. Не торкаючись землі, летять за ним кіннотчики до площі Бастілії. Промайнула вулиця С.-Антуан. На колишній Гревській площі маршал заарештував управу міста. Вулиця Ріволі, Луврський Палац, Тюльєрійський сад, усе мчало назустріч і зникало за плечима. порожні вулиці, замкнені вікна і двері — так стрівав Остюка переможений Париж. На площі Згоди біля Лукзорського обеліска маршал побачив уперше крізь вулицю Елісейських Полів — Тріумфальну Арку. Раптом над нею з'явилися контури келеха і кривава рідина почала капати в нього. Жах охоплює Остюка. Велетенське місто ковтнуло його бригади. Вони розгубляться серед тисяч вулиць! Маршал плаче, і вірний «Флоріда» здригається під ним. Позаду склипнув вся бригада. Тоді з-поміж статуй міст, котрі оточують площу, оживає в павільйоні статуя міста Марселя і голосом ченця кричить на всю площу. Маршал відчуває, що у нього болить вухо від цього крику. «Ти ще видужаєш, побратиме, — кричить чернець, — у вас буде прекрасна столиця!» Над павільйоном міста Марселя з'являються контури келеха і крива рідина починає...

ШОСТА ПІСНЯ

Голос:

У пісні шабля татарву січе,
У думі — за дружину вірну править.
Бредуть, співають люди без очей,
Перебираючи струну і славу.

Лише про честь — сліпий речитатив,
Про вірність і хоробрість побратимів.
Розчісуваючи грав старих часів,
Важких боїв — бояни нелюдимі!

За тьмою — тьма, як доля кочова.
В обличчя — непрозорий вітер лине.
У темряві сідають спочивати.
У тьму ідуть, намацавши стежину.

Не повторити, як бренить струна!
Який у неї урочистий голос!
Басок тривожно й грізно застогнав.
Альти пішли у вимріяне сольо.

Вперед! Завжды вперед летіть, відважні!
Плечима до плечей ставайте, дружні!

Хор:

Через моря, пустелі та мірা�жі
Іде вона — достойна й мудра мужність.

Людина зупинилася проти вітру, що дмухав за течією вздовж долини, де текла ріка. У подихах вітру виразно чулось швидке посування зими. Дерева на крутіх схилах берегів—сосни й листвениці—шаруділи так, ніби з них сипався ввесь час пісок. Сірі як повсті хмари закривали небо. Людина обшукала очима береги. Зовсім непомітні ознаки звернули на себе увагу. Підійшовши ближче, обидва компаньйони знайшли там сліди колишньої стоянки одного з багатьох синів великої тайги.

— Я тебе не дурив, — було резюме першого, — це той Золотий Ручай.

Він оглянувся навколо, пригадуючи і відновляючи в пам'яті знайомі місця.

— Он висять шматки шапки, — закінчив він, — я його убив під отим деревом. Там же й покинув. Ми прийшли, Ничипоре.

Другий нічого на це не відповів. Він сів розбудуватися. Знявши важкі чоботи, розмотав онучі і почав одривати од ніг шматки карпеток, котрі зотліли на його пальцях. З тисячу кілометрів пройшли вони за місяць від табору «Веселій». Перерізали стежками гірський кряж, потрапили до невідомої річки, пішли нею до війстя і повернули в долину, звідки витікав ручай.

Перший бродяга назбирав сухого суччя і розпалив багаття. Другий став гріти поранені ноги. Речі лежали купою — так, як їх було скинуто з плечей. Рушниці висіли на

гілках. Ничипір простяг руку до фляги і сьорбнув з неї спірту.

— Не поспішай, — зауважив компаньйон його. Знову мовчали, ніби слухаючи, як лускало дерево у вогні.

— Браток, не дгеф, — почулася запізніла відповідь Ничипора, — од гогілочки люди веселішають.

Він таки гаркавив. Обличчя подзвобане віспою, зайшлося усмішкою. Од спірту ожили стомлені м'язи. Не взуваючи чобіт, став ходити біля вогню, одцепив чайника, побіг по воду, повісив чайника над вогнем. Потроху смеркало, і ватра ставала жовтішою. Унизу блищав ручай, він одсвічував ніби золотом, що лежало невідоме в ньому і навкруги по долині. За сірою пеленою хмар, мов западалася чорна безодня, посилаючи землю в глибину вечора. Вода закипіла. Як завше на нових місцях, людей охопила апатія. Було млюсно від однієї думки, що поблизу під рукою є жовтий пісок, який наче крил начепить вимученій людській істоті. Він перекине ціле життя, як гору, відкриваючи прекрасну далину теплих земель. Не буде скаженіти навкруги біле снігове мовчання. Не буде висіти на ниточці над головою смерть.

Чайник закипів дужче. Пара била з носка і почала бряжчати покришка, зашкварчала вода, падаючи у вогонь. Компаньйони прокинулись. Нашвидку сьорбнувиши чаю, побігли в долину і ходили там до повної темноти. Розіклали багаття над самою водою. Відбившися у воді, запалає високий вогонь і скидався він на вогненний довгий меч із двома клинками. Тут, де на тисячі кілометрів не було й сліду людини, поставлено в ріку отакий меч. І він не гас.

— Незаймане місце, — сказав бродяга, — ми тільки встигли переконатися, що золото поверху розкидане, — і я убив його, щоб повернутися самому сюди. Ти знаєш, що я хворів і втратив літні місяці. Та й тепер ми навряд чи встигнемо

щось ізробити. Днями випаде сніг. Ми тут перезимуємо і на весну візьмемось до роботи. Залишились консерви та борошно, що його я приніс той рік з убитим. Додавши ще наших запасів, ми легко пересидимо зиму. Можна ще полювати.

Ничипір потрапив ногою в яму. Його товариш спотикнувся й собі. Далі видко розкидану землю.

— Тут хтось уже був, — пробурчав бродяга і наблизився до води. Там побачив корито для промивки золота. Він запалив сірника: спорудою вже давно не користувалися.

— Значить, ми спізнилися? — Ничипорове запитання змусило бродягу насторожитись і погасити сірника. Далі він ізгадав, що зброя біля табору.

— Завтра побачимо, — була його відповідь, і він замутикав пісеньку, щоб заспокоїти Ничипора. Меч на березі погасав. Люди вповні відчули втому. Посідали біля вогню й поснули. Але невгамовний інстинкт розбудив їх майже одночасно через годину. Пішли на гору до речей, роздумахали вогонь, присунули моху, щоб тлів, повісили на дерево іжу і міцно поснули, обнявши рушниці. Закони тайги кажуть, що біля вогню не можна убивати, отож сон їхній був цілком безпечний. Разів кілька прокидалися — то один, то другий — і годували вогонь. Ніч була холодна, наче скрізь лежав уже сніг, і лише до цієї долини не долетіли його пелюстки. Ничипір когось вночі душив, хряскіт кісток розбудив його. То клацав зубами обдертий вовк, що боявся наблизитися до вогню. Він злякано втік, побачивши живу істоту. Це було продовження сну. Бродяга безперестанку мучився вві сні. Страховища якісь трусили його, він силкувався прокинутись, інстинкт підказав, що на нього дивиться компаньйон чудними очима. Та Ничипір уже знову спав.

Сни їхні скрещувалися один з одним, як шпаги. Свідомість блукала між рефлексивними видіннями, вона щохви-

лини могла виринути на поверхню. Поруч дихали дві сильніх людини, інстинкт життя в них бився в кожній жилці. Обоє відчували, що небезпека є: вона причалася скрізь, в усіх кутках мозку. Картини сну овівалися цим холодним подихом небезпеки. Обоє міцно спали, але піднеси один з них руку, або підведи голову — зараз же він побачив би розплющені очі компаньйона, і воля до життя визирнула б з них. Люди великих міст не знають, коли ходить біля них смерть, коли вона торкається іхнього чола холодними пальцями, коли вона дмухає на них смердючим ротом. Вони бояться смерті, не знаючи, коли вона прийде. Люди в тайзі часто бачать смерть. Мозок іхній не сприймає інших думок, крім думок про життя, про борю за нього, про підміну своєї загибелі — загибллю хоч усього світу. Через те, що вони борються тільки для того, щоб жити, — вони швидко розпізнають місця, де ходить небезпека.

Тимчасом постав ранок. Морозний вітер посунувся вниз із гір. Бродяга подивився на долину і на ручай. Туман постелився низько, як газова завіса.

— Отак нас французи душили газом,—почулося від Ничипора: він прокинувся майже одночасно. Слідом же за словами пролунав дикий одчайний свист Ничипора. Це було високе мистецтво свисту. Ліси ожили, заурчали розколини в скелях, пішла безкінечна луна, розбилася на відтінки, все ніби стрепенулося, зачувши неймовірний свист. Бродяга захоплено подивився на свого компаньйона. І, разом скочивши на ноги, стали готоватися.

Під деревом, де мав лежати хоч кістяк людини, не було нічого. «Певно розтаскали звіри», — зауважив бродяга і повів Ничипора до сховища з провізією. «На самому дні, — сказав він, — провізія, поверх неї інструменти, потім соснові віти, листя, камінь, земля».

Підійшли до сховища і побачили розкидану землю, ви-

тягнутий камінь і порожню зовсім яму: і сліду тих речей, що там мусіли лежати.

Спочатку це був якийсь клубок. Потім обое попадали в яму. Бліскавична лоть штовхнула їх одне до одного. Перший ударив Ничипір, що відчув себе зрадженим. Він бив, не пам'ятаючи нічого — то протестував інстинкт життя, поставлений перед фактами можливої безглуздої смерті від голоду. В ямі, де тісно було вимахувати кулаками, обое стали повертатися до свідомості. Тайга має неписані закони, і це вона заспокоїла компаньйонів. Коли двом істотам загрожує смерть, то обидві мусять разом боротися за життя. Найзапекліші вороги стають поруч проти єдиної небезпеки. Тоді світ робиться зовсім пустельним: крім двох істот одного роду, двоногих, короткоруких, свідомих — нічого не існує.

— Пусти, — порушив мовчанку бродяга.

— Дурні ми, — засміявся Ничипір, вилазячи з ями.

Журитися або віддаватися горю — не в звичках громадян тайги. Так партизани можуть битися, загубивши надії на перемогу. Мужність — могутнє слово! Це — міць тіла й сила розуму; геройство терпіння й слабкість людяності; жорстокість і жалість; це ясний погляд певного себе представника роду.

— Немає з чим зимувати, — зауважив бродяга, байдужо розглядаючи все навколо. Тільки чи бачив він що, крім жахливої пустелі в собі?

— Куди ж воно зникло?

Бродяга не чув Ничипора. На ручай ще стелилася пара. В її клубках бродязі вималювалися різні силуети. Він побачив мерця, котруму доручив охороняти схованку, йому здалося, що мрець ходить по воді і ставить стовби заявок на берегах.

— Я тебе вбив чесно, — сказав, наче крізь сон, бродяга — тут був жахливий п'яниця. Ти на мене вистрелив з револьвера, а я ніколи не даю промаху.

Ще хвилину постоявши, рушив він у долину, і Ничипір пішов за ним. Вони йшли травою, що скидалася на мох, сухий і знефарблений сонцем. Біля промивочного жолоба валялася лопата, заросла травою. Мотика лежала на зотлілом мішку, котрим ношено було пісок до промивки. Ще — висіло на жолобі цеберко — ним лито воду на жолоб. Примітив із примітивів! Ніби діти гралися на пустельному лузі, загачуючи піском ручай. Ради цієї споруди треба було стільки йти болотами й хащами, перелазити гори, кинувши увесь світ, піти на край його?

— Спробуємо, — пролунав голос бродяги, хрипкий від жадоби. Він почав кружляти по долині. Він не копав, хоч Ничипір і носив за ним лопату. Сиве волосся бродяги вибивалося з-під вухатої шапки. В ньому прокинувся старий таєжний вовк, одвічний шукач золота. Не раз він бачив чуже щастя, як з'являлося воно несподівано з неплідного піску. Ба й своє власне траплялося не раз хватати за горлянку і пропивати й програвати його за день, або за одну минучу ніч. І кожного разу, коли він потрапляв на нові місця, йому здавалося, що він молодшав.

— Чого ти шукаєш? — питав Ничипір.

— Золота, — була відповідь. Бродяга нахилявся до землі, виривав травинку і пробував її жувати. Він ставав навколошки й придивлявся, як хиляться сухі стеблинки під легким вітром. Так пройшла година. Ничипір сидів уже на землі, чекаючи краю всіх маніпуляцій. Лопата нагадала йому інші місця й інші обставини, його очі заплющились, і він зовсім забув, де він є. Нарешті, його розбудив таємничий голос бродяги.

— Ходім, — сказав цей. Не доходячи до одного місця, з якого бродяга не зводив очей, зупинилися.

— Бачиш? — почув Ничипір, — он кочка!

Ничипір справді побачив невеличкий горбочок, що ледве витикався з трави. Нічого прикметного горбок не мав.

— Золото буває кочкове, — пояснив бродяга, — коли воно виходить на поверхню. Знаїди гарну кочку, і тобі не треба буде працювати через ціле життя.

— А як її знайти?

— Шукай. Переживи стільки невдач, як я — і ти знатимеш. Одну можу сказати ознаку — на кочці трава хилиться проти вітру. Не за вітром, а проти.

Вони підійшли до горбка. Ничипір намірився лопатою, але бродяга вирвав її у нього з рук і почав ставити хрести навколо горбка. «Золото може втекти», — пояснив він і мовив закляття.

— Копай, — зовсім без голосу сказав.

І тоді почалась бакханалія на Золотому Ручайні. Двоє людей збожеволіло. Як буває мчать до фінішу на змаганнях — так поспішали компаньйони. Горбок було розкопано й пісок з нього перенесено до жолоба. Бродяга взявся за цеберку і став лити воду. Для справжньої роботи було одкровено струмок води з ручая, і дошка з прибитими планками правила за корито, але він вирішивскористатися спорудою, що на ній вивчалося пробу. Відро тримало в його руках. Це був азарт грача, що чекає щасливої карти. Ничипір стояв без руху і хвілювався, як ще ніколи. Вода лилася, потроху зносячи пісок. Біля планок заблищали крупинки золота. Ничипір насипав решту піску з кочки. Знову цеберком набирає бродяга і помалу виливав на жолоб. Нарешті, він поставив відро і нахилився: золото позалишалося біля кожної планки. Воно скидалося на блискуче пшено. Бродяга позбирав його в жменю.

— Мені траплялося, — зауважив він, — намивати із сотні пудів піску до трьох золотників. А зараз ми вже заробили по сотнязі на брата. Тепер ти віриш, що це Золотий Ручай?

Бродяга пересипав пісок з руки у невеличкий шкіряний кашпук і міцно зав'язав його. Потім поклав за пазуху.

— Сідай, — закричав він до Ничипора, сам сідаючи на березі, — сідай і слухай, як годиться дякувати богові тайги.

Він заспівав: «Гаї-огé-алалáй!» Фраза ця мала багато відтінків і змісту. Бродяга її повторював, як бойовий приспів післяожної строфи, що її він співав чужою мовою.

Надвечір було намито чимало золотого піску. Компаньйони ледве стояли на ногах: вони не мали й рісکи в роті з самого ранку. Холодний вітер дмухав на їхні спінні лі обличчя, та вони не почували цього. Коли сонце заїшло, одразу не зрозуміли, чому стало темно працювати. Жадоба не вгавала навіть тоді, коли їх валила з ніг утома. Який довгий мусів бути день, щоб задовольнити шукачів золота, що напали на багате місце? Нарешті, темнота покрила долину й ручай і припинила промивку.

Ничипорів закортіло опинитися в пріскові «Веселій». Він помандрував би на приемний вогник у вікні бараку, де жив брудний монгол Лі-Тін. На дверях він став би й свиснув переможно, як це він уміє. Усі голови повернулись би до нього. «Ничипір прийшов, Ничипір прийшов!» — загуло б по хаті. А він підійшов би до великого столу і, розсунувши грачів у карти, брязнув би піском перед собою. Одразу б у нього знайшлися десятки приятелів, кожний підставляв би свого тютюну до люльки і одводив би руку з жалем назад, ізгадавши, що Ничипір не палить. «Гуляй без мене», — сказав би Ничипір усім, і сам Лі-Тін, який його не раз викидав

за поріг, тепер усміхнувся б йому і власноручно налив би «павука». «Ясний пане», — сказав би Лі-Тін, бо слава про Ничипорове золото облетіла б усю округу, — «чого ви бажаєте, ясний пане?» — Але Ничипір нічого не бажав би — він купив би все гуртом у Лі-Тіна. Вина й горілку, англійські конъяки, борошно, сало, цукор, консерви, — все купив би за готівку. Потім він вигнав би негайно Лі-Тіна й усіх його одвідувачів просто на мороз і сам став би споживати все добро. Лежав би на гарячій лежанці, а його Наталка варила б та пекла.

Згадка про Наталку неприємно струсила його і звела думку на бродягу, що йшов поруч.

— Хто це тут побував раніше нашого? — запитав цей, — отак, гляди, що на весну тут кишмá киштиме народу!

Ничипір мовчки слухав і думав, як він убиватиме бродягу, щоб забрати все золото самому. Дорого заплатив він за компанію на це золото, і ще дорожче заплатить бродяга за ту ніч, що провів із Наталкою.

— Певно, випадково варнаки наскочили і робили тут розвідку, — продовжував бродяга, — і чогось утекли. Може зима вигнала.

Компаньйони наблизилися долиною до високого берега, де в хащах низьких, покручених прибитих дерев був їхній табір. З вітром, що линув низом, обое почули сморід мертвчини. Наче легенький повітряний ручай, тік цей запах разом з вітром.

— Щось гнє, — зупинився Ничипір.

— Звірина, — зупинився й бродяга.

— Ні, — заперечив перший, — це людина. Я знаю, як пахнуть люди на полі — на третій день після атаки. Навіть із землі, коли їх потім закопати, вони невимовно точать свій запах скрізь у повітря.

— Людина? — перепитав бродяга, — звідки?

— Не знаю звідки, але шукати її зараз ми не будемо без світла. Та ѿ взагалі — чи цікаво нюхати таке зблизька.

Вони дійшли до свого табору і розпалили вогнище, бо холод вже залазив у всі кістки. З теплом прийшла і втома. Вона плутала обом ноги, коли вони збиралі паливо, вона заваджала їм дивитися і сплющувала очі. Темна ѿ холодна ніч розляглася за вогнем. Чорним полум'ям своїм вона хотіла зализати вогонь, але полум'я те ставало димом, і з-під нього жевріло веселе багаття.

Вночі Ничипорові приснилося, що він гірко плаче, слози течуть у нього по щоках, по носі, і від цього він прокинувся. Ішов сніг і розставав на обличчі. Повна безпорадності злякала його. Він розбудив компаньйона. Той, підкинувши дров у вогонь, заліз у свій мішок із головою й затих. Ничипір лежав без руху, доки не втомився думати. І він заснув теж.

Сніг ішов цілу ніч. Наче білий сад постав над землею. Тендітне біле листя тримтало в повітрі, і непомітно, що воно падає, — так багато його було. Снігом засипало й обох компаньйонів. Вони повилазили з мішків, коли сніг уже перестав, десь крізь хмари заблищав краєчок сонця, прийшов мороз, і сніг став шерхнути на очах. Компаньйони нарубали дров, розпалили вогонь, і між ними відбулася цікава розмова. Передати її тяжко, бо вона майже вся складалася з павз. Павзи говорили більше, ніж можуть мати в собі слова.

— Зима, — вимовив бродяга.

Павза говорила, що зимою не можна працювати на промивці, що на зиму треба багато іжі й одежі, що прийшло, нарешті, те, яке мусіло прийти, хоч і чекалось його з жахом. Надія попрацювати ще якийсь час у долині — раптом роз-

віялася, залишивши біль розчарування. Ще одне літо проішло безплодно. Щастя лише поманило багатими обіцянками і заховалося до літа нового. Назустріч ішли морози, голосне рипіння снігу, цинга, голод, біле мовчання снігових пустель.

— Зима, — закінчив Ничипір.

Павза мала в собі важке повертання до приїску «Веселій», одморожені ноги, порепані руки, безкінечний шлях уздовж річки до безпам'яті, щоб зберігати в собі життя і його теплоту. Знову поневіряння упродовж зими, старцювання під бараком Лі-Тіна, голодна жінка, котра заробляє собою їжу, пекельна мука враженої гордості, бо Ничипір не міг бути дрібним і повсякчасним мерзотником, як інші шукачі.

— Я тут зимуватиму, — сказав він, здалося, що так буде легше. Він не бачитиме жінки, і не мучитиме гордість. Та одразу згадавши, що Наташка там швидко піде по руках, лише застогнав.

— Не витримаєш зими, — одповів йому бродяга, простиючи, як апостол, руки до вогню, — у нас немає виходу іншого, як повернутися до приїску «Веселий», переждати зиму, прийти на весну з усім потрібним.

— А чи хватить цього золота, що ми намили сьогодні?

Бродяга засміявся, витяг капшука із золотим піском і підкинув на руці.

— Звичайно, не хватить, але це вексель, на котрий даєтися, скільки завгодно.

— Значить підемо назад?

— Сьогодні ж підемо, бо ручай за день замерзне та й нам нічого чекати, доки вдарять пекельні морози. Але ми забули за одну річ, — спохватився бродяга.

— Яку?

— Ми не пішли подивитися, що воно смерділо вчора.

Нашвидку попоївши, компаньйони рушили шукати. Під крутим берегом лежала людина, притрущена снігом. Мороз вночі заморозив її, і вона вже не смерділа. Ничипір одгорнув ногою з неї сніг. Те, що здавалося людиною, було кутою пошматованої зимової одежі, кістки й обгризки лежали перед неї, там же була й обдерта голова. Бродяга став приглядатися до одежі, він уявив із землі шматок пояса. «Це мій пояс», — прошепотів здивовано. Ничипір подумав, чи не зручно було б розквитатися з бродягою на цім місці. Але розважливість підказала йому, що сам він не знайде дороги.

— Я пізнаю свого товариша, — тремтячим голосом зізнався бродяга. Він володів собою прекрасно, але голос виказував хвилювання, — це мій товариш, котрий мусів білежати там, на горі і в літній одежі.

— Він перед смертю перевдягся, — цинічно розсміявся Ничипір.

— Я нічого не розумію...

— Нічого тут і розуміти: ти його поранив і втік зі страху. Він же видужав, поїв запаси, накопав і намив золота, але раптом взимку збожеволів. Бо як інакше можна сказати на людину, котра кидає теплий куток і йде на берег замерзати? Може йому приснилась батьківщина, на самоті людина од цього божеволіє і здатна негайно ж бігти до неї. Цікаво тільки, де він свій пісок подів?

Бродяга під час цього пояснення цілком заспокоївся. На нього не вплинуло, те що він таким чином перестав бути убивцею людини, але він вірив у забобони, вірив у те, що мерці можуть іноді чудно з'являтися до убійників, — і через це — пояснення Ничипора лише розвіяло страх перед чудесним.

— Певно біля нього, — відважився вимовити.

Ничипір одкотив череп ногою і почав перебирати лах-

міття. Воно було мерзле і неприємно хрущало, коли він одривав од землі. Останки мертвої людини відразу стали звичайним непотребом, і люди не відчували незручності та того позасвідомого, атавістичного жаху, що мусить бути у кожній живої істоти перед трупом того, хто належав до її роду, — люди цього не відчували, розкидаючи кістки, їх засліпило сіяння жовтого металу.

Шукали довго. Коли потім згадували про те, що допомогло їм, — воно здавалося дитячим сном. Золотого піску ніколи б не знайти, не будь цього дрібного випадку. Небіжчик, очевидно, вимахував капшуком із золотом, щоб одбитися від кошмарів. Капшук вирвався в нього з руки і застряв у вітах чагарника. Тепер він висів на чагарникові порожній, малий птах кружляв над ним і одчайно кричав. Перший побачив Ничіпір. Він здивувався, що птах не полетів іще у вирій. Але тут же помітив і капшука. Трупа одразу було покинуто і компаньйони підійшли до чагарника.

— Не підхoday — треба спочатку поміркувати, — зупинився бродяга, — бачиш, порожній. Подумаймо, де могло подітися золото. Воно могло висипатися коли капшук летів, тоді зібрати його безнадійна річ, хібащо — дочекатися літа, зняти отут з поверхні усю землю й промити її. Міркуй, яку велику площа треба охопити. Та могло бути й інакше: капшук, не витрушуочи з себе золота, повис у вітах. Але зараз він порожній — де ж з нього пісок?

Бродяга обережно помацав капшук, не знімаючи. Йому на долоню випало кілька золотих піщинок.

— Капшук прогнів, — зауважив стурбовано. Він замислився. Потім витяг з піхов великого ножа, обережно підвів його під капшук лезом униз і тихо розтулив пальці. Ніж упав простісінько в сніг і застряв у землі. Компаньйони почали виразний звук, ніби лезо ножа потрапило у металеву тирсу. Золото було там. Одгорнути сніг і зібрати пісок —

не тяжка справа. Піску вийшло кілька фунтів, і очі в обох стали горіти жадобою, цього почуття нікак не щастило заховати, або хоч замаскувати чимось іншим. Так розпочався третій день їхнього перебування на Золотому Ручай: вони стали на ступінь до багатства.

Вертаємось? — були перші слова бродяги, коли вони знову посидали до вогню. Запитання здалося зайвим, бо новонабуте золото тягло вже до таких місць, де воно могло б дінуватися.

Розподіливши його рівно надвое, вони вирушили в путь. Вони йшли в супроводі «Золотого Ручая». Попереду — бродяга, що вибирає стежку, за ним — Ничипір. Цей перший день дороги був величним видовищем. Навколо лежала по снігу безмежна, довершена тиша. Щось праісторичне складалося з контурів гірських похиlostей, з горбатого чагарника на горbach узвишшів. Ішлося легко. Капіталісти, котрим було день віку, вираховували золото, що його дастіть ще «Золотий Ручай». Головне — заховати від усіх шлях до нього. Одразу було забуто минулі злідні: компаньйони виросли навіть сами перед собою. Багатство вони уявляли досить ефемерно — воно в першу чергу дастіть їм володіти людьми. Для істот фізичного розвитку ця влада є основна мірка багатства. Навіть власний комфорт, безтурботне життя так не приваблюють їх. Люди їм підкоряються з любов'ю, підуть за ними скрізь, як за пророками, доки золото сипатиметься з рук. Це влада особлива, вона непохожа на владу, що примушує коритися загрозою смерти раптової або повільного жахливого животіння.

Ничипір пригадав, що він моряк. Усю долину, де тік ручай, він виповнив зеленою водою океана. Вона хвилювалася над ним і його супутником серед білих снігових берегів.

Далеко на обрії, де блищав нестерпучо сніг, і коливалася ніби пара над війствам долини, він угадував срібнобілий, рухливий штиль. Над ними на воді похитувався красунь-парусник. Ничипр яскраво побачив знизу кіль і кермо його. Паруси повисли без вітру, на юті сидить хазяїн і розподіляє усім вино. Сонна вахта тиняється по кормі—усіх розморив соняшний задушливий штиль між двома берегами. Як приємно сидіти там, попиваючи вино! Раптом Ничипр бачить самого себе в ролі хазяїна. «Підтягни клівер-шкот!»—кричить він лінькувато, — «ідоли чортові!» Ні, він не скаже «чортові», бо на паруснику не можна цього в морі говорити. Так категорично заборонено, як свистіти, або непристойно лаятись — одне й друге насилає на посуду вітри незрозумілого напрямку, негоду й штурм. «Хлопці, співаймо!» — каже Ничипр і підспівує за мастаками-хлопцями.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря!

Але інша картина постає з цієї пісні. Безкінечна валка підвід на степовій дорозі. Друг-кіннотчик, партизанський братчик виводить довгу кінечну ноту. Вона пливе в прозорому повітрі слідом. День спечний, день пекучий. На обрію маячать вершники, чи сояшники. Не сонце, а надія горить у небі над степом батьківщини.

— Не захворіти б нам, — сказав раптом бродяга, і його слова донеслися, ніби з темноти, розбиваючи видіння. Він зупинився на хвилину, дістав флягу і ковтнув з неї двічі. Ничипр зробив це й собі. Спірт обпік губи й посунувся по горлянці до шлунку. Очі в обох були червоні від безнастannого близку снігу.

— Мені верзеться увесь час якесь чортовиння, — пожалівся бродяга, — коли б окуляри на очі, бо нікуди не втечеш від цього каторжного проміння, від сонця й снігу.

Обох наче лихоманило. Але зупинятися в таких випадках не рекомендується. Тайга не прощає зупинки. Мертвa сама, непорушна й безкінечна, вона жene людину по своїх просторах, не даючи їй дозволу одпочити. Біль і втому, нудьгу й лихоманку треба душити в собі цим беззупинним рухом. Припиняють його лише тоді, коли хотять умерти. Тоді, коли воля до життя рветься на шматки, як перегнила нитка.

Наніч вибрали неглибокий затишок під берегом і розпалили перед ним багаття. Бродяга зняв із себе всю одежду, витерся спротом і захропів у своєму мішку до спання. Ничипір проробив це ж і собі, але сон тікав од нього, як звір од вершника. Тіло все трусилося. В голові двигтіло так, що очі ніби вилазили з зіниць. У затишку було вогко. Ничипорові здалося, що він умирає. Серце калатало в грудях ніби з останніх сил. І непомітно оволодів ним сон. Обоє були до краю стомлені, жаден не думав про золото, котре лежало в їхніх сумках. Лихоманка трусila до світання. Ранком компаньйони встали з важкими головами й неслухняними ногами. Пойли, напилися чаю й знову рушили далі. Не можна було засиджуватися, доки не вийшла з тіла чудна хвороба. Все напруження волі йшло тільки на те, щоб тримати себе просто й рухати ногами. Так почався другий день життя капіталістів.

Цього дня була сутінь, сонце не пробивалося крізь темні, кошлаті, снігові хмари, ішов дрібний сніг із вітром. Коли його трохи нападало, вітер почав мести по підмерзлому верху первопада. Спершу це були ніби жарти — сніг забігав наперед, мов сковзаючись по гладенькому шклі, потім він почав вихрітись, зриватися дотори, метелитися у повітрі, знову падати і знову підноситися. Хуги ще не було, але почувалися вже всі ознаки її наближення. Бродяга поспішав до ріки, в которую тік ручай. На його думку там були

місця, де можна пересидіти негоду, і під берегами — ледве помітні вузькі стежки, що їх не заносило снігом. Отже компаньйони не барися. Вони не ставали навіть на обід. На півночі купчилися цілі башти й фортеці з хмар, там завмерли наче хвилі бавовняного моря, перед тим, як затопити землю. Вітер міцнішав і дмухав нападами. Бродяга за непомітними ознаками вирахував, коли почнеться справжнє пекло. До того часу треба було дійти ріки. Компаньйони майже бігли. Забулася недавня лихоманка: життя поставлено під загрозу! Деся з глибини мізку випливло бажання жити. Це почуття спочатку тільки жевріло, але з кожним сильнішим подувом вітру воно спалахувало, як пожежа. Нарешті, бродяга перебіг на лівий берег ручая і став дертися нагору по слизькому снігу. Моментами, коли вітер ніби затухав,чувся гомін ріки, що ще не замерзла. Бродяга шукав печери, страшно кленучи життя, — вітер і сніг сліпили йому очі.

— У нас є ще півгодини, — кричав він, — щоб ізнайти затишок і нарубати палива, бо хуга нас триматиме кілька днів. Це йде найстарша відьма тайги.

Нарешті, він ізнайшов щось подібне до печери. Компаньйони поздіймали з себе всі речі та зброю і кинули туди. Сами ж стали готуватися до хуги. Знайти затишок — було лише половиною діла. Найважливіше починалося тільки тепер. Сніг закружляв з подвійною силою. Серед його пелюстків було темно, як у лісі. Найстарша відьма тайги наблизилась долиною, де тік ручай, аж до самої ріки. Тонкий свист у вітах дерев голоснішав і ширився. Незабаром все свистіло навколо, хугало, скавучало, і ліпив сніг. Бродяга встиг ізрубати кілька молодих сосен. Разом із Ничипором він приволік їх до печери і заклав ними війстя ІІ. Доки компаньйони приволокли ще дерев для багаття, печеру замело зовсім. Ничипір проліз до середини і став

порядкувати там, а бродяга стояв на вході, обнесений снігом, і розмахував блискучою сокирою. Він, ніби змагався з хугою, рубаючи ворога гострою крицею. За кожним ударом опадали віти з сосни, і Ничипір утягав їх до печери. Швидко всю печеру було закладено пахучими вітами. Надворі вже розходилося справжнє пекло. Але бродяга не кинув працювати, знаючи, що головні сили ще йдуть позаду. Тільки обрубавши останню деревину, залиш він до печери і повтігував стовбури за собою. Тих, що не влавили, він на порозі перерубував. Ничипір мовчки слідкував за цим божевільним вибухом енергії. Бродяга роздмухував вогонь. Ідкий дим поліз у вічі. Потім цей дим ізнайшов вихід, бо вогонь розкладено було на порозі. При світлі компаньйони роздивилися печеру: вона мала розміри подвійного ліжка, а стеля її підносилася на половину людського зросту. Сокира пішла знову в діло: бродяга дав її Ничипорові — поширити житло. Цей вирубав попід стінами закапелки для спання. Землею обіклали багаття, з вітів сосни поробили постелі, заплели сосновою війстя печери, теплий дим пробував текти вгору крізь віти й сніг, та там його забивав вітер, дим виїдав очі, не даючи тепла. Потроху розгорілась ватра, можна було зогріти води з снігу. Надворі аж тепер розпочалося щось справжнє. Не вірилось, що ще позавчора була самітна осінь. Це прийшла володарка тайги, її одвічна господиня, люта зимова хуга.

— Зима, — сказав бродяга, зогріваючи руки на вогні. Він став цілком байдужий до всього на світі. Тепер, коли минула небезпека, він умів одпочити. Ніби й не сиділи вони самі на березі ріки, в заметеній снігом печері, а навколо на тисячі кілометрів не було безлюдно і не вила й громіла всевладно найстарша відьма тайги.

Компаньйони прокинулися від холоду. Ватра погасла. У печері було темно, і їдкий дим блукав нею. Надворі голосила хуга — вона за ніч набрала ще сили та завзяття. Бродяга став роздмухувати вогонь і гріти воду.

— Я тобі скажу, — почав він, — як баби нашого брата із світу зводять. Я тоді жив у «Непомітному». Була нас артіль — чоловіка десять. А в артілі — баба. Ще коли ми рушали з Хабаровського, вона пристала до нас за куховарку. За місяць її і впізнати не можна було — з дохлої кішки стала зовсім павою. Ми зранку йшли на нашу заявку — золото глибоко тоді залягало — і до обіду сиділи під землею, довбаючи породу. Звичайна бадя витягала пісок на поверхню, там же ми його й мили. У обіди ми йшли до нашої землянки, де чекав обід. Баба виходила з комірчини, що її ми для неї одгородили, і усміхалася нам усім. Тільки цим ми й трималися, бо з золотом нам зовсім не щастило. Ми не намивали його й на харчі. Баба ця поставила на нас ставку — нас було десятеро — сильних, здорових, як повнолітні дуби. І ставку вона виграла, бо ми доти напували старателів спіртом, доки знайшовся з-поміж них один, що знав кращі місця. Під п'яну руч він розповів за те місце, що зветься тепер «Веселий». Спочатку ми відправили туди наших розвідчиків, а потім і сами зникли гуртом з людських очей, щоб опинитися там, доки держава про те місце ще не пронюхала. Ми потрапили на дурне золото. Тоді баба стала жити з нами усіма. На кожну ніч вона вибирала собі дружка. Решта нас — корчилася на койках, і оселилася між нас тоді чорна нудьга. Ми платили за жіночі пестощі золотим піском. Вона його зібрала стільки, що могла б утопитися, повісивши собі на шию. Це був божевільний час. Золото ми брали просто руками і знахабніли без міри. Почали щодня пити спірт.

Все це зробила баба. Пішли сварки, бо ніч у комірчині була вищим за все, що ми досі знали. Твоя Наталка нагадала мені й гарячими руками й іншим. Можеш тепер судити, чому я згодився вести тебе на «Золотий Ручай». Навіть зараз я живу нею...

Раптом від Ничипора пролунав постріл. В останній момент стримавши себе, Ничипір встиг шарпнути револьвер догори. Бродяга зіщулився і схватився за свій.

— Необережно вистрелив, — пробурчав Ничипір і взявся за пояс, де було золото. Воно його запекло, мов вогнем.

Бродяга оповідав далі, хуга гrimila так, мов у неї були підземні труби. Та швидко він помітив, що Ничипір не слухає. Байдужий свист линув із кутка, де лежав Ничипір. Запах спірту повіяв на бродягу.

— Ти, продажна твоя шкурка, — закричав раптом Ничипір, — кому це ти розповідаєш, кров проклята? Я своєю рукою стріляв бойців, стріляв гадів, я переміг сто тисяч ворогів! Вона душить мене — ваша вошива, обскубана тайга! Стій, я вийду на неї з револьвером, з бойовим револьвером командира армії. Ви мені заплювали душу, прокляті варнаки! Стій, собако, я тебе шльопну!

Ничипір з револьвером у руках вискочив з печери, пробивши собою замет снігу, і став стріляти в повітря. Сніг був йому по пояс. Вистрілявши патрони з револьвера, Ничипір спробував бігти, посковзнувся й упав. З печери виглянув бродяга. Над Ничипором лютував сніг. Він засипав його з головою, співаючи панахиду. Бродяга перечекав іще пригадуючи — скільки разів вистрелив його компаньйон, він не хотів потрапити під кулю. Ничипір борсався в снігу, ніби в агонії. Тоді бродяга вийшов у завірюху і наблизився до Ничипора. Він узяв його попід руки й поволік до печери.

Ничипір очуняв лише вночі. Товариш порався біля вогню,

у печері було тепло й затишно. На ранок вони рушили в путь далі.

У каравані йшло четверо: Остюк, побратим його й двоє тунгусів, котрі вели пару малих та волохатих забайкальських коней з вантажем. Караван мав напрямок на південь.

— Дивись, — промовив тихо Остюк — він після операції загубив зовсім голос, — дивись, он побігли вовчі сліди.

У тайзі це вважалось за цікаву новину. Особливо після недавньої хуги, коли звір позалазив у нори. Сліди були свіжі, і вовк увесь час біг, не звертаючи вбік. Тунгус вів караван по цих слідах.

— Вовк не поспішає, наче це він вийшов на прогулку, — прочитав на слідові побратим, — наче на прогулку вийшов.

— Цікаво, — обізвався Остюк.

— Справді. Я на цьому дещо розуміюся. Я був бойскавтом, а ти ж знаєш, що бойскавти по більшості вивчають різні сліди. У хлопців розвивають тонку спостережливість, уміння помітити непомітне і зробити висновки з мізерного. В армії я через це був першим розвідчиком, я гуляв у ворога, як у себе вдома.

— Ти і в Парижі гуляв, як у себе вдома, — засміявся Остюк.

— Так от, — ніби не почув побратим, — отакий слід мені розповідає багато. Я бачу, що слід іде рівномірно, вовк ступає на повну лапу, часом він сідає на хвилинку, ніби дослухається до чогось, потім — знову топає помалу, він наче неголодний, але я бачу, що він худий і не вгодований вовк. Лапи у нього великі, це дорослий звір, а грузне він на снігу, як вовчена. Звідси я роблю висновок, що він

худий. Біжить він рівно, це — не слід полювання, коли треба петлювати, обходячи здобич. Слід недавній — вовк пробіг не більше, як шість годин тому. Завдання — може він теж біжить до «Веселого»? Дивно, що він вибрав шлях, яким ходять люди.

— «Веселий», — ковтаючи склади, сказав тунгус, — сонце вниз, «Веселий».

Він хотів сказати, що увечері доведе до «Веселого». Деякий час ішли мовчки. Остюк безмірно мучився, загубивши навік голос. Прекрасні пісні поставали в його пам'яті, безліч мелодій звучало у вусі, тільки вже не співати йому їх до смерти. Ні за чим Остюк не тужив у житті, але зараз його охопила майже туга. Він заспівав про чумака, що з батіжком у руках доганяє долю. Потім він виводив про Морозенка. Далі почав:

Ой, три шляхи широкій докупи зійшлися.
На чужину з України брати розійшлися!

Ще багато пісень проспівав Остюк, ідучи за побратимом. Цей звик уже до шепотіння Остюкового, а тунгуси подумали, що Остюк молиться. Так кінчилася слава першого партизанського співака.

Вовчий слід не переривався. До нього з правого боку долучився ще один. Люди йшли по слідах, як мисливці. Тунгуси сказали один одному щось із цього приводу, і знову посувалися в мовчанці.

— Проклятий край, — прошепотів Остюк, кинувши співати, — після нашого сонця й багатства сюди тільки вмирати їздити. Коли вже колонізувати його, то посылати таких, котрих не жалко, або — що звикли не роздягатися все життя.

— Хіба того, що ми добули, не досить для притягнення сюди робочих рук і відважних сердець? Ми дослідили

тільки одну долину, а вже маемо що показати колонізаційній управі. Одне золото дасть можливість жити тут людям, я не кажу про мисливство, скотарство. А скільки таких долин тут є!

— Ти інженер, — хотів закричати Остюк, що не звикнувши до того, що у нього немає голосу, — але ти на хвилину будь людиною. Ти знайшов там своїми струментами наявність золота й інших металів, але людині треба ще теплої години й сонця, до котрого вона звикла. Нашо тоді жити, коли діти твої не бачать сонця, жінка твоя не ходить босими ногами по теплій землі, сам ти здобуваеш золото або підеш на полювання, і ніколи не знаєш, як родить земля, ніколи не почуваєш того, що ти живеш, що ти краплину радості знаходиш на землі?

Побратим засміявся. Після Остюка здавалося, що він кричить, — так його голос лунав над снігом.

— Тебе вже ніщо, певно, не одірве од землі, маршале. Лондонські робітники теж не бачать сонця, робітники на шахтах ніколи не відчувають, як цвіте земля, не знають, що таке — прозоре, чисте повітря: коли вони працюють удень, то сплять уночі, коли вони вночі довбають землю — день їхній забирає сон. Проте, вони знають, що живуть. Ім відомо, що є інша мета, крім особистої, є майбутнє, ради якого вони працюють.

— Це безглаздя, — перебив Остюк, — на планеті, що кружляє поміж усіх небезпек якоїсь чорної безодні, смішно будувати майбутнє. Що воно значить, коли яувесь час почуваю, як тремтить підо мною земля, коли я знаю, що після мене нічого не існуватиме на світі?

— Нашо ж тобі тоді думати за дітей, котрим не буде сонця?

Остюк зупинився, шукаючи відповіді.

— Так завше поводяться люди, — говорив побратим,

котрі вперше покуштують книжок, і їм здається, що їхній мозок уже цілком завершене приладдя. Є світовий закон про еволюцію роду, про щось вище за наше розуміння, що змушує людину жити і давати життя іншим подібним. Хай вимре зараз усе живе на землі, але через мільйони років усе знову буде таким, яким воно є. Людина й вигадує собі все, щоб не збожеволіти. Раніш релігія хотіла заборонити знання. Віра хотіла керувати землею.

— Мені страшно, — сказав Остюк, уперше вживши цього слова. У голові в нього завихрилося безліч думок, що на них не знаходилося відповіді. Межу, за якою починається божевілля, стало яскраво видно. Панічний, божевільний ляк прийшов до Остюка. Він ізгадав своїх партизанів, котрих заставала смерть у повній силі, з ясним розумом. Предки прийшли йому на пам'ять і, глузуючи, подивились на нього з ешафотів. «Діло роби на землі, — сказали вони хором, — для діла ти живеш, а не для божевілля». Остюк подумав, що божевілля є розум живої людини, став розбиратися в тому, як божевільний дивиться на життя, і прийшов до висновку, що він губить кінці свідомого. Знову спогади, знайомі постаті попливли перед очима. Це був позасвідомий порятунок від тих думок, які стали з'являтися в Остюка в наслідок операції.

Вовчі сліди, що до них уже встигли звикнути, — раптом повернули ліворуч.

— Стій, — наказав побратим, — запитаемо наших поводирів, що це за сліди ішли. Я бачу тут підозріле. Ніби вовки увесь час ішли поруч якоїсь здобичі і почули, що здобич та дается себе взяти.

Тунгуси довго плутали щось, показуючи руками. Остюк помітив, що вони ховаються од нього й побратима. Позасвідома тривога ніби прилетіла з чиїмсь диханням. Остюк видобув свого револьвера і посварив поводирям. Його

шепіт був страшний і грізний. Тунгуси відчули серйозність загрози й розповіли про те, що сказав їм вовчий слід. Вони підтвердили думку побратима. Справді — вовки йшли поруч здобичі, чекаючи можливості наблизитися. З усіх ознак — рівності шляху вовчого, нешвидкого їхнього руху — ясно було, що там десь ішла людина. Тепер вона впала і вовки помчали до лежачого.

— Треба йти на поміч, — захвилювався Остюк, — може ще можна врятувати!

— Навряд — вирішив побратим, — вовки бігли тут шість годин тому.

Та Остюка наче щось тягло по слідові. Тунгуси безнадійно поцмокали язиками, але пішли за Остюком. Рівна, глибока тиша стояла кругом. Сніг рипів під ногами, наче люди наступали на звуки. Ішли з кілометр. Тунгус показав наперед на самітну темну пляму. Остюк машинально помахав револьвером. Наблизились. Темна пляма була вовчим тирлом. Зграя вовків, ніби протанцювавши танка, помчала геть. На снігу видко було кров, шматки одежі повтоптувано в сніг, розкидані речі, рушниця на снігу. Побратим обійшов місце вовчого пиру.

Коні лякливо наставляли вуха, чуючи запах крові, стиха іржали, поривалися йти далі.

— Шукачі золота, — сказав побратим, — ішли досі вдвох, а звідси — один. Цей — або підбився, або його застрелив задній. Тут часто практикується постріл у спину. Ходімо по слідах за першим.

Остюк відчув огиду до звичай тайги.

— Може тут був чесний бій? — прошепотів він, ідучи за побратимом, що придивлявся до слідів на снігу. Людина пройшла сама. Поверх її слідів видко було вовчі лапи.

— Убивця волоче ногу, — прочитав побратим, — може там був і чесний двобій? Про це ми дізнаємось, коли поспі-

шимо. Я боюсь, що вовки таки насядуть, як побачать його слабість.

У відповідь на ці слова здалеку десь донеслася луна пострілу.

— Поспішаймо, — крикнув побратим до тунгусів, — він певно давно вже відстрілюється!

— Це все золото, — мовив Остюк, — скільки на ньому налипне крові, доки воно вийде з землі.

— Що дорожча річ, то тяжче її здобути, — висловив чиюсь сентенцію побратим, — і навпаки.

Швидко знайшли осторонь забитого вовка. Власне, це були рештки вовка, які не доїла зграя. За сто кроків — знову вовк. У цього було розвалено голову.

— Вовки бачать лакому здобич, ім хочеться вже відчути її на зубах. Вони забувають, що у людини є зброя, — були слова побратима.

Поминули ще одного вовка — і цього забито в голову. Тунгуси щосили підганяли коней. Здалеку долинув постріл. Знову мовчанка.

— Ще б'ється, — прошепотів Остюк, — відступає з боєм і волоче поранену ногу.

Чомусь йому прийшла на думку Павлівка. Він пригадав, як билися його кіннотчики, чекаючи приходу Марченкової піхоти. Сам Марченко постав у нього перед очима, пораний Марченко, якого везли на підводі в бій. Давнє щось затрусило Остюка, як лихоманка. Перед ним коливалося поле атаки. «Флоріда» заіржав десь через ліси й пустелі. Остюк відштовхнув тунгуса від коня, скинув з нього все на сніг і опинився на коні. Побратим йому подав вінчестера. Остюк помчав на виручку.

Через півгодини він побачив купу вовків, що розташувалися півколом біля самітної сосни. Під деревом сиділа на снігу людина, тримаючи в руках рушницю. Здавалося,

що кожної хвилини вовки зірвутися з місць і рознесуть людину. Остюк погнав коня і хотів крикнути так, як кричать кіннотчики, ідучи в атаку. Він захлинувся від напруження, забувши, що вже не має голосу. Тоді зірвав з плечей рушницю, націлився з коня й вистрелив у купу вовків. Людина під деревом заворушилася й свиснула так голосно, що в Остюка залящало у вусі. «Це хтось свій, — подумав Остюк, розстрілюючи вовків з вінчестера, — колись я вже чув отакий посвист».

— Стій, прокляті вовки! — закричала людина під деревом і стала клацати рушницею. Потім вона повалилася набік і завмерла.

— Марченко! — прохрипів Остюк, почувши голос. Він подумав, що божеволіє. Кінь довіз його до сосни. Під нею лежала людина без пам'яті, зарившись обличчям у сніг, не випускаючи рушниці з рук. Остюк зіскочив з коня, шкутильгаючи підійшов до людини, підняв її голову і заглянув у обличчя: перед ним лежав Ничипір Марченко — сивий, змучений, очі в нього були мокрі від сліз.

— Понімаєш, — сказав сам до себе Остюк, — яка тісна земля!

У бараці Лі-Тіна пили тільки спірт. Остюк прийшов сюди посидіти, залишивши біля Марченка — побратима. Це була низька й задимлена землянка, довгий дощатий стіл стояв посередині й кілька лав. Лі-Тін подавав іжу й напої. Через сінці видко було кухню, де поралася жінка. Остюк, сівши край столу, звернув на себе загальну увагу.

— Могорича з вас, — сказав йому сусіда.

— За що? — здивувався Остюк.

— Ви, певно, з Ничипором багато золота намили.

— Я не цікавлюсь золотом.

— Ви, може, на прогулянку ходили з Ничипором у тайгу?

— Я ходив туди у своїх справах, — прошепотів Остюк, — і раджу вас мої справи залишити мені.

Він стукнув кулаком по столі з усієї сили.

— Хазяїне, — почув Лі-Тін шептів Остюка, бо навколо стало раптом тихо, — націди дві міри гарячого — у моого сусіди гуляща горлянка, хай вип’є.

Навколо прихильно зареготали. Бородатим старателям одразу Остюк сподобався. Сам він нахилився над столом і згадав розповідь Марченка про те, як той воскрес. Виходило, що так хотів Шахай. Він показав Ничипорові наказа про його арешт і попередив, що навряд чи зможе знову визволити. Марченко злякався. І ось що надумав Шахай: перевдяг у Марченкову одежду полоненого і наказав Марченкові прострелити тому голову. «Я виконав це», — зізнався Ничипір. «Дивися, Олександровичу, це ти розстріляв самого себе», — сказав на прощання Шахай, і Марченко пішов бродити по білому світі. Остюк пригадував деталі похорону Марченкового, як Шахай говорив промову на могилі, як жорстоко мстилися партизани за смерть Марченка. Минуле приходило з забуття, Остюк жахнувся проклятої долі товариша. Багато було чудного й незрозумілого тут, і жорстокий Шахай стояв десь далеко, як невблаганий гнів.

— Кралю Ничипорову бачили? — запитав Остюка сусіда, — може ви зробите її добришою. Загляньте через сіни до кухні, коли ви розумієтесь на жінках.

Остюк не звернув уваги на пораду. Він надумав везти з собою Марченка на батьківщину. Треба рятувати людину від ганебної пристрасти до золота. Він розплатився й вийшов. На дверях йому зустрілася жінка. Остюк придивився до її обличчя.

— Здорові були, Наталко, — сказав він, вирішивши не

дивуватися ні з чого в цій чужій країні, — а де ваша донька?

— У мене дочки немає, — одповіла жінка.

— Хіба ви мене не пізнаєте? Я ж Остюк — товариш вашого Шахая.

— Я вас уперше бачу, а Шахай — це людина, яку кляне Ничипір.

— Ви не пригадуєте, як ми весілля справляли? Як ми в рейд ходили?

— Цього зо мною не було, — одповіла жінка й зблідла.

— Ви, звичайно, змінилися за ці роки, — вирішив Остюк, — але я вас одразу впізнав. Не може бути на світі такої подібності!

— Не знаю, — сказала жінка, як загіпнотизована. Вона не піднімала на Остюка очей.

Зовсім розгублений прийшов він до землянки, де жив Марченко. Побрратим саме вийшов. Маленька лампа світила на столі.

— Ничипоре Олександровичу, — ніби жартома вимовив Остюк, — чи знаєш ти сам, яка ти фатальна людина? Кожен твій крок угрзузає на аршин у землю.

Марченко винувато осміхнувся і витяг з-під подушки шкіряний капшук.

— Золото, — озвався він, — дві порції золота.

І подав капшук Остюкові. Цьому згадалася одразу розтерзана людина й вовчий слід. Згадався колишній Марченко, що здобув зброй, скликав армію й передав її товаришам. Тепер він так само, як армію, віддає золото. Увійшовши до землянки, побратим зняв і протер окуляри.

— Золото, — подав йому Остюк, — що на нього можна зробити?

— Це не мільйон і не десять тисяч, — одповів побратим, подумавши, — можна скласти на весну партію і намити сто

тисяч. Ви не забули туди дороги? — запитав він Марченка, одразу зрозумівши, звідки золото.

— Знайду, тільки б із ногою моєю нічого не трапилося — пече як вогнем.

— Рана легка, та крові витекло чимало. Набереться крові до весни.

Остюк поклав капшука на стіл і став ходити з кутка у куток. Марченко слідкував за ним очима. «Це другий Остюк, — подумав Марченко, — скільки зморшок поклало на нього життя!»

— Ничипоре, — вимовив Остюк, — чи хочеш ти знову стояти разом з нами? Тяжко тобі йти самому по землі! Сім років віддали ми війні, сім найкращих юнацьких років. Ми стали, зрештою, все бачити в чудному освітленні. Ми спустошені, Марченко, до краю спустошені для того, щоб жити поодинці. Життя людське для нас тільки велике поле атаки, де падають поруч і попереду, де знищити людину — звичайна фізіологічна потреба, як напитися горілки. Де для нас добро і де зло? Зеленими юнаками ми вже знали, що все скороминуше, все розспілеться на порох, коли торкнути його пальцем. Те, чого людина в звичайних обставинах доходить лише на кінець життя, той біль розчарування і марність життя — ми взнали юнаками, і тепер на порозі справжнього, увійшовши в мужність, увесь час почувасмо на собі жах юності, свідомість непотрібності існування. Треба нам зібратися всім докупи, щоб розсудити гуртом, як ізнайти спокій.

До землянки увійшла Наталка і сіла в темний куток біля залізної пічки.

— Може смерть собі заподіяти, — провадив Остюк далі, і Наталка від несподіванки здрігнулася, — щоб одразу з усім покінчити? Може до пустелі податися, де серед пісків і спеки відчути гордість справжньої людини, знайти

крихітки віри в собі, бо розум наш розточала чоботом війна?

— Шукати спокій соромно мужчині, — зауважив побратим, — краще тоді шукати смерти, хоч і це є не менша ганьба. Ви мусите знайти мету.

— Мету? — перепитав Остюк. — Невже ми не мали мети, коли билися за неї?

— У царя ви воювали з примусу, а потім — за прекрасне майбутнє, що його їй не викладеш у словах. Тепер прийшло воно, те майбутнє, треба десятки років зміцняти його працею, упертістю й терпінням. Це не ваша професія, — закінчив побратим, — бо ви звикли до перемог раптових та безперечних. Хіба ви можете себе згинати, коли вас загартовано на сталь? Ви ламаєтесь надвое!

Марченко подивився на Остюка і на чудну людину в окулярах. «Хто він такий?» — питали його очі.

— Це мій побратим, — Остюк помітив запитання, — я знайшов у ньому життя, коли іншим здалося, що він мертвий. Я врятував його, за що він уже встиг мені віддячити не раз! Звуть його Михайлом, як і мене.

— Чому ж нам треба повернутись додому?

— Тому, Ничипоре, — одповів Остюк, — що є у нас ще Галат, є Шахай, якого не перемогла армія ворогів, з яким ми завше перемагали. Ми сядемо всі до столу і вип'ємо четверть доброго вина. Ізгадаємо ту силу прекрасних та відважних бойдів, що ми їх поклали на фронтах. Успенівка ї Павлівка, Покрутівські яри, ріка Синява пригадаються нам. Брати Виривайли — Іван, Петро, Семен і Панько воскреснуть між нами, в наших розмовах. Ми поділимось радістю й сумом, набутим досвідом мирного життя. Може ми й заплачемо з великої радості.

Наталка заворушилася у своєму кутку, знайшла щось і вийшла з землянки.

— Куди вона? — запитав Остюк похмуро.

— По дрова, певно. Тут лісок поруч.

— Де ж вона вночі їх знайде? — розгнівано сказав Остюк. Він побачив біля пічки купу дров. — Дрова є, а в неї у очах гіркі слізки, коли виходила. Нашо ти її пускаєш у те китайське кішло?

Марченко одвернувся від світла.

— Піди, — сказав побратим Остюкові, — вона не до китайця.

Остюк раптом глянув на двері, нетерпляче відчинив їх і вибіг. Хвилини через кілька він повернувся, несучи на руках Наталку. Наталка була без пам'яті. Остюк поклав її на ліжко і став робити штучне дихання.

— Понімаєш, старушка, — шепотів він, — тобі ще не пора вішатися. Нам треба, щоб ти нам повечеряти дала.

Марченко подивився на Наталку байдужо і попросив води, щоб напитися. Його мучила жага.

СЬОМА ПІСНЯ

Голос:

Ми путь свою пройшли, як галаган,
Що з неба, од зорі схилив орбіту.
У ніч, у млу, у біль, у дикий лан
Летіло іспідковане копито!

Дихання моря пестило фрегат.
Широкий вітер з півдня шторм заводив.
Незнаних напрямків ішов пасат,
Прапорами вимахував без коду.
Незнаних напрямків ішов пасат!
Нечуваної сили і завзяття—
Стелився гул вогненних канонад.
Тремтіло сонце в небі, як латаття.

Достойна і смілова наша путь.
Бадьорі й перекинані бойці ми.
Наш край в цвіту! Цвіте наш край в степу!
Живутъ його простори несходимі!

На вітрі рухаються руки рей,
На обрії — омана заозерій...

Хор:

Ми стоїмо плечима до плечей,
І світ відчинено, як двері!

Залізний бовдур упав на рухливі циліндри. Він був розпечений дочервона і важив з тонну. Циліндри крутися, трохи виступаючи з землі, стали рухати на собі розпеченої бовдура. Одразу — спека. Повітря хутко розтікалося од заліза. Гуркіт прокатного стану рвав вуха. Повітря тремтіло над залізом. Тремтіло над циліндрами. Залізо дмухало на боки розпеченим ротом. Циліндри потягли на собі бовдура до валів. Із заліза злущувалася тоненька шкірка, залізна луска холонула одразу і ставала блакитносірою. Бовдура схватили вальці, видушили з нього тьму іскор і викинули по другий бік себе на рухливі циліндри. Гуркіт, як грім. Тонна розпеченої заліза посунулася назад і знову протислася крізь важенні вальці. Брязкіт. Вона трохи потоншла й розтяглася. Гаки перевернули її, безперестанку стали шпурляти крізь вальці. Гупала. На вальці лилася вода. Довгий ряд вальців чекав залізної тонни. Крутилося. Ворочалися в землі вали, трясли землю. Прорізи між вальцями меншали й меншали. Червоне залізо витягалося. Сморід, рев, пара і спека вихрилися вгору, до пробитого скляного даху. Новий бовдур упав на місце першого перед найважчими вальцями. Вибухнула навколо нього спека. Червона довга стрічка почала в'юнитися по обидва боки прокатного стану — з першого шматка. Крізь дах припікало сонце. Промені його стояли купою стовпів із смороду й диму. Біля входу біліла газета на стіні. Червона залізна стрічка витяглася й потемніла. Вона стала довжелезною

рейкою. Дзеленчала. Цилінди потягли до круглої пилки, що різала її на шматки. Горобець залетів крізь дірку під дахом. Сморід і грюкіт підкинули його вгору і вдарили об скло. Гуркіт прокатного стану злякав. Пилка перерізала рейку, наче кістку. Дзеленькнула пилка. Спека й сморід. Крізь двері вдерся протяг, пройшов над станом угору в дах. Горобець нарешті вилятів. Третій бовдур упав на цилінди. Другий — сотовся між вальцями. Соняшні стовпи зникли — зайшло за хмару. На стіні гасла: «Обережно!», «Увага!». Над вальцями по рейках їздить машина для підіймання ваги — підвага, журавель, кран. Вона несе над землею четвертого бовдура і кидає його на цилінди — в землі. Пилка перерізала рейку. Іскри, як з-під наждачного точила. Кррр-ах! — одрізала ще. Кррр-ах! — знову. Спека, гуркотнеча, сморід, жага, піт. На цилінди упала п'ята розпечена тонна. У сусідньому корпусі гули мартени: — вентилятори, полумінь, хемічна реакція. Підлога — безперервна піч. Бовдури стояли в ямах, з яких билося полум'я. Поступово порожніли ці гнізда. У повітрі — сірка, палений пісок, зализо, дим. Відчинилися двері, побіг протяг. Жага. Добре б — голому обмитися снігом. Крізь вікно — за парканом терикон і шахтний помост. На терикон бігає одинока вагонетка, викидає нагорі породу, повертається. З естокади сплеться вугілля. Яка прохолода десь в лісі! Шостий бовдур розпеченої заліза упав на землю. Кррр-ах! — пилка. Дзеленькнув дзвоник на крані — «бережись!» Ударило з-за хмари крізь дах сонце. Промені — стовпи смороду, диму. Болять вуха. Напруженість.

Він не мав часу замислитись. Мозок поглинули червоні бовдури. Вальці крутилися під ним, вимагаючи заліза. Він їздив із краном над вальцовальним станом і далі, де

з землі вибивалося полум'я. Хобот його машини нахилявся, витягав із землі розпеченої бовдура і піс до вальців. Кидав на рухливі цилінди. Повертався за новою пайкою. Безліч дрібниць вимагали найпильнішої уваги. Невідхильна послідовність рухів! Кинув бовдура, підняв хобота, рушив, дзвони в дзвоник! Приїхав, зупини крана, нахили хобота, візьми! Дзелень-дзелень, назад, залізо пече очі, шкла окулярів нагрілися, нічого не зачепи по дорозі, стань! Повернув хобота, опусти його поміж людей, що розлетяться набоки, як шматки болота з калюжі, туди засичить розпечений бовдур, кидай залізо!

Мозок пильнує послідовності. На це йде вся енергія. Голова не мислить. Дів рефлекс. Очі й руки. Швидко людина звикає ототожнювати себе з краном. Це — рука людини бере розпечене залізо. Це її колеса котяться. Вона сама так повертається всім корпусом. Електричні мотори на крані воркотять, рухаючи колеса, підносячи вагу.

Унизу вештаються люди. Одні — з довгими кочергами, другі — в рукавицях, з кліщами. Поміж них — червоні зализні стрічки. Люди — вертки. Залізо пролазить крізь щілину у вальцях, сotається по залишній підлозі між людьми, звивається, лізе під ноги, помахує головою. Робітник ухватив кліщами за голову. Тіло розпеченої, рухливої, довжелезної рейки здригається. Вона хоче притулитись до людських ніг. Тоді зашкварчить м'ясо і хлине чорна кров. Робітник уtkнув голову гадюки в інші вальці. Вони стали ковтати її, як червону макарону. Ще одна — на її місце. Треба хватати за голову. Галат замахнувся кліщами. Він став навшпиньки, щоб у кожний момент одскочити вбік, коли залізо посунеться проткнути живіт йому. Кліщами схватив за край рейки. Вальці потягли її до себе. На другому боці Санька Шворень наготовувався.

Це були вони — відважні партизани. Кров Саньки Чотирі шаблі—14

горіла в цьому пеклі, гублячи селянську нудьгу. Галат лише відновив у собі те, що було в нього до партизанки. Робітничий рід. Обох ізнайшов Шахай на шосе. Славетні командири — кулеметчик і гарматчик сиділи й розбивали каміння. Сонце пекло, на молоти лягав пил дороги. Іноді співали. Шахай упізнав їх через пісню. Вони були задумані й безпомічні. Від молота кололо під сердем, рани свербіли, ніби не загоївшися. Поруйнувавши мирні дороги, вони сами їх мусіли й лагодити. Слава їхня швидко минула. Таки краще було б умерти в атаці, — не раз думали вони. Неймовірні герої, легендарні бойці Успенівки й Павлівки — Санька з Галатом поставали звичайними людьми. Їх забули, як забувають усе, що пережило свою славу. Вони били каміння на шосе і давалися пилом з коліс.

Санька, ніби набій у гармату, сунув залізо в вальці. Наготовував кліщі. Кран привіз, задкуючи, розпеченої бовдура. Замість їхати по нове залізо, кран зупинився, його людина стала мастити. Незабаром мала бути перерва. Ледве було поставлено мазничку, як прогув гудок. Стоп! Рух машин завмер. Дим коливався. Робітники наче одв'язалися од машин — одійшли від них далі, посидали під стіною. З крану людина злізла по драбинці. Мозок приємно звільнівся од напруження. Він міг уже мислити. Людина набрала індивідуальних рис. Робітники залишили для неї місце коло столу, біля Галата. Галат устав і знову сів. Сталі їсти, дістаючи їжу з баульців. Людина з крану була центром трапези. Це почувалося, хоч наявних знаків уваги до неї не помітити. Сама вона задумливо жувала хліб, кусала баклажани, вмочивши в сіль, заїдала яблуком. Її руки були поважні, як молитва, людина їла, як ідяте селяни: побожно тримаючи хліб, правлячи древній чин. Мозок не фіксував нічого глибоко, він відчував насолоду й заспокоєння від музики, що стала раптом линуті з репродуктора радіо.

Зміст пісні не доходив. Вона була така знайома, що спомини одразу заклекотіли в голові, і завдяки їм загубилися перші строфи пісні. Грав і співав кобзар. Галат поворухнувся, пригадавши слова про козака Швачку. Йому постала в уяві п'яна ніч Шахаєвого весілля, надійна ніч і скроминуща. Щось знайоме почув він у голосі кобзаря. Зухвалий, гостроязикий Панько Виривайлло прийшов на думку: це була його улюблена.

Ох, і ти козаче, козаче Супруне,
А де ж твої прегромкі рушниці?

нарешті дійшло до мозку людини, що працювала на крані. Кобзар співав думу про Супруна. Репродуктор стояв над столом. Робітники слухали, стиха жуючи сніданок.

Гей, мої рушниці в хана у світлиці.
Сам я, молодий, у темниці.

відповів сам собі кобзар, перебираючи струни.

Ох, і ти козаче, козаче Супруне,
А де ж твої воронії коні?
Гей, мої коні в хана на припоні,
Сам я, молодий, у неволі.

У пісні не було тайни. Не діяв кобзарський гіпноз. Кобза загубила таємничий свій вплив. З репродуктора щось шкварчало замість павз. Не було просторої хати, котра по вінці виповнилася б сплесками пісні. Не було широкого степу, що сам по собі діє, як гіпноз, не було синього неба над головою, страшної волі високого місця. Слухачі не бачили кобзи, дивної опукlosti її черева, близку й дзенъкоту півсотні струн. З репродуктора линули слова, бреніла мелодія і вона була ніби сліпа, без очей. Несміливо ввіходила до свідомості, тихо сідала у кутку. Пісня була темна.

Гей летить ворон з далекого краю,

почав нової кобзар, доспівавши про Супруна. Голос його розлігся урочисто.

На Синяву-річку лине,—

голос завмирав потроху, ворон летів і летів, його крила заплескалися над річкою і завмерли в ширянні.

Там партизанства много погибає,
А офіцерів утричі гине,—

пісня перейшла на швидкий речитатив і розтала без сліду. Репродуктор зашипів, закректив, ніби подавившися павзою.

Ой, ти вороне, ти чорний брате,
Почекай же оченьки виймати,—

жалісливо попросив голос. Мелодія нагадувала тужіння.

Хоче Остюк-батько на коня сідати,
На коня сідати, кадетів рубати,—

закінчив кобзар байдаро. Галат нахилився над столом і за-
плющив очі. Його охопила пекельна туга за Остюком. Роз-
важливий Санька забув і їсти, зачувши пісню про Павлівку.

Ой, ран у самого та й немного,
Тільки тридцять та й три усього,
А найбільша рана — в серці й у нього,
Що не дають друзі підмоги.

Галат ніяково осміхнувся, пригадавши скажену атаку Синчаків, коли він із Марченком ішов виручати Остюка. Побачив атаку кінноти на його тачанки.

— Батьку, — сказав він схвилювано, — хіба ми не дали підмоги Остюкові?

Шахай йому нічого не одповів. За ці хвилини, доки звучала пісня, він зробився на деякий час колишнім Шахаєм. Те, що тамували роки праці на заводі, знову виринуло на поверхню. Він устав од столу, пішов до свого краю і поліз

нагору. Пісні він не слухав — вона здалася йому непотрібною й фальшивою. Уперше — пісня не зворушила його. Певний ступінь розвитку було перейдено. Він подумав про селянство — двадцятип'ятимільйонну співочу силу. Про темне, невідоме й небезпечне море її. Про готовість без краю лitiи кров. Болючими йому здалися минулі бої, криваві перемоги. Він відчув, що пече його наче жага, хтось викручує йому руки і ламає кості, трощить об колоду. Швидко буде гудок — знову працювати, забувши все, крім розпеченої заліза і пекельного вогню.

— А де тут Шахай? — закричав хтось гаркаво од дверей. — До цеху увійшло двоє шахтарів у спецодягові, з лампами. Вони закінчили роботу в заводській шахті і йшли мінням лампки на нумерки-марки.

Шахай озвався згори. Шахтарі підійшли до крану.

— Здоров, Іване, — прошепотів нижчий шахтар. Це був Остюк. Перший — Марченко — привітався й собі.

— Ех, і весело ж під землею метелицю робити, — озвався Остюк далі, — якраз оце під тобою довбаємось. Сажнів двісті.

Шахай зліз униз і потиснув обом руки. Марченко дивився собі під ноги. Шахай сказав:

— Сьогодні після роботи приходьте до мене. Ми до пуття ще й поговорити не встигли.

Гудок припинив розмову. Кран почав іздити по рейках. Шахтарі привіталися з Галатом і Санькою й вийшли. Поволі, збільшуючи швидкість і гул, поновилася робота. Розпечений бовдур упав на землю. Спека, ніби в обличчя хтось дмухав з гарячого міхура. Робітники спрямовували залізо у вальці. Воно рівномірно витягалося. Важкі станки втискали його у потрібні форми, кругла пилка різала потім на шматки: рейки, кругле, куткове і різне «фасонне» залізо. Сонце. Простовісні стовби-проміння. Спека, дим, гуркіт.

Стойть надзвичайна осінь. Голе поле простягається у всі сторони, воно остудилося на зиму, на ньому не коливається мариво, оманні краї. Таке поле — не для мрій. На ньому немає непевних контурів, теплих хвилястих ліній весни. Пора суворого споглядання. Дні холодної нудьги за невідомим. Час, коли людина, ніби готуючись до смерті, може подумати об тім, чого вона боялась ціле життя. Сонце живе котиться по небі без тепла. Пролітають гуси в ір'ї журавлі. Безшумні ескадрильї їхні кидають звідка на землю зовучі голоси. Люди змінюють професії, переселяються в інші місця, зважуються на вбивства — тільки тому, що осінь незвичайна пора року. Те, що здавалося світлом на весні, пожежею — влітку, — тепер воно блимає — каганець, поставлений на обрії. Пристрасні слова — облітає з них листя, видко порожні літери, як голі віти дерева, крізь них — шаршавий сірий папір, шаршаве сіре небо. Поле поросло бур'яном, він, висхлий і неживий, ще не падає гнити. Сухо, куряться шляхи.

Четверо друзів сидять на пагорбку. Наче виходивши багато доріг, вони сіли спочивати. Шахти обступили їх, як козацькі давні могили. За два кілометри долиною потопає в куряві, у димі робітниче селище і знайомий завод. Кілька димарів, як нерухомі пензлі, мають димом височину. Але ґрунт не тримає фарби, дим збирається цілим оболоком, повисає під хмарами — над містом і не рухається. До нього вгору стремить із селища пил. Це поєднання пилу й диму виповнено скреготом металю, гуркотом вогню, зегзицями гудків заводських паровоузів. Неначе кузня велетнів. Половинь з домни — це вогник у горні, гакання гідравлічних молотів — це цокіт молоточків великих ковалів. Чекалося — вийде з кузні, із сірого смерку на чисте повтря велет-коваль. Плечі його з'являться з-над хмар, він переступить купу ді-

марів і витре за хвилину піт з чорного чола. Луна розносить степом важке дихання великого.

— Те, що ми досі робили, друзі,—каже Шахай,—тільки мізерний початок. Тисячі людей, що ми їх поклали в штурмах — тільки перший камінь нового будинка. Зараз під усім оцим полем розбігаються до стволів шахт численні штоліні, армія робітників довбає й вивозить на поверхню вугілля. На заводі друга армія б'ється за метал. Серед наших степів, серед селянської стихії спинається на ноги молода, витривала, терпляча, уперта і революційна кляса — наш пролетаріат.

Вже — надвечір. Терикони біля шахт сірі, поле — сіре, і здається, що друзі сидять в Арабії. Навколої їх товпиться засмалені шукачі правди і спасіння, слухаючи нагорну проповідь. «Будуйте будинок на камені, а не піску», — каже навчитель, і народ слухає його. «Ви — світло світу», — продовжує навчитель, — «не може місто сковатися, стоячи на горі. I, засвітивши свічку, не ставлять під посудину, а на свічнику: то й світить вона всім, хто в хаті».

— Доля пророків, — каже Шахай, — одна: хрест або вогонь. Останнього пророка було спалено, здається, року 1865. Звали його Ель-Баба. Вони з'являються в пустелях, у джунглях, навчаючи такого, що знищує страх на землі. У них самих страху ніколи немає, вони ж, починаючи життя, вже знають, що доля їхня: хрест або вогонь. Біль і страх — ось чого зрікаються пророки.

Остюк устає на ноги, наче хоче заглянути за обрій, куди падає сонце. Як покручене бурею дерево, стоїть він перед друзьями. Вже відоме їм паризьке життя Остюкове та операція. Багато годин сиділи вони за столом, п'ючи вино, що об'єднувало їх, говорячи слова, що зміцнювали відчуття дружби.

— У кнізі Майбутнього, — каже Остюк, — я не помітив

шахт і заводів. Там росте мореля, слива, яблуко. Цвітуть на грядках полуниці. На стінах заводів — повійка, виноград. Усе приховане, затулене зеленим листям. Мало димарів. Диму не видко — паливо згорає доостатку, гази одведено під землею туди, де не працюють. Але в шахтах і заводах виснажуються до безпам'яті. Ось вам наше: дим чорний — у повітря летить паливо і потім осідає шаром вугілля на всьому. Голий, безводний степ оточує заводи і шахти. Ні води, ні дерева. Хліборобів ковтнула вигідніша, нехліборобська робота. Де-не-де коливається на сонці нива. Вона убога як і все зелене в тутешніх краях. На степовій задушливій дорозі — по кісточки пилу. Високою стіною здіймається він за кожною під водою, стойть у повітрі, падає вниз сірою мжичкою, щоб знову піднести за наступним возом. Я щось не бачу й однієї асфальтової дороги, обсадженої липами, грушами й іншими дурницями. Працю ми можемо зробити легшою, можемо працювати вісім і дійти до семи годин, але де та рука, що насадить тут зелений і запашний сад? Багаті і врожайні поля? Пустить струмені живучої, холодної води? Щоб, одпрацювавши зміну, бути людиною, дихати на повні легені, набиратися сили на роботу й боротьбу? Я знаю, що за сотню-другу років стоятимуть отут покинуті шахти, зруйновані будівлі, пустка: люди виберуть з-під землі її поклади і підуть до інших місць. Нащо ж залишати після себе порожнє згарище, замість освятити його трудовим потом, опрацювати руками, що перебудовують тепер ціле життя, великий увесь світ?

Марченко осміхається спустошеним обличчям. Після тайги він загубив уміння жити. В його очах світиться покора й пасивність. Він поводиться, як людина, що збирається вмирати. Слова, ніби заповіт, народжуються в його свідомості і потроху набувають звукової форми.

— Наше золото, — каже Марченко з надхненням, —

воно відродило Ново-Спаське, тепер — Партизанку. Колектив колишніх бойців I-го Ново-Спаського полку обробляє землю нашими тракторами. Бойці верховодять усім селом. Ледарям б'ють зуби до останнього. Злодіїв вивели. Узялися будувати школу. Готують село до колективного господарювання. Я був у них. Я зліз із поїзда на Варварівці і пішов пішки до села. Ниви стогнали од пшеници. Я зайшов у соянини і побачив бабу, що сапала їх. Вона мене упізнала і напалася за ту бочку, яку я забрав у неї колись для свого Полтавського бою. Цього вона повік не забуде. Я заплатив їй за бочку. На вулиці села гуляли в поросі діти у війну. «Я буду Остюком», — сказали одно, — а Миколка — Марченком». Миколка заплакав і одмовився. Я пройшов повз них і дав їм по копійці. Нічого не забувається на селі. Я зайшов до старого Панька — він у колективі теж. Дітей попід хатами було, як черви. Всі оті хлопці, що не вернулися з боїв, бояться передо мною в пилозі, і я не міг їх злічити. У Панька тепер одинадцятеро. «І не мруть же тобі! — пожалівся він, — хоч би з половину тхір видушив». Я взяв на руки одного — «салдатом будеш?» Батько одповів за нього: «Погоничем буде сучий син на тракторі!» Я сидів увесь вечір, і всі приходили до тієї хати. Мене взяв сум. Куди людям діватися з села? Кращим, здібним, здоровим бойцям? Колектив звільнить од землі багато робочих рук. Куди їх виселяти, коли їх розплодиться до того, що сами себе оті діти юстимуть?

— Ви візьмете, — говорить Марченко по павзі, — достойних до заводу. Хай побратаетесь цей завод із Партизанкою. Ви будете керувати селом, організовувати його для спільної праці і приймати до своїх лав нашадків славного партизанства, переможців Павлівки й Успенівки.

Галат слухав уважно Марченкового заповіта. Сонце заходить за обрій. Над заводом горить заграва. Галат

стій на горбі високий, мов тополя. Він пригадує, як важко було бити каміння на дорозі.

— Ви забули, — каже він, — ще один бік справи. Наш цех — як побудований двадцять років тому — так він і стій. Треба докласти рук і грошей, щоб не витягав він кишок із тіла і крові з голови — димом, смородом, брудом, холодом. Щоб не проклинали ми його й машин. Я розумію атаку і смерть і боротьбу, але я хочу жити і відчувати, що я є господар усього в країні.

Друзі мовчать, дивлячися в далечіні. Остюк щось шепоче до себе. У полі кричить птах. Скрізь над шахтами запалюються електричні лампи. Нарешті, Шахай починає говорити.

— Ви сказали! — озивається він. — Ми тепер лише входимо до справжньої боротьби. Обличчя країни — завод, шахта і колектив. Ми вимаємо шаблі, бо вони залежалися в піхвах. Боротьба довга — на цілі життя. Відступати не будемо. Ми партизани — і така наша кров. Ми почнемо, до нас прилучаться другі загони, ми зрештою утворимо знизу організовану могутню силу для перебудови старого світу. Вперед, партизани!

Вони сходять із горба і простують степом до селища.

Червоного прапора красна зоря
Обійде із нами далекі моря!

чується їхня пісня.

Несподівано захворів і став умирati Марченко. Бджола, коли почне близькість смерті, виходить з вулиця і летить далеко, скільки хватить сили. Облізлі крильцята донесуть її в незнані краї густих трав. Там вона простягне натруджені ноги і вмре на холодному листку, а вітер її скине потім геть на землю. Запорожець, коли почне близькість смерті,

вищідить крізь білі вуса кварту оковитої, обніметься з кошовим і піде світ за очі. З високого берега Дніпра оглянеться він на рідну матір Січ, де було немало саламати поїдено, а горілки попито. Махне шапкою востаннє дід і піде умирati в степ, на божу волю. Селянин, коли почує близькість смерти, урочисто наготується до неї, бо чекав цього усе життя — достойно перейти в непам'ять. У білій сорочці ляже він під грушою і покладе на груди велетенські, чорні, покручені руки, що не мали спочивку ціле життя. Груша падатиме з дерева, бо осінь навколо, як мед. Це — мов великі й останні краплі з порожнього вже посуду. Урочисто відлетить подих з грудей, і впадуть на землю руки, ніби прощаючися з нею. Робітник, коли почує близькість смерти, не покине своєї роботи і вмре непомітно, на хвилину заснувши після зміни.

Марченко умирав важко. Дві ночі підкидала його хвороба на нарах. У касарні було завше повно людей: коли йшла одна група на зміну, то друга — приходила вже додому. Дим махорки ніколи не виводився настільки, щоб крізь нього можна було щось побачити. Хтось бринькав на інструменті. Інший — спав і заливчасто хропів і висвистував носом. Троє грало в карти. Двоє борюхалося, перекидаючи лави. П'яний, замовкнувши на хвилину, — знову починав довго й нудно лаятись. В такім оточенню довелося умирati Марченкові. Поруч нього було порожнє місце Остюка, що пішов у шахту на роботу. Кухоль з водою, яким підживляв себе Марченко, стояв наполовину порожній. Вода в кухлі коливалася. Марченко довго думав про те, чому хлюпаеться вода. Його думку переривали припадки непам'яті, темні оази серед зелених, покрученіх і рухливих ліній. З неймовірної глибини з'являлося тоді йому маленьке люстерко води. Воно виблискувало, ніби калюжка, на сірому хмарному небі. Береги його крутилися навколо води,

з берегами крутилося все тло неба. Тільки вода стояла непорушно, гладенька поверхня її лише іноді тримтіла. Після шаленого крутіння всього навколо води, Марченко помічав, що рух завмирав, і в його очах поставав кухоль із водою. Він двигтів від тих дощок, на яких лежав хворий. Багато мільйонів разів траплялося таке перетворення хаосу на кухоль води.

В забої сидів Остюк, маючи кайлом. Лямпа висіла на виступі породи. Шар вугілля йшов круто вниз. Забой попався поганий. Антрацит був дуже твердий, шар—тонкий, доводилось довбати навсидячки, або й зовсім лежачи на боді. До норми ще було далеко. З Остюком працював Галат — за саночника. До ночов на полозках приспособлено шлею, в ней запрігся Галат і рабки вивозив нагору вугілля з Остюкового забою. Він тяг на собі санки з вугіллям, упираючися в породу руками, ліктями й колінами. Навколо вічна чорна ніч шахти. Вугляний пил стояв у повітрі. Десь глухо бахкали двері, що ними регулювали вентиляцію. Хлюпала вода під ногами. А взагалі — була мертвна тиша, бо звуки кайла гасли в забої, і кожен інший звук падав, як вода, на землю, звільняючи місце тиші. З Галата лився піт. По грудях бігли патьоки, з обличчя краплі котилися до носа і падали з нього, ніби чорні кульки крові.

— Звикнеш, — прошепотів йому Остюк, — свіжу людину тут завше кидає в піт. Повітря мало для грудей.

Остюк напружува м'язи, щоб рівномірно бити кайлом. Ноги йому затерпли, він поглядав на породу, що була над головою, і могла обломитися на нього. Кріпильщики запізнювалися. До норми його видобутку було ще далеко. Вугляна метелиця стояла в цій підземній чорній тиші. Щось потой-

бічне ввижалося у зламах породи. Чотириста метрів землі над забоєм ніби назавжди відрізали людину од сонця й повітря. Галат мріяв про ті щасливі години, коли він мчав на тачанці в атаку. Він бачив себе на поверхні землі, чув свою голосну команду і розбишацьку пісню. Повітря — густе, свіже, запашне било йому в обличчя. Та швидко Галат забув і мріяти. Треба було встигати вивозити до вагонеток вугілля.

Остюк іноді поглядав на красуня Галата. Під чорним шаром пилу на його обличчі Остюк помітив розпач і втому.

— Братіку, — сказав Остюк, — мокрий дощу не бойтесь. Удар лихом об землю.

Кайло його било вугілля вже автоматично, мов працював пневматичний молоток. Щопівгодини Остюк із Галатом спочивали кілька хвилин. Після восьмого спочинку Остюк заповзявся ще енергійніш, щоб виробити норму. Коли б йому випав був гарний забой — вже давно б було більше шести вагонеток. Та Остюк ніколи не одмовлявся од того, що випадало на його долю.

Нагорі в темряві з'явився вогник десятника. Скобзаючися по породі, десятник зійшов до Остюка. Хазяйським оком він оглянув роботу. Запитав:

— Як вам тут живеться?

У нього був погляд людини, що звикла до темноти. Остюк перестав довбати.

— Нічого. Сьогодні ледве норму виб'ю.

Десятник підніс лямпу просто до вугілля. Вогник лампи виріс удвоє: в забої було багато газу.

— Посилав же я сюди кріпильщиків, а в тебе ось порода на голову обвалиться, — сказав десятник, приймаючи лампу із забою, — куди вони пошвидняли оце?

— Швидко вже зміна? — озвався Галат, нагорттаючи вугілля на санки.

— Через годину.

Десятник прикрутив свою лямпу і знову підніс її до вугілля. Вогник підскочив у ній від газу й на цей раз.

— Я вам дам інший забой, — промовив десятник, — він тут недалеко. Не вийшов один на роботу. А вугольок там, як масло, швидко наженете своє. Тут треба провітрити і кріпильного лісу.

Останні слова десятник говорив, уже ведучи Галата й Остюка до нового забою. Галат ідучи все спотикався об рейки.

— Так це ви Галат і Остюк? — несподівано запитав десятник.

— Ми.

— То про вас по радіо пісню співали?

— Може й про нас, — гордо сказав Галат, — це Остюк — комісар дивізії і кіннотчик.

Вони йшли по штрекові, розмовляючи. Під ногами хлюпотіла вода.

Все відбувалося ніби вві сні. Назустріч із-за повороту з'явилося кілька вогників.

— Інженер обходить, — пошепки сказав десятник.

Лямпи наблизились. Старший штайгер познайомив десятника з інженером: низенького росту, в окулярах.

— На вашій ділянці з'явилась вода, — зауважив інженер, — треба пошукати звідки вона. Скажете мені по телефону, коли взнаєте. Щоб не трапилось халепи. Тільки не передавайте другій зміні, а самі зробіть.

— А то собі лиха набіжимо, — прошепотів ніби ненароком Остюк, стоячи остроронь.

На диво всіх, інженер підішов до нього і привітався за руку.

— Це наш Галат, — показав Остюк, — шануй і його, побратиме.

Надвечір Марченко зовсім зібрався умерти. Біля нього сиділи всі його друзі. Гамір у касарні не вгавав. Марченко лежав при пам'яті, але вже одірваний од землі. Його воля до життя погасла, як свічка, — на кінець третьої доби. Руки в нього були холодні й жовті. Він став байдужий до всього. Під очима лягли чорні плями, grim смерти. Моментами він здригався, ніби від страшного болю, але волі для того, щоб панувати над своїм тілом, було в нього ще досить.

— Де твоя дружина, Шахай? — запитав він білими, безкровими губами. Щось невловиме й притамане проглянуло з його голосу, пройшло по губах і заховалося у сивих, кострубатих вусах. Стара, сива людина умирала на нарах. Вона хотіла заховати усмішку.

— Умерла, Марченко, як і ти оце вмреш, — одповів Шахай, кров йому виповнила очі.

— Таки дійсно вмерла, — почувся шепот Остюка.

— А ти звідки знаєш? — запитав Шахай машинально.

— Я її сам ховав.

Остюк сказав ці слова страшним шепотом. Та Марченко вже втікдало від його гніву. Він розквітався з землею, як грач у карти, викинувши всі козирі, і заплативши про граль. Тепер лежав він, простягшися на нарах, — переможець життя. Його оточували друзі, невблаганно чекаючи останнього подиху. Гудок — різкий, пронизливий, тривожний захвилював касарню.

— Що це? — промовив Марченко, на мить прокинувшись. В касарні зчинилася метушня, бо гудок кричав на сполох. Марченко подякував долі за те, що вона подарувала йому востаннє самотність. Він заплющив очі і став затримувати дихання, щоб швидше зупинити своє серце.

На шахтеному дворі стояла велика юрба. Всі знали, що в шахті з'явилася вода і є небезпека затоплення її. Викли-

кали охотників рятувати людей і ставити перемички. З нарядної вийшли з лямпами, в брезентах кілька людей. Між ними — Шахай, Галат, і Остюк. Група рятівників полізли східцями до ствола шахти.

Клітъ стояла напоготові. Машина працювала.

— Комуністи, наперед! — прошепотів Остюк.

Зайшли до кліті. Клітъ рушила. Вони повисли в чорній мряці. Вітер свистів знизу. На поясах у них блимали лямпи. Друзі падали в глибину, наче виrushивши из своєї планети: в путь поміж вічних зір.

1926—1929.

ПІСЛЯСЛОВО.

От і скінчено річ. Проспівано кілька пісень. Читач мав нагоду переконатися, що пісні серед прози не зайві, за піснями марширують землею інші герої, мірширує час — осінь, зима, літо, б'ють копитами бойові коні, марширує за плугом робітника кляса, за великим плугом, який заорює межі, уся земля тремтить від напруженості життя і летить-пролітає в наше майбутнє, ради якого всі ми живемо.

В громах і дзвонах, у брязкоті шабель народжувається герої роману. Клинки, кулі, набої убивали порожнечу біля іхніх тіл. Герої вийшли і жили. Та минули бої, дехто став перед втомної, пустельної, самотньої тиші. Вона важка, може. Ба не треба її класти на карб авторові, що знає ціну справжній бадьорості. І герої з'єднуються знову для боротьби.

Що трапиться далі з партизанами? Куди дійде впевнений крок іхньої мужності? Чи спроможний буде автор, узвівши пензля в руку, домалювати колись іхні портрети? Показати, як пролетаризувалося двадцятип'ятимільйонне селянство тридцятимільйонної нації? Він свідомий колосальності такого завдання. Його не лякає багаторічна робота над словом. Але, доки пролетаріят виростатиме, автор візьметься за складання маршів, за писання бадьорих слів, щоб його клясі було красно на барикадах. Може за

цей час і виринуть десь на поверхню життя невтомні бойці і читачеві знайомі.

Зараз же — вони зникли з очей автора. Останні слова, які він чув од них, були: «Вперед, партизани!»

Жовтень, р. 1929.

Ціна 1 крб. 40 коп.